

C(TJB)
Y49

ISSN 0235-0058

YAMT XIEMI

71 1989

Чечен
чогаал
сеткүүлү
71. 1989

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

Номерде

РОМАННАР, ТООЖУЛАР,
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

*К. Кудажы. Уйгу чок Улуг-Хем. Мөнгүн том.
С. Сүрүң-оол. Ынакшыл-дыр. Парлаттыммаан
эгелер.*

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ШҮЛҮГЛЭЛДЕР, ШҮЛҮКТӨР

*К. Черлиг-оол, А. Даржай, В. Серен-оол, М. Өл-
чей-оол, С. Молдурга, Н. Куулар, А. Үержаа,
З. Амыр-Донгак, Ч. Ирбижей, С. Таспий,
С. Хертек, З. Намзырай.*

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АРХИВИНДЕН

С. Пюрбю. Дургуннар. Шии.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

*О. Сувакшит, Д. Ооржак, Е. Бады-Мөңге,
В. Чотпуң-оол.*

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

БАШТАКТАР

В. Монгуш.

84А/Я Тув
У 47

Редакция коллегиязы:

А. А. ДАРЖАЙ (редактор), А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР,
С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысөлгалыг редактор).
О. О. СУВАКПИТ, С. С. СУРҮҢ-ООЛ, М. А. ХАДАХАНЭ

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

(Мөңгүн том)

БИРГИ ЭГЕ

Буян караан ажып келген. Ада-незинин ол-ла бөдей өө. Кара өреге, ыштыг ханалар. Орун бажы үзүкте ачазының биеэги-ле морзук кежи хаптыг чактыр боозун азып каан турган. Таанда кончуг арбанга ады үнген, сумуга сураа үнген эт ийик. Чэенекте кыштагга Апай-Караның ону чаза тудупкан даажы Буяннын кулаанга чаңгыланып, Маңгыр чейзеңниң төгүлген ханы оон караанга кызыл аргамчы дег ол хевээр көзүлген. Болданып чыдарга, ада-незиниң өө деп чүве черле чайлаш чок. Ынчаарга ам...

Буян дөрдө аптара кырынче көөрге, одага чок, дүлей көк чинзелег дүжүмет бөрт чайынналып чыткан. Шынап-ла даг кырында олурупкан, ажып бар чыткан кызыл хүн-не. Барып-барып чейзең кижиниң башка чалаар оваадайы. Маңгыр чейзең бурганинаан болгай, Херик чейзеңниң бөргү мында канчап чыдып алыр болду? Карактарын чивеңнедип-чивеңнедип алгаш-даа көөрге, чейзең чинзе херелденип чыткан.

Ол аразында дырбыл салдыг, хола хаайлыг, сыгыр карактарлыг Саванды бо кожаңнаан-саяңнаан кирип келген. Буяны көрүп кааш, ол ожук адаанга олуро дүшкен.

— Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг — деп, Саванды бажын саваан.— Патрон-сатрон есть, партизан Саванды бар. Ала карак бо, миннип келдиң бе, дуңмам?

— Миннип, миннип...— дээш, Буян кыпсынчыг кышкырып, хол-боо чоруур курун суйбаттырган.— Аптара кырында кымның бөргүл? Чугаа чаңгыс, чудурук ийи! Сөгле!

— Оожум, оожум, дуцмам — дээш, Буянче Саванды чылангылаштыр чоорту чылып, тейлей араак сымьранган.— Оммаанипатнихом. Бойду бурган бодаразын, дамдың бурган даамчыразын. Он шаа хонукта оң чок чыттың...

— Көк-көк инектер... Опай чалаң...— деп. Буян иштисе өжээниң хмиренгеш, даг-дигин уу дайнап баг чаксы дег, аксын кыжыраткан.— Кымның чиңзезил?!

Буянның каштагар куу арнынга каш саньыг кызыл долбаннар шаарарып келген, оң кыскаш дег чинге, арган холунуң сирилээш салаалары аптара кырынче айыткан.

— Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг — деп, Саванды кара шээжи номнаттынгаш, ам чалар оттан ышкаш аткаар сойдунган.— Оюннарның Опай кудагайның, магаданчыг Маңгыр хайыраатывыстың чиңзелери бээр кайын чаларап келирлер ийик.

Чок апарган Маңгыр чейзеңниң адын адапкаш, Савандының аксы изиг көс пактапкан ышкаш шойт диген, иштинде сымьранып-ла орган: «Бурганнаан хайыраатым кара бажын кованнадыптым, бурган өршээ, буруулуг-ла болдум. Бак чүве ыңай-ла турзун, эки чүве бээр-ле турзун...»

— Кымның бөргүл?!

Саванды боостаазында борбак дашты ажырыпкан дег болган соонда арай боорда сымьранган:

— Ачавыстың...

Буянның арнынче изиг хүл бузурадыр чажыпкан ышкаш болган. Ол чалданып, карактарын сөөк салаалары-биле дүй туттунупкан. Тыныжы кыскалап, ол чокка-ла эвээш ханы арган чулчургайларында соккулаан. Чүрээ тавангайларында түккүлээн.

Савандыны барык-ла хевээр өттүнүп, Буян база сымьранган:

— Ачавыстың!..

— Ийе, ийе, дуцмам.

— Чүү ачавыстың? Кандыг ачавыстың?

— Ачавыстың аан. Сээң база. Мээң база. Хойлаар-оолдун, Сооскарның аан. Бичин Адасканың кырган-ачазының. Сүлдем ирейниң аан...

Буянның карааның уунга кызыл, сарыг, ногаан, көк дээр-бектер маңнажып-ла турган. Улуг-Хемниң кылаң ээреминиң кырында дүшкүлээн дымырааш чагс дамдыларының бырлаңнары ышкаш чоорту улгадып, чидип тургулаан. Буянга тынар агаар чедишпестеп, эмирере када берген эриннерин кургаг дылы-биле чылгагылаан. Эрикче үндүр октапкан балык ышкаш, аксын ажып алган, харлыктыр тынгылаан. Анаа ам бүдүн өр-

темсейнин-даа агаары чедншпес ышкаш. Буян ак-өек курт ышкаш андарлып-дүндерлип-ле чыткан. Саванды аңаа дээринден корткан, эжикче үндүр союп бар чораан.

Сарыг-кидис дег, үспек-часпак сөстөрнн Буян чугааланып-ла чыткан:

— Барып-барып мээң, кызыл партизан кижиниң, Шетинкинниң шеринниң, Ленин башкының хеймер оглунуң адазы чинзелиг бөрттүг... дүжүмет... дарлакчы... магачын... Чүү дээш чаалажып чораан мен? Ваня Жуланов амы-тынын кымга бергени ол? Маңгыр чейзеңниң үре-садызы Чудурукпай суму чыгырын дээш бе? Херик чейзең чинзелиг бөргүи ам-даа ужул-базын дээш бе? Яды-ядамык мээң адам база дүжүмет чинзе кадазын дээш бе? Чугаа чаңгыс, чудурук ийи!

Саванды казачага чедир сирн-кавы союп алгаш үне халаан соонда алгы-кышкызын төге-ле берген:

— Ой, чонум, ха-дуңмам, авай-ачай! Багым-даа кончуг... Дүрген бээр, дүрген бээр! Буян миннип келди. Патрон-сатрон есть, партизан Саванды бар! Бээжин-кара, Беш-Мелдерим! Кенээтерим Кара, Оңчат, кайда бардыңар? Ой, алдар, Соскар, Хойлаар! Авай, ачай! Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг. Күжүр кадайым Чымчак-Сарыг, чуржунду кээп көр!

Савандының кортканы-даа, өөрээни-даа билдинмес, ыр-лаар-даа, ыглаар-даа болган. Анаада болза ону кым тоор, хамык ужу Буянның миннип келгени-дир.

Сүлдемнер аалының ишти кырганнар өөнче сөктүп-ле каан. Кымның-даа мурнунда, не кижиниң баары эриг, инек саап турган Кежикмаа кадай маңнай аарак калгыпкан. Ол үзүк чокка чугааланып бар чыткан:

— Күжүр оглумну, күжүр Буянымны! Сегий бээринни билген-даа мен. Ам сени аалдан черле үндүрбес мен.

Өртеп каан аъдынга чораан Сүлдем ирей бичии оолдар дег чавыдак халдып орган.

— Аъш-чемден дүрген беринер! Аараан кижиниң эми ол.

Инек сагып, кунчуу кадайга дузалажып турган Анай-Кара маң-биле келгеш Буянның арган холдарын тудуп суйбаан, ону оожургаткан орган:

— Хөлзеве, Буян. База катап эъдин изий бээр. Аарыг кижн хорадап болбас.

Буян доктаар хире эвес:

— Мен аарыг эвес кижн мен.

— Аарыг болбайн канчаар. Өдек кырынга барып ушкан хевээр угаан кирбедиң.

— Өдек, өдек. Аараан эвес, бертинген кижн-дир мен. Чанымга үгер-боо огу чазылган, кемдедир шаапкан.

— Билir-ле болгай мен. Баян-Колга аан.

Сүлдемнерниц ажы-төлү чыгып-ла турган. Кандыг-чүү-даа бол, Буянын улуг хазының кадайы болгаш, Чымчак-Сарыг чеңгези хамык өл-чаш ажы-төлүн эдертип алгаш, кырганнарнын өөн чык дола берген. Хойлаар-оол черле эзе-херек чок черге аксын ажар эвес, кижилер артында ыт чок турган. Өгге кирип келзе-даа, Соскар биле Ончатпаа Буянче чоокушулавааннар. Ооң далып-моорап турарында, оларның кандыг-бир салдары база бар дээрзин билип турганнар.

Өгнү улус долган тудум, Буян улам ышкамнап, холдарын дөрде аптара кырында көк чиңзелиг бөртче караннадып, үнү четпестеп чыткан.

— Кымның чиңгезил? Боом кайыл? Селемем эккелинер, дөзүндөн үзе бериптейн!

Кым-даа ыттаваан. Буянын айтырыынгга, шыны-биле чугаалаарга, кышкызынга чүгле Сүлдем ирей харыы берип шыдаар турган. Оон өске кым-даа эвес.

Кежикмаа кадай биле Анай-Қара Буянын аксынга аъш-чем тударынга өйлежип калганнар. Шай-даа ижиртирлер, мүн-даа омааштап бээрлер. Буян дээрге эмигден ам-даа чарылбаан чаш уруг-ла, чемче көрүнмээн-даа.

Медерел кирип келген оглун — өлүг-диригнин ийи аразынга чыткан төлүн оожургадып алырындан артык чүүл ада кижиде чок, Сүлдем ирей көнчуг аяар чугаалаан:

— Ма сайытгың чорудупкан бөргү-дүр ийин, оглум.

— Чүү-кандыг Ма сайыт?

— Моолдуң аан. Манчылар-биле чаалажып чордум чоп?

— Манчылар-биле чаалажыпкан-дыр сен, дүжүмет бөрт-түн сенээ херээ чүл?— Буян кезек када оожургап боданган.— Актар-биле аткылажыпкан-дыр мен дээш, мен болза чанчын бөрт эккелинер дээр мен бе?

— Ам канчаар мен ынчаш, хатын маадыр Маскыржаптың белээ-дир — деп, Сүлдем ышкаш агартынарын оралдашкан.— Езулуг кайгал эр чораан. Эптиг, чөптүг, угаанныг.

— Мен база билir мен — деп, Буян удурланган.— Хем-Белдиринге ужурашкан мен. Сээн дугайыңны база чугааладым.

— Чүү дидир, оглум, Ма сайыт?

— Копту дайынынга киришкен тываларны хөлчок мактаар болду.

— Ынчаарга-ла утпаан-дыр. Оон ужурундан менче чиңгезил бөрт чорудупканы ол-дур.

Буянын чер дүвүнче кире берген карактарының оду хып, арган холдары-биле кудустан даянгаш, ээги-лери саналып турар шагжагар хөрөөн көдүрүп орган.

— Чиңзелниң херээ чүл, ашак? Кыраан назыныңны бужартадырың ол бе? Арыг ханныг араттар эриидээр бодай бердиң бе?

Сүлдем черле ыңдыг — далаш чок, оожум. Аңаа Буян чаш оол болбайн канчаар, өглүг-баштыы, алган кадайлыы хамаан чок.

Кырган тайылбырлап-ла орган:

— Манчылар-биле эрес тудушкан кижилерге чиңзелиг бөрттер кедирип, дүжүмет дужаалдар берип турдулар. Өлүрткен маадырларның оолдарынче шокар чиңзелиг бөрттер чоруткулааш, тайжы деп дужаалдар бергилээн. Анаа шаңнал ышкажыл, оглум. Бистиң Херик бошка кандыг эеп келчик? Чейзең дужаалдыг чанып келгеш, бистиң хайырааты Маңгыр чейзеңниң үш кудун үндүржүк чоп. Менээ шаңнал балыглаткан ужурумдан озалдап келгени ол-дур. Ук шаанда өске өөрүм-биле бир дөмей Коптуга-ла алыр турган-дыр мен. Чиңзелиг бөрттү бажымга безин салып көрбедим. Тергиин дүжүметтерге соңгутпаан, чызаан черинге, ноян өргээзинге тейлевээн мен. Аптара кырында чалап каан чыдыр-ла...

Арып-дорупкан хирезинде Анай-Карага күш четтирбейн тура халааш, Буян биеэки чаңы-биле кускуннагылаан:

— Бүгү делегей хувискаалының дайзыннары силер! Соскар база! Ачам база! Боом эккелинер!

— Аарыг... бертинген кижиге ооң херээ чок ийин — деп, Анай-Кара Буянны чавыраарын оралдашкан. — Сегий бээринге, соонда. Шыгжап каан мен.

Чежемейиң-даа арып-дорупкан болза, херээжен кижини ойтур идип чорудуптар күш Буянда ам-даа бар болган. Анай-Кара чыышкынче тырлы берген.

Буян боо чогуңга килекнеп, дөрге халып чеде бергеш, көк чиңзелиг дүжүмет бөрттү кыскаш дег арган холдары-биле сегирип алгаш отче октап чыдырда, ачазының кырган-даа бол делгем херээ оон оруун дуй олурупкан. Бо удаада Буян Соскарны дег согуушкунга таварышпаан. Кандыг-даа хомуданчыг, хораданчыг болза, ада кижиге оглунче кайын хол көдүрер.

Шыдажып чадап кааш, Буян:

— Чугаа чаңгыс, чаңгыс, чудурук ийи! — деп алгыргаш, бо удаада өдек кырынга эвес, адазының өенде ширтек кырынга барып ушкан.

Үнгүленер деп, ажы-төлге Сүлдем ашак карактары-биле имнээн. Өг ишти ээн калган. Жежикмаа кадай, Чымчак-Сарыг ченгези, Анай-Караның чылыг холдары аарыг кижини негей тон-биле шуглап каан.

Чейзең чиңзелиг бөрт аптара кырында чыткан.

ИЙИГИ ЭГЕ

«Кижн санында дооза ден эргелиг болур деп турар тур. Кончуг-ла эки чүве тур ам».

Ол үеде, Танды-Тыва Арат Республика тургустунарынын хүннеринде, яды кижилернин ортузунга эң негтерээн чугаа ол турган. Ындыг болбастың аргазы чок. Ынчага дээр, «кижи бажын кижн билир, хилинчектин канчаар ирги» деп чоннуц ырлажып чорааны ышкаш, тыва араттар бодун бац билинмес чорааннар.

Аңаа херечи кылдыр Танды тос кожууннуң ынчангы байдалын ап көөрге мындыг: Амбын, Тожу, Салчак, Даа бо дөрт кожуун — Амбын нояннын чызаанын дамчыштыр Моолдуң Улаастай чанчынынга; Маады-Чооду сумулары азы Дааван кожууну Таспы, Туран, Өөк ол кавылар база Тес чоодулары — Хасахту-хаан аймаанда ноянга; Хаазуут кожууну — Көпсө-Хөлде Моолдан томуйлаткан ноянга; Бээзи кожууну — мырынай кайда-чүде Улуг-Хүрээ (амгы Улаан-Батор) чанында Сайын-ноян аймактың амбынынга; Кезек-Сартыыл (Тес-Хем девискээри) Шалык ийи суму — азы Нибазы кожуун Моолдуң Засахту-хаан аймаанга чагыртып турганнар.

Мындыг нарын үеде, 1921 чылдын августун 15—16 хүннеринде Тандынын Суг-Бажынга танды-тыва улустун бирги Улуг хуралы болуп эрткен. Аңаа Бээзи кожуундан — Чымба бээзи, Ананды чагырыкчы, Шагаачы чагырыкчы (Шагаан-Арыгнын Ашак-Ноян), Барык кыргыстарынын Балган чейзен, шупту 16 кижн; Даа кожуундан — Буян-Бадыргы хүн баштаан 11 кижн; Маады-Чоодудан — 2 кижн; Тожудан — 2 кижн; Салчактан — 10 кижн; оюннардан Ажыкай бээзи баштаан элээн хөй кижн төлээ болуп киришкен.

Ындыг төөгүлүг Улуг хуралга дың чаңгыс арат төлээ киришкен — оюннарнын Кара-Баштыг.

Ол шуулганга боттарынын эки туразы-биле кээп олурушкан араттар база бар: Тандыдан Оюн Данчай, Улуг-Хемнин Хендергеден Адыг-Түлүш Хемчик-оол, Хайыракандан Түлүш кайгал Ойбаа.

Танды-Тыванын бирги Улуг хуралы кайгамчык интернационалчы чыыш болган. Ооң ажылынга тывалардан аңгыда, орус улустун төлээлери — араттарга Экээндей деп адаткан Иннокентий Сафьянов, РКП(б) райбюро даргазы Яков Чугунов, кызыл партизаннар командири Сергей Кочетов, хелемечи Павел Медведев, Моолдуң төлээлекчилери — Шагдыржап, Севээнчап суглар киришкен. Аңаа Тывага чурттап турган хакастарнын, көрейлернин өмээришкен кижилери база киришкен.

Бүгүдеге чаагай херек бүдүп чогаан-дыр, ынчаарга ам Тываның салым-чолунга ындыг чугула, төөгүлүг хуралга чүгө феодал, ызыгууртан кижилер кол черни ээлеп турганыл? Хамык ужур 1921 чылда Тывага тиилээн улусчу революцияның социалистиг эвес, буржуаз-демократтыг байдалында болган. Шын харын, аңаа дарлакчы аңгының төлээлекчилери база идепкейлиг киришкен.

Даа кожуунну эренгейлеп тускайлап чагырган, эртинге хүн чергелиг, бүгүдениң даргазы монгуштарның Буян-Бадыргы ноян Чадаанага чурттап чораан. Улусчу революцияның үезинде хып дээн чалыы, угаанныг улуг карактарлыг, кадыр хавактыг, эзирнин дег, өткүт болгаш чидиг көрүштүг, мөгө-шыырак, чараш-чаагай эр. Бодунуң үезинин деңнели-биле алырга, Буян-Бадыргы ат-алдарлыг, эртем-сургуулдуг кнжи чораан, оон Тыва Арат Республиканы, Тываның Араттың революстуг намын тургузарынга киирген үлүү улуг.

Чеже-даа бай, дүжүмет, дарлакчы диртип чорза, Буян-Бадыргы орус улуска чоок чораан. Оон күрүне ажыл-чорудулгазындан чаңгыс чижек:

ТАҢДЫНЫҢ БАРЫЫН-ХӨЛДҮҢ УРААҢГАЙ КОЖУУНДА ЭРЕНГЕЙЛЕП ТУСКАЙЛАП ЧАГЫРГАН ДУЗАЛАКЧЫ, ЭРТИНЕ ХҮН ЧЕРГЕЛИГ.

БҮГҮДЕНИҢ ДАРГАЗЫ БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ БАДЫЛГА БИЖИИ

Улуг орус улустун кээргел өршээлдиг богда эжен маадыр Ак хааны Силерге сөгедеп, тейлеп дилээрим ужуру болза, үш чылдың мурнунда, орус улустун Каминовтуң¹ төрезинин тергинин хааны Михаил Федоровичинин үезинден-не Хемчик хемнин черинде бистин урааңгай өгбө араттар чурттап чораан.

Бо шагда манчы төрези дүшкеш, моолдар тускай улус болганда, хүн Буян-Бадыргы мен: хайырааты кожууннун дүжүметтери, кара, сарыг араттары шуптузу каттышкан деп бадыйкадым.

Дээрнин айыткан шын зини эдерип, бүгүдези-биле сагыш күзелин каттыштырып, улуг Ак хаан Силернин кээргел өршээлдиг авыралыңарга бисти эдерти кирип ап, тускай хуудуска чыскаап бижээн бистин каш чүүлдүг дилег күзеливисти ёзугаар болдурарын дилээри-биле доктааткаш, эжен Ак хаан Мыклай Александрович Силерге идегеп тейлеп, бистин адаккы Урааңгайны бо аразында хемчээл чок улуг болган улуг Оруска бактаадып алырын өршээп хайырлааш, хүн Буян-Бадыргыны эдертип чоруур албатылары-биле кады найысылал Петербург хоорайга

¹ *Каминовтуң* — Романовтарның чадавас. *Бижиктин аянын, утказын хевээр арттырган.* (Авторнун тайылбыры.)

боду-биле чедия, туюлдуң улуг авыралдыг Ак хаан Силерге сөгөдөп бараалгап, дээрниц кезинге тейледирин ёзугаар болдуларын адаккы кул шын сеткилди дээргилерге айыткаарын күзөп дилеп тур мен. Мооң төлээзинде бадылга бижик өргүдүм.

Моол ёзунуң үш дугаар чылдың он айның он чаада».

Чазып бижирге, 1913 чылда мулдурлаан бадыткал-дыр. Ынчан Кыдатка, Моолга, Тывага манчы дарлалы дүшкөн турган.

Үстүндө айыттыгын «Бадылга бижикке» тускай капсырылганы Буян-Бадыргы хүн ноян база киирген:

«КОШТУНДУРГАН ХУУДУС

Бир дугаар чүүл. Бистиң Хемчик хемниц ураангай кожууну болза, Бойду бурганның шара шажынынга онза идегеп чүдүп чоруур болганда, ону ол чозугаар хумагалап арттырарын диледим.

Ийи дугаар чүүл. Хемчик-Кол кожуунга Чыжыргана, Хандагайты, Бора-Шай, Бадыгуйнигулу, Үүрүк-Нур, Чигирусути бо алды хараал-биле кызыгаар кадып, ук мурнуку шагда савылап доктааткан хачынын оруундан дашкаар өске идегеттин кижизи дүрүмгөйлөп чурттавас кылдыр камгалаарын диледим.

Үш дугаар чүүл. Бистиң хайырааты Хемчик хемниц чурту болза хая, берге, булуң, дугай чурт болур төлээде, бистиң яды ураангай арат кара чангыс суг эдерип, селгүрөп көжүп, дөрт чүүлдүң малдыг, дагның аңы, сугнуң балыныга идегеп ажы төрүп чоруур болганның ужурунда, бис бүгүдени каайлы албанында келдередирин дилеп билдиртим.

Дөрт дугаар чүүл. Хемчик кожууну ызыгуурундан муңгак көдээ; болбаазырап өөренип, шериг албаны таппап чорбаан төлээде, эрги удааны барымдаалааш, шериг албанындан келдередирин диледим».

Бижиктер бижиктер-дир. Танды-Тывага арат чоннуң баштынчызы болур намны тургузарынга үнөлөп четпес улуг херекти Оюн Күрсединиң үндезилээни «угудар яамы» кылган.

1921 чылдың кыжы. Ол чылын хар чуга, соок күштүг болган. Бурунгу тываларның, черле чөөн чүк улузунуң Дагаа чылды кадыг-берге деп санап турарының бүгү демдектери бар — тараа-быдаа, оът-сиген чегей үнгөн, тайгада кат-тоорук чок, күзүн адыглар чазыйлап турган. Чаргы дагларының чүгле арнында куржаангы хаялары эвес, мээстери база кара чыткы-

лаан. Ынчалза-даа Улуг-Хем уну, киргиндилээн буура дег, шаң-хыраа чыткан.

Чаргы баарында Улуг-Алаакта дөрт өгнүң бирээзинге кызыл тук киискидип каан турган. Тывага күзүн чаа тиилээн араттың хувискаалының чаа демдээ ол. Ынчаарга, кызыл туктуг өгнүң дөрүндө аптара кырында ширээде сарыг шажынның хола бурганы холдарын тейлей тудуп алган орган. Оон мурнунда тавыскада аыш-чемниң дээжилерин делгеп каан. Кыйында хола дагылда чула хып турган. Оон үстүг-чарзыг чыт өг иштин долган.

Кым-даа эвес, «угудар яамының» үндезилекчизи оюннарның Күрседи ийи чүлдүлүг кижиге турган — шажын-даа, хувискаал-даа чергелештир бодараар ужурлуг. Ында барымдаалыг үндезиннер чугаа чок бар:

Бирээде. Оюннарның Күрседи бичиизинде, аныяанда Сайын-Белек, Аскак-Сайын деп аттарны эдилеп чораан. Оон төөгүзүн алырга, Сайын-Белек 1912 чылда Моолдун Коптуга манчы-кыдат дарлакчыларны чылча шапкан тулчуушкунга киришкеш, аңаа балыглаткаш, аскак чанып келген. Улус оңу Аскак-Сайын деп шолалай берген. Оон балыг будун ламаларга эмнедип, хүрээге сагыл четтиргеш, Күрседи деп ат алган. Кадыы багай болган ужурундан оон шажынга чүдүвестин аргазы чок турган.

Ийиде чүл дээр болза, Күрседи революция мурнунда-ла баяаттар, дүжүметтер-биле көрүшпес, чижир, кагжыр, месилдежир кижиге чораан. Таңды-Тываның эн улуг хөрөңгитен байы Ажыкай бээзи-биле бүгү назынында өжээннежип келген. Оон оюннарның Бавуун-оол хүндүзүнүн чинзелиг бөргүн бижек-биле өттүр шанчыпкаш, демирледип, кымчыладып турган чери база бар. Ам «угудар яамы»...

Даштын эжиинде кызыл туктуг, иштинде ширээ кырында бурганныг өгге кезээликтей аъттыг, чадаг кижилер чыгып эгелээн.

Бир дугаарында эдектерин авый-шавый астып каапкан Шаравии арны-бажы ак хыраа апарган чадаг базып келген. Өг эжиинге келгеш, дааш үндүрүп, идиктеринин харын кактагылаан, чөдүргүлээн. Ужур ындыг — кижиге келген деп медээ бээр.

Черле эвилен-ээлдек Күрседи бир будун шала савай баспышаан, келген кижини эжикке-ле уткуп, ийи холун адаандан өрү тудуп мендилээн.

— Амыргын-на тур бе.

Шаравии назы-хары улуг кижиге болгаш, ийи холун кырынга барып салган:

— Амыргын-на. Мал-сүрүг менди-ле тур бе?

— Менди-ле. Ыт-куш сол-ла тур бе?

— Сол-ла тур.

Күрсединиң кадайы келген аалчынын мурнунга изиг атыш-чемин делгей берген.

Шаравин биле Күрседи хөй домак солчур чай алынмааннар. Ыттар удаа-дараа ээрип эгелээн. Келген кижилерниң аыттарынын даваннары дидирткейнип-ле турган. Чуржаапай чизиредип келген, ооң соонда — Күржепей, Күржепейниң соонда — Чик-Сүрүн... Удатпаанда «угудар яамынын» он үш кежигүнү Күрсединиң өөн дола берген: Чикчи-Хуурак, Кыс-Дарга, Узун-Ак, Алдай-оол, Көк-Данзын, Саарбай, Арган-Дембирел, Узун-Лопсан. Оларнын аразында «угудар яамынын» талалакчызы моол омактыг, бөргүндө кызыл сылдыстыг, холунда ланчы боолуг Долумажап база олурган. Ону ынчаарда Калга-Мээрең джир турган.

«Угудар яамынын» кежигүннери бүрүнү-биле чыгып келирге, Күрсединиң кадайы тургаш:

— Ол ала, инектерим чүге алага барды? Бызаа-хөзөө база көөрүм бар — дээш, таарыштыр үнүп чоруй барган.

Чавыс думчуктуг, шоваа карактарлыг, чолдаксымаар дуртсыннын Күрседи аскак будун көдүрө аарак туруп алган.

— Угудар яамыны чыгган ужуру мындыг чүве — дээш, Күрседи кезек ыт чок турган.

Өг ишти шыпшың апарган. Чүгле бурган баарында чуланың оду чылбаннаарга, олурган кижилерниң хөлөгелери шимчеп тургулаан.

«Угудар яамынын» хурал бүрүзүнге Күрседи кандыг-ла бир кижиге сагыжынга кирбес айтырыг тургузуп кээр кижиге. Анаа кежигүн бүрүзү чаңчыгып калган. Бо удаа Күрседи база ынчанган. Ол кандыг-даа дидим даап бодаашкыннарны ыракта ажып барып дүшкен. Чамдык улус бодаарга, Элегестин суу доктаай берген ышкаш болган.

Боду база тургузар ужурлуг айтырынга чигзинген ышкаш туруп-туруп Күрседи чугаалаан:

— Бо хуралга чугаалажыр ужурлуг айтырыг болган болза, чаңгыс чүүл айтырыг тур. Чүл дээр болза, оюннарнын Ажыкай бээзизин намга элзедип киирер дугайында...

Олурганнар Улуг-Хем унунун кышкы соогундан эвес, Күрсединиң айтырымынын изиинден олура-ла көжүп калганнар. Ыыттаар кижиге чок. «Угудар яамы» аазадып калган, ээрем дүвүндө балык-ла.

Черле орлан-шоваа, эрес-кашпагай эр болгаш, Чуржаапай тургустунуп келген эпчок байдалды үрей шаапкан:

— Угудар яамыны алызында барың арат намы дээр динтивис чоң?

— Намны ады ындыг болур — деп, Күрседи шээжи-биле билер тоолу дег илдик чокка тайылбырлаан.— Аңаа арат-даа, феодал-даа кижжи кирип болур. Бир эвес күзээр болза, бир эвес хувискаалды хүлээп көөр болза, намга аза-четкерни-даа хүлээп алыр бис. Экээндөйден дыннадым. Ленин башкы ынчаар номнап турар кижжи-дир.

— Бээзи хоржок-ла боор — деп, Шаравии чигзинген.

— Мен база ынчаар бодап тур мен — деп, Күржепей база чигзинген.

— Бистин бээзи баштыг кижжи — деп, Күрседи шапкын удур эжиген хеме дег чүткүткен.— Танды-Тыва улусту тускай догуннаан күрү кылдыр чарлаарыңга Ажыкай идепкейлиг киришти. Ам арат намын тургусчупса, хем келдее бээр бе, чон чолдая бээр бе?

— Күзүн Суг-Бажыңга күрүне дугайын чугаалашкан болгай — деп, Чуржаапай шуут удурланган.— Бо дээрге нам-дыр. Нам, нам...

«Угудар яамынын» он үш кежигүннериниң иштинде чиңгине араттар көчүг эвээш турган — Шаравии, Чуржаапай, Күрседи. Оон өскелери шупту чинзе кадаан дүжүметтер азы байлар. Күрседи боду безин яды араттарның саныңга ыракта кирбес турган: хүрээге-даа өөренип чыткан, шыырак мал-маганың, акызы Санаа-Мээрэн — каргыс дүжүмет.

Бир эвес намны тургузарда чүгле чингине арат сүрер болзувусса, оон херек бүтпес деп чүвени Күрседи өөрүндөн артык билип турган. Хостуг эргени хувискаалдың ачызында холунда тудуп алган-даа болза, яды араттар эртем-билиг чок, бижик билбес. Араттын хувискаалының соонда культура хувискаалы өөскүдериң Күрседи билип турган. Бижик деп күштүг чепсек амдышында чүгле феодалдарның холунда-дыр, ону хувискаалга ажыглаар херек. Намга база!

Күрседи эш-өөрүңге тайылбырлаан:

— Шын-дыр харын. Танды-Тыва республикти тургузарыңга барык шупту-ла чейзеннер, чагырыкчылар, нояннар, бээзилер, хүннер кириштилер. Ында дың кара чаңгыс арат төлээ бар — Кара-Баштыг. Хемчик-оол, Данчай, Ойбаа суглар чөвүлөп олурушкан араттар-дыр. Ынчалза-даа Танды-Тываның тускай догуннаарыңга дүжүметтерниң чинзелери моондак болбаан. Ам араттың чазаан тургузар бис, аңаа база бүгү кижилерни кириштирер апаар. Биске, арат чонга баштыңчы херек. Орус чуртунга хувискаалды Ленин башкының тургусканы коммун нам баштап үндүрген. Биске база ындыг нам херек.

— Нам херек-тир чээ — дээш, угундан улуг феодал Саарбай шаштырган.— Ынаар бээзини элзиткен чылдагааны чүл? Суг-Бажынга шуулганга киришкен-дир, үлүүн бүдүрүп каан-дыр.

Күрсединиң идепкейлиг бөлүүн «угудар яамы» деп каанында кандыг-даа чазыг чок. Ёзулуг-ла революсчу баш ынчаар бодап каан. Ооң кол-ла сорулгазы болза ам тургустунар деп турар намның ужур-утказын арат чонга угудуп, суртаалдан угаадыры болуп турган.

Он үш кижиниң иштинде угудулгага онза мергежилдиг кижилер база тургулаан. Бир дугаар одуругда — Күрседи боду. Ооң соонга өл ыяшче киир каккан шопту дег чидиг дылдыг Чуржаапай кирер. Дараазында — Шаравии. Бай кижилерден Күржелей шылгарап турган. Аңаа Чик-Сүрүн, Чикчи-Хуурак, Саарбай, Алдай-оол суглар улажы бээр. Шунтузу берге эрлер-дир ийин, алдар-аттыг, аас-дылдыг.

Угудулга кыла бергенде Күрседи салдыгар эвес, изиг эьдинге кирер, өл өзээн өдөр кижн болгай.

— Бээзиниң намга херек чылдагааны эгс-ле мындыг — дээш, Күрседи Саарбай кожайның шаштырыынче шымнып кирипкен.— Бодун камгалап билир хувискаал тиилеп шыдаар деп Ленин башкы өөреткен-дир. Тиилээр төлээде чүү херегил? Боо-чепсек, эт-херексел. Оларны кайыын тып алыр сен, чүнүн-биле садып алыр сен? Хувискаал чадаг, чанагаш чорбас ужурлуг. Ындыг болур болза, чер четпес, доңуп өлүп калыр. Араттарның хувискаалының кедер хеви, мунар аьды Ажыкай бээзиниң холунда-дыр.«Муң-кара!» Октябрь революзунуң херээнге Ленин башкы хөрөнгитеннерни база элзидип киришти-тирп турган-дыр...

Танды-Тываның эң улуг байы оюннаршың Ажыкай бээзиниң ат-сураа чүгле төрөөн черинге эвес, орус садыгжыларнын аразынга-даа, Моолга-даа, Кыдат чедир тараан турган. Моолдуң дөрт аймаа каттыжып алгаш чадап турда, алдын-биле каастаан хүрээлерни Ажыкай бээзи Улуг-Хүрээге, Бээжинге чааскаан туттуруп шыдаан.

— Ажыкай бээзи «муң-каразын» оскунарының орнунга, амы-тынын оскунарын кичээр болгай аан — деп, Арган-Дембирел ноянга болчур сагыштыг чугаалаан.

«Муң-кара» шынап-ла көвей хөрөңги, араттын хувискаалын бүрүн эвес-даа бол, улуг кезин аьткарып шыдаар. Ол хары угда кирип келгенде, Элегестин суун үзе ижиптер дижир.

— «Муң-караны» хувискаалдын херээнге шуут үзе хавырып алыр — деп, от-көс дег Чуржаапай кезе шапкан.

— Ынчап баар болзунза, хувискаалчы эвес-тир сен — деп, Күрседи ону оожургаткан.— Хувискаал дээрге чүгле үзе шаап билир селеме эвес-тир. Бир дугаар ээлчегге кижилерниң эки тура күзели турар.

Оон-моон үннер чир шоң барган:

— Ажыкайдан чем эреп...

— Ажыкайга чашпып...

— Ажыкайга идегеп...

— Ажыкай-биле ылчыннажып...

Күрседи өчүүн черле оскунмаан:

— Чүү деп-даа одап дузаар болзунарза, Ажыкай намга черле херек. Оон ат-алдары, эт-хөрөңгизи. Чадаг нам араттарга чедип шыдавас.

— А бир эвес эки тура-биле намга кирбес болза?— деп, Чуржаанай салдыкнастааш турун берген.— Оон-биле соксаар бе?

Күрседи соок черинге соок, изиг черинге изиг. Ол ам үзе чугаалаан:

— Албадаар апаар!

— Канчаар?

— Амдыы чза-ла эки тура барымдаалаар диштивис?

Күрседи ам база угудуп кирипкен:

— Орус чуртунда пролетарның кадыг чзаа турупкан-дыр. Араттың кадыг чзаан база догуннадыр бис. Бир эвес Ажыкай бээзи эки тура-биле намга кирбес болза, ону эриидеп тургаш кирип алыр бис.

«Угудар яамы» ам база шоогайнып-ла үнген. Ажыкай бээзини эриидээринге феодал кежигүннер шуут удурланганнар, ынчалза-даа Күрседи баштаан араттар, кара байлар чая басып үнгеннер.

«Угудар яамының» хуралы кышкы узун дүннү өттүр улам-чылаан. Даң хаяалап орда, моол бижиктиг Чик-Сүрүң мындыг доктаалды мулдурлап каан:

«УГУДАР ЯАМИНЫҢ ОНЗА ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чаргы баарында Улуг-Алаакта угудар яамы өөнге үүлгеткен.

Таңды-Тываның бир дугаар чылы 4 ай 15-тиң хүнү, Европ ёзуунда
1921 чылдың 12 айның 15-тиң хүнү.

Д о м а к т а ш к а н ы:

Ажыкай бээзини намга элзидип киирер дугайы.

Илеткелчи: *Күрседи.*

Доктаатканы:

Бир дугаар чүүл. Ажыкай бээзиниң агар, акпас эт-хөрөңгизиниң ажык-дүжүүн угаан-сарыылга чиннеп көргөш, ону нам кежигүнүңге бүрүн-мөдү элзидип киирерин доктаадыр тур.

Ийи дугаар чүүл. Бир эвес Ажыкай бээзи угудар яамынын чингине үзел-бодалыңга каттышпас болза, ону эрни-шаажыга изиг дээре таварыштырып тургаш, намга чыгап албадай киирерин доктаадыр тур.

Үш дугаар чүүл. Ам мугур он хонгаш Ажыкай бээзини угудар яамыга хөөглөп эккээрин Чикчи-Хуурак, Күржепейге онзалап дагзыр тур.

Дөрт дугаар чүүл. Аастап байысаарын Күрседи хала чок чорудар.

Беш дугаар чүүл. Қымчы кагарыңга Чуржаапай ыяк белеткенип алыр тур».

ҮШКҮ ЭГЕ

Революция мурнунда Барык унунга хам хамнаан чер ындыг хөлзээзинниң турган. Аңаа чон улуг-биче чок чыглыр. Араттың хувискаалы тиилээн соонда хурал-суглаага чоннуң сонуургалы кызыгаар чок барган. Бир аалга чыглыр деп чарны улус ана шала дыннаар, ынаар бурт-ла дээр. Чүглө орукка сарыг доозуннар адагашталып туруп каар.

Бо удаада ындыг дүвүрээзинни Барыктың Херик чейзени доюлдуруп үндүрген: «Барык-Аксында Севээн-Орус бажыңыңга суму чыыжы болур».

Херик чейзең хуулуп турда ужур чок. Илби-шндилег ламалар-даа ынча хөй кайын хуулуп шыдаар, ирик бай агыйлар-даа хевин ынча хөй кайын солуур.

Танды-Тывадан манчыларны үндүр сывыртаан кижиги — Херик чейзен, Барык кыргыстарының Мангыр чейзенниң бажын билген кижиги — база ол. Ам келгеш, Херик чейзең хувискаалдын хойнунче хол-будун суп эгелээн.

Бичан чалаң, чаңгы, хүндү, чейзең, мээрэң дээн тергиниң дүжүметтер чинзелеринден чарлыр хөөн чок, бөрттерин ужулбайн чоруп турда, Херик чейзең хаптыганы калбак бажыңга шагда-ла салыпкан. Хаа, бижээчи дээн хевирлиг сула дүжүметтерге дөмейлежиң калган.

Шаг шаандан Барык кыргыстарының ындыг-ла төп чери чок турган. Барык-Аксындан Севээн-Орус чоруй барган соонда, ооң өрттен арткан-калган бажыңнары чоннуң чыглыр, болчажыр чери апарган.

Херик чейзең көк кырынче шоюшкаш дээн дораан улус мурнунга Чудурукпай үнүп келген. Адазы Мангыр чейзең чорта берген соонда ол Барык кыргыстарының ала-чайгаар-ла тергиидекчизи апарган, тодуг-догаа, долу чаактыг аныяк эр. Эргн ёзу турган болза, анаа-ла тайбын-чаагай ызыгуур салгап алыр кижя турган. Ам болза херек өскерилген. Эрге-чагырга деп откөс-биле кайы хамаанчок ойнап болбас, чон билир, чон шинт-пирлээр апарган.

Ынчалза-даа чаңчыл деп чүве кончуг. Оонар бүдүүлүк чоннун хан-дамырында, угаан-медерелинде дурнугуп калган. Барык унунга араттарның ындыг онза шуулган хуралы болбаанда-ла, чон Чудурукпайны суму тергиилекчизи кылдыр санай берген. Оон аалын тергиилекчи аалы, оон өөн тергиилекчи өө дизи берген. Чудурукпайның оптуг-овуузунуг каты Херик чейзең оон өске чуну-даа күзевээн. Оон кара донгазының иштинде чүү бар деп бодаар силер? Баш мээзи эвес. Алдын! Шынап харын алдын. Мангыр чейзеңниң черде чажырып каапкан алдыны, ийн барба мөнгүнү. Херик чейзеңге чүү-даа херек чок — эрге-чагырга-даа, чинзе-дужаал-даа. Мангыр чейзең өлгөн соонда, Барык унунга база бир дүжүмет — Сүлдем чейзеңниң көстүп келгени аңаа изиг-даа эвес, соок-даа эвес болган. Херикке чүгле алдын херек. Ону чүгле Чудурукпайны дамчыштыр холга ап болур. Кара чаңгыс арга ол.

Танды-Тывазының амыдыралынга үндезин эргилде болган. Араттарның хувискаалы тиилээн. Карл Маркстыы-биле алырга, кандыг-даа революция чоннун трагедиязы болур. Революция коргунчуг болбайн канчаар. Танды-Тывага араттын хувискаалы база ындыг болган. Аңаа чазыглар, ышкындырыглар-даа турган, чединишкннер, тиилелгелер-даа турган. Ону дайын-чаа, өлүм-чидим-даа, үптээшкин-чиндишкин, истээшкин-сүрүүшкүнд-даа кам-хайыра чок таварып эрткен. Бо бүгүже чаңгыс Херик чейзең сагыш салбаан. Оон угаанын чүгле сарыг өнүг кылагар демир ээлээн.

Барык кыргыстарының Мангыр чейзеңниң канчаар кызыл-дустап чытканын Херик чейзең черле утпаан. Мынчага дээр дүн-хүн чок бодап келген. Дүжүнге безин үргүлчү көөр. Караан шийиптерге, Мангыр чейзеңниң сөөлгү тыныштары оон арыныга изиг-изиг келгилээр.

Мангыр чейзең «алдын» деп илби-шидилиг сөстү өлгүже аксындан дүжүрбээн. Ол эң сөөлгү катап онгарлып келгеш, эң сөөлгү катап чугаалаан сөзү база ол болган: «Алдын...» Мангыр чейзең чырык чер кырынга артып калыр үе-салгалынга, чаңгыс оглу Чудурукпайга-даа чагыг бербээн, Барыктың кара хараганнары дег хөй мал-маганын-даа бодаваан.

Херик чейзең мынчага чедир чаңгыс тывызыктың баажызын тып чадап каан. Азы ол үеде кулаа дашкаар айлы бергени ол бе?

Маңгыр чейзең бурганнап чыдырда, Херик чейзең өг артынга чаштынып алгаш турган болгай. Маңгыр чейзең сөөлгү катап катап угаанын ышкынып бар чыда, «Казанак», азы «Кара-Буура» деп бир-ле сөстү адапкан ышкаш болган. Кулаа дыбыжы кижиге болгай, Херик чейзең ону эрттирер хире эвес каралыг ийик. Аныяк, халымак, амдызында кажаравзан-даа болза, Чудурукпай база бөрү болгай. Адазынын кайда алдын чажырып каан черин адап берипкени-ле аргажок. Ону ыгыгаар кижиге Чудурукпай эвес. Ол аразында ооң каты Херик чейзең алдын хамчыындан аарый берген. Ооң чулчургайының согары безин чаңгыс аай: алдын, алдын, алдын...

Чудурукпай ынаар чөдүрүп, каккырып, аазадып туруп бээрге, Херик чейзең ынаар олура чугааланган:

— Бодуң чонун-дур, тергийлекчизидир сен. Чаыста тас өшкү эвес сен, мыжыгайнып турган херек чүл аан.

Катының ол сөстери Чудурукпайның мөн эът бажын ээлээредир шаапкан ышкаш болган. Тергийлекчи үспек-часпак сөстөр кожуп, муңганып кирипкен. Ооң ындыг болбазынын аргазы база чок турган, чүге дээрге Чудурукпай суму тергийлекчизиниң ады-биле улус мурнунга бир дугаар сөс ап турары ол.

— Эрги ёзу дүшкен-дир, эштер — деп, Чудурукпай чугаалап кирипкен. (Ынчан кандыг-даа домак ол сөстөрдөн эгелээр турган.) — Чаа ёзу келген. Арат ёзу.

— Арат ёзу келген дидин, сен чүге мында көстүп келдин? — деп, чон аразындан үн дыңналган.

Ол үн девин Херик чейзеңни база шымыраш көк кырынга олуртур шанчыпкан болгай. Ам Чудурукпайны дегээлей каапкан. Топтап көөрге, кым-даа эвес, кайгал Көгел ынчаар каптагайны хайындырып, хартыганы ужудуп турар болган. Ону ооң биеэги-ле манчы-кыдаттар үезинде өөрү — Мойтужук, Шыра-Хуурак суглар үглөп алган болган. Оларның чоок-кавызында Саванды деп чүве бузуттуг караан басып алган, булуттуг караан көрүп алган, хүнге орзун дөгээн курттуг элик дег таалаан турган. Чүгле оларның хартаачызы Онзулак деп узун эр чок. Хувискаал-биле кады ол Хем-Белдири деп чер тып алган, ынаар тояай берди ыйнаан.

Кандыг-даа — угаанныг-даа, тенек-даа — кижиде ийи чүлдү ыяап-ла турар. Чеже-даа кажар, харам, дошкун турар болза, Маңгыр чейзең угаанныг, дензигүүрлүг, саналгалыг кижиге

чораан. Оглу кижн болганда, Чудурукпай ол шынарларнын оода чамдык кезинн дөзөп-даа, өөренип-даа алган болбайн канчаар.

Көгелдин шаштырыынга Чудурукпай тендирбээн:

— Мен чаа ёзууну — араттарнын ёзузун барымдаалап турарым ол.

Савандынын чыдып каар чүвези бар эвес, ам ийн караан ажып келгеш кочуургаан:

— Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг. Хувискаал кызыл туктуг, кызыл сылдыстыг болгай. Хайыраатыларнын динзелери моон сонгаар база шупту кызыл өннүг болур бе?

Чыылган чон химириенчи берген. Чамдык кижилер Савандыже соодур көргүлээн — аксым бар-ла дээш, эзе-херек чок айтырыглар конгарган ажык чүү боор.

Оон кадындан Саванды кавындылааш турупкан:

— Динзелер шупту кызыл өннүг апаар болза, дүжүмелдер боттарынын аразында дең эргелиг апарган деп билир бе? Ын-чаарга тергинн дүжүмелдер биле сула дүжүмелдерни чүзүндөн ылгаарыл?

Чудурукпай шынап-ла хорадай бергеш, Савандыны чыттыр харыылаптар бодаан. Ынчалза-даа ону көрүп кааш, каткызын арай деп тыртып алган. Та кайыын тып алганы ол, Саванды чүү адам орбак шинельдиг, селемези чок хын астып алган турган, сесинрге кежи семдер хаптыга бөргүнүн хаваанда кызыл сылдыс кадапкан — чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, патрон-сатрон ест, партизан Саванды бар.

— Моон сонгаар чинзе турбас — деп, Чудурукпай харыылаан.— Билдинди бе, эш Саванды?

— Чиктинн але?— деп, Саванды элдепсинген.— Динзелиг дүжүмел кижн ядыыл аратты эжим дээрге...

— Дең эрге деп чүве ол-дур.

— Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг. Мен-не төш чиир дөстүг, ужа чиир уктуг кижилер-биле деңнежилп шыдавас мен.

Оон-моон үннер үнгүлээн:

— Че, ам болзун.

— Саванды, соксап көр.

— Чок болза, алаакка баргаш, чааскаан чугааланып-чугааланып алгаш кел.

— Шимээн, шимээн.

Ам-на Чудурукпай ажыл-херекчи ёзу-биле кирипкен:

— Араттарнын күрүнези догуннаан-дыр. Ам-на хостуг болдувус дээш, хилис олуруптарга кайын боор, эштер. Бо кыш биске чүнү көргүстү?

Саванды база дөстүнмээн:

— Элекпеек.

Чудурукпай база илдикпээн:

— Шын харын, элекпеек көргүскен. Партизан Саванды безин билген-дир. Чут болду. Дагаа чылдың чуду. Ам канчаар ажы төрүүр бис? Сүмеден кагжып көрээли. Чамдык араттар бо чазын база тараа тарып албады. Оон күзүн сиген база кеспейн баарлар болгай. Ынчаарга болур чүве бе, ха-дунма? Кым чүнү канчаар бодап тур?

Чудурукпай үзүктели берген. Чон база ыт чок барган. Кайгал Көгөл суглар дээн ышкаш, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок араттар чут дугайын эвес, Чудурукпайнын дугайын бодап органнар: «Мындыг инек-сокпа, думаа-халаң кажан-иргин угаан кире бергени ол? Хувискаал ооң бажынын иштинде хирээ-мыяан тө силгипкен-дир аа? Ол хевээр чоруур болза суму-даа баштап болур-дур. Эвээш-бичии-даа бол, моол бижик база билрп болгай».

Ол аразында Херик чейзен тура халып келген:

— Ажыл-агый дугайы кай баарыл, соң даарта чугаала-жыпкай бис. Ол дээрге бистиң оруувус аксында кезээ шагда чыдар чүве-дир. Хувискаал соон дарый суму тургузар диштивис чоп, эштер? Адын доктаадыр, тергиилекчи сонгуур. Сумуларны моон сонгаар кыргыстар, монгуштар, ондарлар, ховалыглар, бай-каралар дивес, араттарнын чурттап турар черлерин барымдаалаар.

Бо бүгүнү огулуг тайылбырлап тура, Херик чейзен каткан хуураанын, араттар дугайын боор ийик, биеэги-ле хөрээн өйүү чоруур чүвелерн — Чудурукпай биле алдын дугайын кичээп турган болбайн.

Херик чейзенниң бо чугаазы араттарга чоок болгаш эргим болбастың аргазы чок болган. Бир эвес ол үргүлчү ынчаар домактаныр болза, кым-даа ону эдерип, от-көсчө-даа, ээрем-сүгже-даа халып болбайн канчаар.

— Мурнунда база ынчаар чөвүлежип турдувус, өөндө кызыл тукту-даа шанчып алган кижидир. Суму тергиилекчизинге Чудурукпайны бадылап алза чүүлдүг бе, эштер?— деп, Херик чейзен уламчылаан.

«Бадылап» деп сөстү дыннап кааш, араттар бот-боттарынче ужурун билбейн көрүнгөннер. Илдик чок Херик чейзен орта элээн тайылбыр берген. Чыылганнар аажок сонуургааннар. Суму тергиилекчизинге Чудурукпайны бадылаарда, Саванды артында ийи холун көдүрүп алган турган. Араттар тааланчыг хүлүмзүржүп турганнар. Ынчанмайн канчаар бүгү чуртталгазында бир-ле дугаар бүрүн эргелиг хамаатылар бооп сонгулдага киришкен. Ажы-биле чугаалаарга, араттарга суму тер-

гилекчизинге кымны бадылаары эвес, ол сонгулда деп чүвеге киржи, хол көдүрери солун болган.

Херик чейзеңниң бодап алганы ышкаш, бүгү херек чаагай бүдүп турган. Оозу-биле алырга, ам ындыг-ла чугула эвес айтырыг арткан: сумунун адын адаары.

Барык деп-даа санал кирген, Сенек деп санал кирген. Чон Бүүрзекти база адаан. Маргыжып, маргыжып, улус оларны шуптузун суму адынга албас дишкен. Барык биле Сенектиң кайызы-даа сумунуң девискээриниң төвүндө эвес хемнер болган. Бүүрзек дээрге Улуг-Хем ол чарында даг ышкажыл, ынаар чара кезип каан бүүрек дег чыткай аан.

Ынаар араттар хүлүрткейндир сүмелешкен соонда бир үн дыңналган:

— Бай-Даг! Бай-Даг дизе чүл?

Ам-на оон-моон үннер аттыга-ла берген:

— Шын-дыр! Чөп-түр!

— Бай-Даг! Ыдыктыг Бай-Даг!

— Ол-даа ёзулуг ат-тыр!

Чон аразындан кайгал Көгел туруп келген:

— Бай-Даг деп атка каттыжып тур мен. Ынчаарга чер болганда Бай-Даглар-ла көвей болгай. Чааты-Аксында база бар. Олардан ылгаар төлээде Буянды Бай-Даг сумузу деп адаза чүл деп бодап тур мен. Чүге дээрге Бай-Дагны бурун араттар Буянды Бай-Даг дижип чораан. Шынап-ла Буянны даг чүве.

База катап чүүлдүгзүнген үннер үнгүлээн:

— Көгел кайын чазар!

— Шын болгай!

— Буянды деп сөстү немээр!

Ам бадылап өөрени берген араттар холдарын шагда-ла калбаа-биле көдүрүпкен органнар.

Шак ынчаар Танды-Тываның ийи дугаар чылының (1922 чылдың) беш айда Барык биле Сенек деп ийи хемниң девискээринге Буянды Бай-Даг деп аттыг чаа суму көстүп келген.

Хурал ажылын дооскан. Ынчалза-даа араттар үр-ле тара-вайн, болган чоруктуң дугайын сагыш-сеткилинче киир чугаа-лажып шаанга киргеннер: хуралдың айтыры оон-даа хөй болуругай, араттар ам-даа соңгулдага киржиксеп турганнар.

Тус чер ужур-уткалыг болза-даа, Буянды Бай-Даг сумузу араттарның боттарының бадыткап тургусканы ол кавының төөгүзүнге политиктиг херек болган. Барык, Сенек араттарының үлегери өске черлерге тарап эгелээн.

Херик чейзең оон-даа амыраш кылынган. Эрге-дужаал кижилерни үрегдеп каап болур деп чүвени Херик чейзең ыш-

каш сөөк баш кайын эндээр. Эрге-дужаал дошкун кижини уярадып, уян кижини дошкуурадып болур. Суму тергиликчи-лей бергеш, Чудурукпайның аксы-дылы, хол-буду чештине бээр деп, Херик чейзең ыт чок санап турган.

Алдын, алдын...

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Танды-Тывага ай-хүн санаарда, ам үш янзы чүүлдү барымдаалаар апарган. Бирээде, он ийи дириг амытаннар аттарында бүткен чөөн чүктүң чыл санаашкыны; ийиде, хувискаалдың чалгыы-биле тывалар 1921 чылдың августан эгелээн чаа үе база доктаадып алган (шын болбайн канчаар, «революция» деп өстү «эргиде» деп очулдурар, хувискаал өөскээн соонда чоннуң бүгү амыдыралы чаартынар апаар); үште, ылаңгыя бижиктиг кижилер будулгаазын турбазын дээш Европа ёзузунуң чыл санаашкынын болган чок ажыглап турган.

Ынчап кээрге, Ыт чылдың чайынында, чок болза бүгүдө найырамдан Танды-Тываның үш дугаар чылының чайынында, оон-даа тодаргайлаарга, Европа ёзузунуң 1923 чылдың июльда Чэнектиң Үстүү-Сугда «чыдыг-кара» хайындырар черге кудуруун чолдайтыр кезип каан араазай ак аът мунган, эзер кырындан черге сөөртүнер чыгыы алажы дег узун буттарлыг, чөкпөк сарыг салдыг аныяк орус эр чортуп келген. Чорумал кижилер аъдындан дүшкөш, ам дүвүреннелдир дүжүп калган, бични уруг-дарыг ойнаар дээш үттеп-үрегдеп каапкан «чыдыг-кара» хайындырар эрги черже үр-ле кайгап алгаш турган. «Тывалар ындыг-ла болгай, терге-шанак билир эвес» деп келген эр иштинде боданган. Севээн-Орус чокта хайыраан чер кагдынган.

Чокпак сарыг салдыг кижилер узун буттары-биле каш кулажылаан дег болганда, шанак, дуга ээр ыяш хеп чанынга келген. Эжен сүлде бо, чорумал кижилер караанга бүзүрөвээн: станокта чап-чаа чонган ак хадындан дуга ээп каан чыткан! Арны изиш дээш, ханы хайнып, чүрээ диртигейни берген. Көөрге, ыяш станок тынып чыткан ышкаш болган.

Хенертен таныыры ышкаш үн артында кыңгырт дээн:

— Саша! Губанов! Инексагдырайн!

Багана дег, узун эр хая көрнүп келгеш, кезек тургаш алгырыпкан:

— Соскар! Оскар!

Ийи кижилер кускактажып алгаш үр-ле турганнар. Бирээзи — адагаш дег узун буттарлыг, бышкан кызыл-тас сывы дег чокпак сарыг салдыг орус эр; өскези — оон ийи катап чолдак хире, тырың мага-боттуг, бажын таартып алган, моюндуруунун

ийинден өөктээр орус хөйлецниг, суг сүзер хэм идиктерлиг тыва эр — Севээн-Орустун хуулгааны, чангыс хелке куткан дүрзүзү, оларның ылгалыр демдектери — орузу сарыг, тывазы кара.

Орус кижиг черле ындыг — өөрээнде ылап өөрүүр, килецнээнде ылап килецнээр, хойнунга кара даш чажырбас. Губановшын сеткили-биле ыглап турган. Карааның чажын көзүлдүр-ле чоткан. Ооң тывалаары ам мырыңай суг болган.

— Эр болган-дыр сен, Соскар — дээш, Саша Губанов Соскарның калбак эгиннерин часкагылаан.

— Эр деп чүү дээриң ол, Саша. Ашак апардым ышкакжыл — деп, Соскар харыылаан. — Кырып бар чор мен. Ам ийи дугаар кадай алдым. База ажы-төлдүг мен.

— Билир мен, билир мен — дээш, Саша куду көргөн. — Кончуг-ла бергелерни эрткен сен, Соскар. Бажының өрттенген. Өлүм-чидим, ажыг-шүжүг. Сен-не болгаш, шыдадын.

— Сени база аныяк хевээр кылдыр бодап чоруур-ла болгай мен.

— Аныяк эвес. Арган, кырган ашак болдум.

— Кайыын келдин, Саша? Ам база масло хайындырар, шанак ээр сен бе? Мен дээрге сээн бо чериңиң ээлеп тур мен. Амдызында шанактар, дугалар кылып тур мен. Ооң соонда тергеже кирер мен. «Чыдыг-кара» база хайындырар. Бир-ле Севээн-Орус-тур мен бе, Саш?

— Домогацкихшын-на ыйнаан, Соскар, сээн бурганың ышкакжыгай. Ындыг-даа болза бо черни Ваня Жулан-биле бис кылып каан ийик бис чоп. Ам Ваня чок-тур. Актар-биле тулчуушкунга өлүрткен.

Губанов бажын халаш кылган. Соскар харлыга бээрге, хаайы ажыш диген.

— Дыңнаан мен, Саш — деп, Соскар арай боорда үнүн сыкыскан. — Буяндан дыңнаан мен. Ваня онза-ла эр чораан. Ажык, хөглүг, Барык-Аксынга эң баштай мени чунар-бажыңнадып турунарда, ширбиил-биле мени Ваняның канчаар улдап, канчаар каттырып турганын утпаан боор сен аа, Саш? Ооң хөглүг каткы-иткизи кулаамда ам-даа чангыланмышаан...

— Чугаалааш чоор сен, Соскар...

Ийи кижиг ыгыташпайн барган. Элээн болганда Соскар бажын туттунган:

— Мээн-даа кончуумну. Өгже кирээл, Саша.

Губановтун аъдын Соскар адагашка аппарып баглап каан. Быгыннары дериде берген болган, хүн караанга буругайнып турган. Ырак чер чорааны илден.

Соскарның аал-оранының даштындан көргөш, ол ындыг болур ужурлуг-даа деп Губанов эндевээн. Чайгы шалыштыг кажаларны тырың чинге дыттар-биле ыяк туткан. Девээ адаанда көк-көк бызаалар тургулаан. Шыырак дээн балдырлыг кижиниң ак өө. Ооң чанында ылап керттип тургаш туткан бажың база бар. Түр, чайгы казанак хирезинде сонгаларлыг, безин шилдеп каан. Орус чондан алган хол изи.

Губанов өггө кире бээрге, бедик болгаш делгем болган. Узун эр. шаанда Сүлдем ашак сугга ышкаш, ынаага бажы-биле үспээн. Өг иштиниң сериини болгаш арыг-силини аажок. Хаяп-чаларың ажып каан, ак ширтектерни кызыл шекпен-биле хаа-жылаан, дээвирни өлчей удазын-биле угулзалаан, оон өскези орус эдиктелдер: демир-оруннар, чавыс стол, бичии сандайлар.

Чуу-даа канчаар, Соскарның кадайын Губанов магадап ханмаан. Ооң өггө кедип алган, шокар-пөстен даараан орус платъези өг иштиниң хер-херекселинге дүгжүп турган, шевер-гини-даа, быжып, даарап кааны-даа. Ол хеп чүглө Соскарның кадайыңга чаяттыңган турган боор. Назы-хары ашаандан улуг дыка аныяксывас хире-даа бол, ол аажок чалыы кылдыр көзүлгөн — чижик мага-боттуг, чаш пөш дег, чинге дурт-сын-ныг, дизиңп каан бес дег ак диштерлиг. Кыдыраш кара карактары уткужуп кээрге, Губанов чалданы берген, бодунуун дегийт өскээр эпарган.

Келген аалчыга кадайын Соскар база-ла орус аян-биле таныштырган:

— Бо мээң кадайым Оңчатпаа-дыр ийин, Саша. Оюннар-дан оорлап эккелген мен.— Оон бичии болгаш, немеп каан.— Мал-маганы, эт-севи-биле катый. Оглун база.

Мөвдилешкен соонда Губанов Оңчатпааның холун туткан. Аныяк херээжен кижиниң чиирбей дег чинге салаалары аалчының улуг аспааның иштинче чаштына берген.

Чугаа-соот аяк-шайдан эгелээн. Чавыс стол кырынга аыш-чем деллеттине берген. Тараа-быштактан аңгыда, хлеб, шаньга, варенье безин бар болган.

— Бо кадайның тывы-дыр ийин — деп, Соскар тайылбыр берген.

Чүглө Оңчатпааның эвес, харын Соскарның тывы болду-рам деп, Губанов бодап орган. Серафима Мокеевна ынчаар варенье хайындырар чүве.

Кижини олурар борбак сандайлар бар-даа болза, Губанов ширтек кырынга буттарын көзүңгөш, орунга чөлөндир хөлөстөп алган. Өске-башка кижини эвес.

— Каяа, каяа четтин, Саш? Чүгө чугаалавайн бардың?— деп, Соскар сиңип-ле эгелээн.

— Хову-Аксы чордум — деп, Губанов шайлавышаан харыылаан.— Огнев ашакка ужуражып аан. Бичин оглум дегдире берген, кол-ла херээм — хин сурап алдым. Ча, оон ыңай элдеп-эзин кара эмнер-дир ийин. Мыйыс, өт, кара-ай. Хендерге унундан теве-кудуруу база кезип алдым.

— Аннаар-меннээр, тайга-таскыл кезип. ындыг-андыг чүүлдер Огнев ашакта оваа болгай аан.

— Дүктүг-Хилээпте ужур-ла бар.

— Чеже чыл көрүшпээн улус боор бис, Саш?

— Үр-ле апарган, Оскар. Шеригге апнаарга, делегей дайынынга барып кириштим, германнар-биле тулуштум. Оон Октябрь революциязы тиилээн соонда, Россия биле Германия аразынга тайбың керээзи чардына бээрге, Тываже дораан ээп келдим. Маңаа хамааты дайынынга актар-биле база таакпылаштым. Оон Баян-Колче чанып келдим.— Оон салаа базып санаан.— Россияга беш чыл, орук-чирикке ийи, каттышкаш чеди. Кравченко, Шетинкин, Кочетов суглар-биле кады ийи чыл ажыг. Оо, бурган өршээ, он чыл чоокшулаан-дыр, Сос.

— Ол хире болган боор.

— Аван-ачан, ха-дуңмаң кайдал? Алды-Сугда бе? Утпаан мен, утпаан. Сени оон «оорлап» алган бис аа, Соскар? Баян-Колга чарылган олчаан Буян, Анай-Кара суглар көрүшпээн бис. Кандыг чурттап чорлар? Буянның кады хирелиг кижин болгай, тулчуушкунга кемдээн. Баян-Колга бистин бажыңывыска тургаш, болганчок-ла келдизи кирер, моораар турду.

— Ам-даа Буянның оозу хевээр, ынчалза-даа арамныг апарган. Кайгал чүве Анай-Караның тывызы болбас ийикпе.

— Анай-Кара дээрге бир-ле эр кижин-дир ол. Мал шалбадаар, адар-боолаар. Баян-Колга актар халдап кээрге, Мазуровтуң партизаннарының база бир тулган адыгжызы турду.

— Анай-Караны чүнү кылбады дээр. Элдеп хамче-даа, оон туржук Барык кыргыстарының хайыраатызы Маңгыр чейзеңче-даа боо чаза тутту. Улуг-Хемнин доштуг суунче-даа шурап турду. Ажырбас кижин черле ажырбас боор чүве-дир ийин.

— Эр чүректин уруг, бир-ле балыг адыг.

— Эрткен чайын Анай-Кара Буянны эдерттип алгаш, Хендерге хүрээзинин угам ламазы Намбырал хелинге бүдүү барып чораан болду. Ол лама төвүт чуртундан бээр хүрээге өөренип чораан кижин-дир, улуг эртемниг, Буянның кемдээн бажының тин кирип тудупкан болду.

— Ол-дур — деп, Губанов ханып чугаалаан.— Силерде, тываларда, ындыг хөөн бар-дыр. Мен эскерип чор мен. Лама, хам дээрге-ле дайзыннар дээр аан. Оларда эмнээр шынарлар кайы көвей деп билинер.

— Буян ам-на орталанып чоруй баар боор — деп, Соскар найтап орган.

Үрдө көрүшнээн ийи кижини шаанга кирип хөөрөшкөннөр. Дал дүштүң изин дүжүп кээрге, өг доразын ашкаш, Губановту Соскар сериин орун кырынга чыттырып каан. Орук-чирикке могап турупкан боор, дыштанзын. Аалчының аягының эзер, чонаан сыйгаш, ылап суггаргаш, шыкка өртеп каан. Саша дораан удуй берген.

Чээнек унунга кезээде ындыг, аалдар-ла хөй. Үстүү-Сугнуң ол-бо талагы эриктерин дургаар олуруп бады барган. Барык-ла оймак, шык, деспек бүрүзүндө өглер. Ийи суг аразында аалдар бичии үзүктели бээр, чүгө дээрге ында кургаг. Оон бичии болуп чоруй Чээнектин Алды-Суг эгелээр. База-ла аалдар, ынчалза-даа ында, Үстүү-Сугга бодаарга, эвээш. Чүгө дээрге Алды-Сугнуң шыгы эвээш чер.

Дүйш эрте дүжүп чорда, Губанов отту чаштап келген. Өгдө кым-даа чок. Соскар биле Ончатпаа даштын бажында шимээргешкен. Хирезин бодап чыдарга, хойтпак тип, хой өлүрүп турар болган.

Өг иштин ам-даа магадап ханмаан. Бүгү эт-херексел чаа — уур-бала, идин-хууң, аяк-сава. Девин кирип ора, Губанов Ончатпааны эң баштай көргөш, ону бир-ле кижиге дөмөйлээн. Ынчалза-даа чогуң кымга деп чүвени сактып чадап каан. Ам оттул келгеш, чааскаан шөлээн бодап чыдарга, Домогацких кадайы Серафима Мокеевнага Ончатпааны дөмөйлээн кижини бооп-тур. Олар боттарынга херек кырында чүүлдежир ужуң чок турганнар — бирээзи сарыг, өскези кара, бирээзи узун, өскези чолдак. Ынчалза-даа Серафима Мокеевна (тывалар ону Серсимаа Мокеевна дижит турган) биле Ончатпаанын арыг-силни, чараш-чуражы, шевергини оларны дөмөйлөштирип турган.

Кажан-иргин дөгериңкени ол, Соскар улуг-ла калбак деспиде чаа эскен эт буруладыр кирип орган.

— Чаа, өгдө келгеш орта аш-чем чигген эвес сен, изиг ханнаар-ла. Саш — дээш, Соскар ужа-төштү чабыс стол кырынга салыпкан.

Губанов кызыл-даван олурупкаш, аян чазап чугааланган:

— Боттарыңар, боттарыңар база бээр олуруңар.

— Бис девин-не, бажыңга — дээш, Соскар орун бажынче холун сунгаш, чап-чаа ыштап, кадырып, шидип даараан, угулзалыг көгээржик уштуп келген. — Мону база шимчедир бис, Саш. Бис ийи мынча ботка кады дашка хүндүлөп чораан эвес бис.

— Саваның чаражын — деп, Губанов көгээржикче айыткаш чугазалаан.

Соскар оргаш:

— Бодум борастадым — дээш, мөңгүн дашкага арага куткаш, Губановче ийи холдап сунган.— Бо саваны база бодум мулдурладым. Мөңгүн кончуг тывылбас болур чүве-дир. Оон башка...

Губанов:

— Ана ат болган шевер кижидир сен, Сос — дээш, дашкага эрнин дээскеш, Соскарже дедир сунган.

— Ам чүген-чулар атпактары, оттук-бижек, билзек-билектээш, чавага-сыргаже база семеп тур мен — деп, Соскар эскет чок домактангаш, дашказындан амзааш, катап сунган.

Губанов ам-на ува-шежеинин бажын араганың үстүнге дээрткеш, ол-бо талаларже ыдамнагылааш, бодунга доктааткаш, боостaa дагжатпайн чооглапкаш, чугааланган:

— Ажырыптым аржаан болзун, аал-чуртунар, ажы-төлүнер, акы-дунмаңар амыр-шөлээн турзун. Четтириптим чем болзун, чер-чуртунар, черге-чонунар, ченге-чээннеринер четче-менди турзун.

Губанов тыва чоннун чаңчылын ёзугаар аяк илезин орту чыгыны арттырып кааш, дашканы ийи холдап дедир сунган. Дашка дүвүнде, оон ыңай дээлдиген аспаанда сезен бир бак чоруур, бир эвес сава кургадыр ижер болза. ол кушче боо анныр болза, ынча хамык бак кижиге келир.

Дараазында дашканы Соскар адаанда орган кадайынче сунган. Ончатпаа чинге салааларынга дашканы өйдүктүрүп, кезек боданып орган.

Чайгы шиме бажынче үне халып келген Губанов:

— Аптынар, дунмам — деп, ам-на ыткыр чугаалаан.— Соскар-биле иелээн кады ажылдап шаг болган улус-тур бис. Семен Лукичиниң та чеже деспи дузун чиген бис. Ындыг але, Сос?

— Шын, шын, Саш — дээш, кадайын Соскар ол-бо ыдалап көргөн.— Өске-башка кижиде эвес, Саша келген-дир.

— Чүгле чаңгысты — дээш, Ончатпаа четтирипкен.— Оон соонда хоржок мен.

Билдингир херек, тулган дээн орус эжи келгенде, Соскар кайын ёзуургаар, кымга-даа албадаттырбаан. Оон бүгү идепкейни холга апкан, көгээржик-даа шимчеп турган.

Аксы чештине берген улус изиг-изиг хөөрежип эгелээн. Хөйну-ле сагынганнар: Маңгыр чейзең, Херик чейзең, Семен Лукич, Серафима Мокеевна, Сүлдем ашак, Буян, Анай-Қара, Ак-Дыдыраш, Кара-Дыдыраш, Чээнек сынында Дарган-Хаа...

Ам бир дашка соонда Губанов туттунуп шыдаваан, Барык-

Аксының чодур терээ дег чоон, саарыгда чудук дег сирилээш үнү-биле өг сынмас кылдыр бадыра берген:

Славное море — священный Байкал,
Славный корабль — омулевая бочка.
Эй, баргузин, пошевельвай вал,
Молодцу плыть недалечко!

Губановка шала чингежек үнү-биле Соскар ушкажыпкан. Чүте дээрге ол Севээн-Оруска хөлечиктеп тургаш, Саша, Ваня суглар-биле «Ыдыктыг Байкалды» ырлап шаг болган, шээжи-биле билир. Оон ыңай Соскарның орустаксаары мырыңай кедергей кижин. Хыйланганда даңгаар-ла орустак чугааланыр, өгдө ону билир кижин бар чүве дег.

«Байкалдын» соонда Соскар кожамыктап кирипкен:

Чайлаамайның чаңчалын,
Чаавамның чаңчалачалын.
Чээнээмнің серничелин,
Чээнимнің сергээчелин.

Оон Саша биле Соскар кады чогаадып алган ырын сакты бергеннер:

Мангыр чейзек малы болбаан
Мээң малым, сээң малым.
Маңгыр чейзек аксы болбаан
Барык-Аксы, Сенек-Аксы.

Севээн-Орус малы болган
Сээң малым, мээң малым.
Севээн-Орус аксы болган
Сенек-Аксы, Барык-Аксы.

Бир кезек изиг-изиг ырлажыпкаш, Губанов аксын туттунган:

— Бис ийи эрнин кончуувусту. Оңчатпаа олуруп берген ышкажыл.

— Оңчатпаада чүү боор ийик, мен эвес — дээш, Соскар сула-сула чаңнагылаан.— Он беш харлыг оюн уруу ону кайын тогулаарыл. Мээң эжим-дир, орус өңнүүм, Сашага ырлап бер, кадай. Ыры бажы каткан эвес, чоор сен ону.

Оңчатпаа торгу платези-биле чинге белин кылаңнадыр тургаш, орун кырында чыткан шокар дошпулуурну сегирип алган. Мага-бодунуң ээлгири бир-ле Серафима олчаан деп, Губанов иштинде боданган. Оңчатпаа чинге салаалары-биле хылдарны чаңгыс удаа кежир суйбаптарга, Губановтуң көксү-хөрээ сөктү бер часкан. Оон Оңчатпаа дошпулуурунуң хылдарынга дегилеп, кулактарын долгагылап, хөөн кииреринге

сылдап алгаш, ырының сөзүн сактып кезек олургулаан.

— Дуңманар ырлап билдир эвес — дээш, Оңчатпаа чаптан-чыг кыяннагылаан.

— «Он беш харлыг оюн уруун» бадырып бер.

— Ол-даа аян чок болгай аан — дээш, эрлерни Оңчатпаа угаан киирген.— Элээн эзирий берип-тир силер, мындыг ыр ырлап берейн.

Дошпулуурнуң үнү база хоюнайны берген:

Чортпайн-даа-ла, шаппайн-даа-ла,
Шошкунгурлап ораалыңар.
Ишпейн-даа-ла, чивейн-даа-ла,
Амзангырлап ораалыңар.

— Оош!— дээш, Губанов байгы үнү-биле чөпсүнген.— Шынап-ла өйлээр-дир. Үнүң чаражын, дуңмам, Баян-Колдун арыг суунун саары-ла.

— Барыктың база дедаан, Саш.

— Ийе, ийе, Барыктың база, Сос.

Оон Губанов немээн:

— Элегестиң база!

Соскар аажок амыраан орган:

— Шын, шын. Элегестиң база!

Оңчатпаанын ыр бүрүзү эрлерни байтыгай, оларның баш-тарын сергедир шаап орган.

Баалымыны кагдым, акый,
Барык чурттай бердим, акый.
Барыңдайга баарымга,
Бактай бердиң халак, акый.

Черимейни кагдым, акый,
Чээнек чурттай бердим, акый.
Чээнээнге чөдеримге,
Чектей бердиң халак, акый.

Губанов:

— Оош!— деп, бир аас алгырыпкаш көөрге, хамык аал-дарның ажы-төлү өг эжиин дола берген, ыр-шоор дыңнаан турган.

Соскар:

— Чемнениңер, уругларым — дээш, ол-бо суйбангылаан.

Оңчатпаа дошпулуурун сырткыче кың кылдыр октай каап-каш, аяк-савада аыш-чемин уруг-дарыгга үлеп эгелээн.

Ол аразында Губанов элээрей хона берген.

— Че, Соскар, ачаң ашак сугдан бээр баар бис бе? Буян-га-даа ужурашкай мен. Оларга барып көзүлбес болзумза, хү-рүм болур.

— Сен чааскаан бар — деп, Соскар тыртылган.— Ол улум-беле эвим баксыраан болдур ийин. Феодал кижии уруун кадай кылып алган ёра-дыр мен ийин, буруум ол. Оңчатпаа дээрге оюннарның Опай чалаңының уруу ышкажыл, ат-сураглыг Ажыкай бээзиниң чээни.

— Феодал кижии уруу канчап баар боор — деп, Губанов чугаалаан.— Адазы феодал боордан, уруу база феодал эвес. Россияны кезээш келдим. Хаан чазааның чамдык дүжүметтери, чанчыннары революцияга удурланмаан, харын ооң талазынче кирип келген, Ленин баштаан большевиктер оларга дегбээн чорду.

Салим СУРУҢ-ООЛ

ЫНАКШЫЛ-ДЫР

«Ынакшыл-дыр» деп тоожуну номчукчулар биллир. Ынчалза-даа чогаал ынчан четче эвес үнгөн деп чувени, ийн-чаңгыс кижилерден өске, кым-даа билбес.

Хсректиң ужуру мындыг. 1965 чылдың октябрь айда номнун бир дугаар корректуразын чаа-ла номчуп эгелеп турувуста, партия обкомундан чогаалды ол хевээр үндүрүп болбас, үениң негелделери ынчап барган деп айтышкын үнгөн. Ам канчаар, автор кижиге хараа-даа болза, чамдык эгелерни үзе-чаза кезип, алырын ап, албазын каап, чамдыктарын бүдүн-бүдүнү-биле казып тургаш, номну кызыра парлаар ужурга таварышкан мен..

Ам бисте чогаадыкчы ажылда хоруглуг тема чок. Ынчангаш тоожунуң ынчаардагы казыттыг эгелерин (чүгле бүдүн эгелерин) альманахтың бо номеринде кирдим.

ҮШКҮ ЭГЕ

База катап кыштың эгези — кара-дондак. Бедик дагларда хар чаапкан. Хем иштинге дүнелерде хыраа дүшкүлөп турган. Бир кежээ, элээн орайтаанда, даштын машина дагжаан соонда, кирбей салдыг, элээн улгады берген, даштындан көөрге, сөлгү чогу илдең, шериг хептиг тыва кижии эдерткен аныак орус оол кирип келген. Мария Ивановна олче уткуй куштала берген.

— Николай!

Ол болза оон кады төрөөн акызы болган. Думчуу кыска-зымаар, караа хапыгыр чүве ышкаш, арны, далган-дулганга

боражып чыткан чүве дег, куу, бажынын дүгү — өртен сарыг, дурт-сыны узун-даа болза, боду ыспагар оол. Оон чуруу ол бажынга черле бар турган, ынчалза-даа оон манаа бир-ле дугаар кирип, каты-биле, Хеймерек-биле, бир-ле дугаар көржүп турары бо.

Бажынның эелери ындыг ужуражышкынга өөрбейн канчаар. дораа-ла ожук-пашта барганнар.

— Кайы хирел, моонар, чуртталга эки-ле ыйнаан?— деп, келген аалчы хөглүг болурун кызыдып, карактарын алараңнадып, бажың иштин долгандыр көргүлээн.— Эки-дир. Оон артык канчаар чурттаар.

— Николай Иванович, ол дугайында хомудал чок. Ана тас бис. Баштай дамды дег дамдылап, оон соонда дамырак дег дырыгайнып турган чуртталга чүве бо. Ам дээрге, шаалаан часкы хем дег, саагайны берди. Ам бисте четпес чүве чок — деп, Хеймерек бар-ла шаа-биле хөөрегилээн.

— Ой, эмин эрттире бербе даан — деп, кадайы үзе кирген.

— Эмин эрттирер чүү боор, шыны ол-дур.

— Ооржак, адыр — дээш, каты ылавылаан.— Часкы хем дег саагайны берген болганда, эки-дир. Улам тодарадып көрзе кандыгыл, ол сөстөрни аан?

— Мээң чугаам хөй, Маша допчулапсын.

— Черле шору бис. Эът, сүт, саржак, далган аймаа черле сатпас-тыр бис, кырганнарывыс эккеп берип тур. Бис ийи каттышкаш, элээн акшаны ап турар бис. Оон-биле бажың херек-сели, эдик-хеп саттынар-дыр. Бажыңывыста бо — дээш, Тоняже айыткан.— бир өөреникчи база бар. Моон хандырылгазы база бисте. Бир кашты авамга база шилчидип тур мен. Мынчап-мынчап кээрге, дөмей-ле эвээш-тир — деп, дунмазы хоомай-зынган.

— А книжкан?— дээш, Хеймерек каттыргылаан.— Бис дээрге, кожайлар болдур бис ийин, Николай Иванович. Бисте инек-даа, хой-даа, өшкү-даа, чылгы аймаа-даа эндерик. Эът херек болза, даарта дөнен шарыдан чыттыр шаап берейн. Кыштагда аалда чүве.

Каты ол айтырыгга харыылавын, өске айтырыг үндүрүп келген.

— Силерниң кырганнарынар Машага хөңнү чок улус дээр, ам анаа апарды ыйнаан?

Хеймерек сен-не дыннадып турган боор сен деп, чемелелдиг көрүш-биле Машаже хыйыртай аарак көрүнгөн. Оозу дораан-на ылавылай берген.

— Аа? Сен кайыын биллип алганың ол?

— Дыннаан мен.

— Кым ынча диди? Авам бижип турган боор аа?

— Чо-ок, авам ол дугайында чүнү-даа биживейн турган — дээш, Николай бажын чайган.

— Ам кайыын билип алганың ол ынчаш?

— Мен дээрге манаа, бо районга, каш-даа катап кээп чораан кижиге мен. Кижилер чугаалажык.

— Каш-даа катап кээп чораан?— деп, Хеймерек кайгаан.— Кээп турган, ол хиреде дунман бажыңыңга кирбээн ышкажыл сен?

— Мен начальник эвес-тир мен, күүседикчи кижиге-дир мен... Ийе, күүседикчи. Ол сөстү доктаадып ап көрүңер — деп, Николай ужуру билдинмес чүве чугаалаан.

— Күүседикчи кижиге дунмазыңга душпас чүве бе?

Оозу удурланы берген.

— Ой, Маша, анчыңны але. Чайым чок болган-дыр ийин. Билбес эвес силер, чоп хей-ле...

Николай чедир чугаалавайн барган. Шынында ооң чугаалаар дээн чүвезинде кижиге билбес чүве чок. Ол болза Кызылда ажылдай берген. Биче лейтенант. Ооң ажылы чажыт, чоруудаа чажыт. Кевин-херекчок черге көзүлбезин, кижиге болганга дужарындан чайлаарын оралдажыр.

Ынчангаш кымда-даа ыт чок.

— Коля, өөредилген соонда аванга чоп барбадың?— деп, Мария Ивановна чугааны бичии болгаш үргүлчүлээн.

— Дужаал күштүгдө чүнү канчаар мен. Барган болза эки-ле турган чүве. Төрээн черимге барбаа-ла үр апаарды. Ам канчаар, амды чылын баар ыйнаан — дээш, Николай таакпылап, элээн боданган хевирлиг, стол кырынче карактарын чивеш кылбайн көрүп олуруп-олуруп, уламчылаан.— Мүн-не чагаалажып-ла тур мен. Авам силерни-ле мактап турар-дыр. «Үргүлчү шилчилге ап тур мен. Эки чурттап турар-дырлар. Маша аас-кежиктиг кижиге-дир» деп бижип турар-дыр.

Алышкылар барык дөрт чылда көрүшпээн. Николай шеригге албан эрттиргеш, ооң соонда улаштыр өөренип кирген, аалынче безин чанмаан. Ам салым ону Тываже октапкан, манаа кээп дунмаларының бирээзинге ужуражы берген. Оларда чугаалажыр чүвениң хөйү чугаажок. Хеймерек чугаадан чоорту эстип калган. Ооң сеткилинде бир-ле анчыг чүве өйдүгүп, ону чардыктыра берген. Таакпылап-ла, таакпылап-ла олурган.

— Сен чоп ыт чок бардың, хүреген?— деп, каты элээн болганда, эскерип каан.

— Аа? Мен бе?.. Мен дыңнап олур мен, үрде көрүшпээн алышкыларга шаптыктавас бодап олурарым ол-дур ийин.

— Ол база-ла шын — дээш, Николай дунма, күдээзин сур-

гаан.— Мээң ажылдап турар черимни билир силер. Мени ма-
наа чорду деп кымга-даа чугаалап болбас эвеспе. Ындыг-дыр
аа? Дугуржуп алганывыс ол.

— Николай Иванович?

— Дыңнап тур мен, Ооржак... кым дээр ийик?

— Ооржак Қалчан-оолович.

— Ийе, дыңнап тур мен, Ооржак Қалчан-оолович.

— Демги айтырыгны тодарадып алза эки боор.

— Чүү айтырыгны?

— Авам, ачам Машага хөөн чок деп аан.

— Аа! Тодарадыр чүве чок, билир мен.

— Чоп айтырдың ынчаш?— деп, дунмазы чаржалашкан.

— Херек турган. Билир мен: кырганнар, ылаңгыя аваңар
чоокка дээр-ле орус херинден ойталап турган, ам ол чорук,
силерниң аалдааныңар сонда, читкен. Ындыг бе?

— Ындыг.

— Силер өскээр чүве бодаваңар, меңээ ону ылавылап
алыры херек, ол-ла, ол дугайы ам болзун. Багай чүве сагын-
маңар.

— Коля, Хеймеректиң даайы-биле — райкомнун эрги секре-
тары-биле таныжар сен бе?

— Чок — деп, бирээзи дүрген харыылаан.

— Қайгамчык эки кижии боор, бисти өглөп каан кижии ол.

Эжик соктай берген.

— Чаа!

Салчак Қанчырович кирип келген. Бөргү, тону хар. Кир-
биктери безин хар. Аңаа улаштыр Вася кирип келген. Хейме-
рек биле Мария Ивановна тура халышкан. Өске ийи кижизи
шимчеш дивээн. Аалчыларның хевин Хеймерек аскан.

— Чүү кончуг чүвел. Хар ургааш турунту — деп, секретарь
чугаалавышаан, аржыыл уштуп эккелгеш, хаваан, карактарын
чоттунгулааш, чүвүрүнүн карманынче дедир супкан.— Соок
кыштын келгени бо-дур.

— Салчак Қанчырович, таныжыңар, бо мээң акым-дыр —
дээш, Мария Ивановна акызынче айыткан.

— Аа, кончуг эки-дир. Таныш болуулуңар. Салчак Қан-
чырович дээр.

— Николай Иванович.

— Че, чүү-дүр мооңар солун? Өөредилге кайы хире болду
бо улдунда? Бо Тоня орус дылга ам багай ап тур бе!

— Уу! Ол чүү дээриң ол боор, Тоня — ам ударник.

— Чуржум дээш чаавазы камнап тур эвес ыйнаан?— деп,
секретарь баштактанган.

— Чок, чок, Салчак Канчырович, ындыг ужур турбас — дээш, каттырган.

— Агитаторлар хуралынга чоп келбединер?

Мария Ивановна ужурун тайылбырлаан.

Оон секретарьның карактары дужунда олурган, кара костюмнуг, ак свитерлиг, бажының дүгүн соңгаар чылбыйты дыраза-даа, бир чарты кулааның кырынче төктүп бады келген аныяк оолда барган. Оозу олче көрбейн, эжикче көрнүп алган, үш салаазында кызып алган папирозун соргаш, ооң ыжын ишкээр киир тырткаш, дашкаар бөкпек-бөкпээ-биле үре араак үндүрүп каап олурган.

Николай шагын көргөш, алгыра берген:

— Ана ат! Шак дээрге барган. Бисти буруудатпайн көрүңер. Чоруур үе келген-дир — дээш, тура халааш, кеттинип, чолаачызын далаштырган. Дунмазы алгырыпкан.

— Орта сен бе? Маңаа хон!

— Өршээп көрүңер, бөгүн черле хоржок. Соонда, соонда.

— Оода чөмдөн чизинзе, шай хайныр чеде берди.

— Ажырбас, тодуг бис — дээш, демгизи хая-даа көрбейн, үне басыпкан.

Бажында арткан кижилер элдепсинип, эпчоксунуп, холдары салдынгылап, аастары ажыттына бергилээн, тургулап калган.

БЕИКИ ЭГЕ

Уруг кым болурул дээр дугайында чугаа барык хүннүн болур. Хеймерек «ыяавыла оол болур. Адазының чуртун тудар. Төрөөн чуртун камгалаар» деп чугаалаар. Маша «баштайгы уруг кыс болза эки, авазынга дүрген дузалаар» деп удурланыр. Ол болза маргылдаа эвес, а ийи кижиниң тус-тузунда күзели дээрзи билдингир. Ол болза өг-бүлеге база бир улуг өөрүшкүнүн удатпас немежир дугайын херечилеп турган.

Шынап-ла, ол өөрүшкү чыгадып келген — Мария Ивановна декреттеп үнер апарган. Эмчиниң бижии холда. Оозун тудуп алгаш, школаже чорупкан. Хеймерек чааскаан арткан.

Ол хүн бүрге. Дээр — кыйгак, куу. Ыш дег туман бедик даглар хамаанчок, хем иштинде безин диргелген. Ооң уламындан кайнаар-даа көөрге, дунааргай, чер-делегей-даа орта көзүлбес; сеткил-сагышка анчыг, сактырга, хөрек-чүректи хөлөгелендир көжегелеп алган ышкаш, бир-ле багай чүүлдүн болурун оштап турган ышкаш.

Кожазы кирип келген. Алгы хөрөктээжин баг-биле бөле тыртып алган, хөрээ ажык — өөктөнмээн. Бөрт чок. Чаа чүлүдүп алган бажы ынай-бээр эргилерге, хүннүгдө шил дег,

кылаңнаар. Чымчак идиктиг. Куш хаайы хевирлиг, коңзагар думчуктуг. Кулактары соңгаар кыстынчак болгаш шала бичин-бичии кылдыр көстүр. А оң талакы караа сөөлгү үеде кызыл шуру дег чоруур апарган. Та аараан, та чүве дүжүрүп алган. Ол хиреде орта-даа эмнетпес. Ийи-бир катап эм дамдыладыр — чүгээр апаар: кааптар. Ийи, үш хонганда, караа база кызып, чаш дамдылап туруп бээр. Оон база-ла «эмнеп» эгелээр. Чаңгыс сөс-биле, биеэги-ле боду ол-ла. Кеткен хеви-даа ол. Ында, ооң амыдыралында кижини сонугаар онза чүве болбаан. Ону Хеймерек чүс-чүс катап көргөн. Ынчалза-даа кожазын арай элдесинишкин-биле уткаан. Ооң ужуру болза бо бажыңны кожазы шоолуг-ла бакылаवास, киринер деп чалаарга-даа, чемелээрге-даа хоржок турган. «Самдар кижини каяа башкылар бажыңны чүдөдип турар» дээш, чыры-даа чырташ дивес ашак. А ам боду кирип келген, эжик безин соктаваан.

— Олуруңар — дээш, Хеймерек сандай салган. — Бистин кожа биске, чалаарга-даа, кирер эвес. Чүү болду бо, дээр аязыр дээн бе?

Ашак караанга анчыгзынгат, чырыкче көрө албас, даңды-ла куду көөр болгаш холу-биле оозун дуй тудуп алыр. Ам база-ла ынчаар олурган. Хеймеректин сөстөрүн дыңнаваан чүве дег, херекке-даа албаан. Харын боду оон удур айтырган:

— Кай барып чордун, каш хонукта чиде бээр?

— Аа, тайга үнүп чордум. Школаның оттулар ыяжы төнер деп барган — Аянгаты бажыңга токпак хап турдувус. Демин чаа келдивис, көрдүң ыйнаан. Ам ону сөөртүр аът-машина херек-тир.

— Уваа, башкы кижини токпак база кагар чүве-дир аа? — деп, ашак кайгаан.

— Мен кижизидикчи дужаалдыг кижини болгай мен, башкы эвес.

— Па, ындыг чүве бе! Ол кижини чүнү кылыр чүвөл?

— Уруглар ойнадыр, оларның кичээл соонда чурумун тудар, башкының берген онаалгазын күүсеттирер дээш оон-даа өске. Директор чүнү кыл дээр-дир, ону кылыр кижини-дир мен ийин. Бодумнун баш билер чүвем чок.

— Охаай, ындыг-дыр. Хөлүн бодаарга, чарылга хевирлиг дедаан.

Хеймерек каттырыпкан.

— Кижини эмин эрттир куду көрө бербө даан, кожа. Чарылга биле кижизидикчи, чер биле дээр дег ылгалдыг болдур ийин моң, күжүрүм, бо хире — дээш, холу-биле ылгалын көргүскен. Кожазы аарыг караан шимгеш, оң холу-биле хойнун үжеттингеш, көк чанчык уштуп эккеп, таакпы кыпсып алган.

Харамдыгып, хайылады соруп-соруп, харлыккаш, кезек чөдүргөш, катап-ла сора берген. Ооң хары дөгөөн — алдан чоокшулаан. Чалымнарда куржааңгылар дег, каътташкактар хаваан кежилдир чыткылапкан, чооктан харын хөлегелиг-халагалыг чүве ышкаш көстүр. Ол бодунуң назынында хөйнү көргөн. Феодалдыг Тываны билир. Ам Советтиг Тывада чурттап эгелээн. Чангыс сөс-биле, «хөйнү көрүп көгөрөөн, кашты көрүп кажараан» ашактарның бирээзи.

— Мен сеңээ херектиг келдим. Өскээр будап оргаш канчаар, чүвениң дорту херек — деп, ашак чугаалаан.

— Чүү ирги?

— Мен дээрге дыка ыракка чурттап чораан кижини мен: Улуг-Ак деп черниң бажынга. Чордуң ыйнаан?.. Чүгле дыннаан де. Ажырбас ам көрө бээр сен, магалыг оран-на болгай. Ачаң-биле шаандан тура таныш бис. Берге эр болбазыкпа: белен-селен сөс-даа ышкынмас, аксы шоочалыг-биле дөмей. Аңаа кижини кандыг-даа чажыдын чугаалап болур. А силерни, аныяк оолдарны, эки билбес-тир. Чүгле энир чылдан бээр таныжып келген бис ала? Ындыг. Ийи талазында, эртем-суюлдуг, башкы-бушку кижини боорга, багай кижини сестир боор чүве-дир. Кевин-херекчок чүве чугаалаарындан кайгаар-дыр — дээш, ашак база катап аарыг караан шимгеш, таакпы жыпсып алгаш, база-ла ыт чок барган.

Хеймерек чугааның ужурун черле билбөөн. «Чүнү мынчап олур сен? Таптыг чугаалап көрөм» дээн көрүш-биле демгизинче кезек кайгаан. Оозу олче көрүмөөн, сандайда чыпшынып калган чүве дег шимчеш дивөөн, чүгле данза сорган ийини эрни шимчеп, пактары бирде оңгайып, бирде долуп каап олурган.

— Адырам, акым. Чүнү чугаалап олур силер аан? Мен чот ужу-бажын билбейн олур мен — дээш, Хеймерек сандай алгаш, аңаа дужааштыр күдүйтү олурупкан.— Таптыг чугаалап көрөм, кожа.

— Бо үениң бергезин аан, дуңмам.

— Кандыг?

— Адырам, сен далашпа шинме... Сеңээ идегеп болур бе, кандыгыл? Мени багай чүвеге сукпас сен ыйнаан?

Хеймерек дораа-ла сести берген. Хаваан дүгдүнгөн, үнү безин кудулап бады барган. Олурган боду улам-на чыптыш кылынган.

— Кайын ынчап баар мен, акым. Кижээ идегөөнде, бодаар ыйнаан.

— Аашкынып болур сен бе?

— Аашкынып? — дээш, ол бичии үзүктелгеш, харыылаа-

рынга далашкан.— Чоп болбас боор. Ийи кырым дорт сынар, көк дээр кырымга дүжер.

— Ча, ындыг-дыр. Кымга-даа сөс ышкынып болбас эвес-пе, мени ынча дидир деп... Билип тур сен ыйнаан: биске кымнар кээп турар-дыр?

— Чок. Кымнар дээриң ол?

— Кээп турар-дыр. Чамдык кижилер, чамдык-даа эвес, чаңгыс-ла элчиген ышкаш делбигир кулактыг, чарбак аастыг, арагачы чүве бар-дыр. Кем чок эш-өөрүн нүгүлдеп тур. А эктинде погон кадаан кижилер ооң нүгүлүн бадыткаарынче өскелерни албадап тур. Мени база албадаптылар. Хөй ажы-төлдүг, он оолдуң адазы болгаш, шыдашпайн аайынга кирип бердим. «Ол кижиниң чугаалап турары шын-дыр, мен база дыңнаан мен» деп бадыткадым. Ат салыптар хире үжүк-бижик билир эвес мен, эргээм изин базып бердим. Барып-барып мени та чүге ынаар холбаштыра берген — билбес мен. «Өшкү чудаанын үзер» чүве дээн, багай кижги боорумга, ынчап турар ыйнаан. Бир эвес соң даарта ындыг-мындыг чүве үнзе, менээ багай чүве бодавас сен. Мени база киришкен, ынчалза-даа албадаткан деп билип алыр сен. Қадайымга-даа, сенден-даа улуг оолдарымга чугаалавадым. Чугаалавас мен. Чугаалаар эргем-даа чок. Чүгле сенээ каксы-куксу-даа болза, чугаалап каар деп бодаан мен... Сагышка анчы кончуг-дур. Угаанныг-эртемниг кижги-дир сен, чүвениң хөлүн кайын чазар сен. Моон сонгаар менден сен ол дугайында чаңгыс-даа сөс айтырбас журулуг сен. Ындыг-дыр аа?

Ашак чанчыын хойлапкаш, даңказын идиктепкеш, шала күдүйүп алгаш, харыы-даа манавайн, үнүпкен. Хеймерек бодангаш олурупкан. «Чүнү мынчап олурад ашак апаарды бо? Чаңгыс кижги бар-дыр, кем чок эш-өөрүн нүгүлдеп турар-дыр». А кымны кым нүгүлдеп турарың?.. Мээң оларга хамаарылгам чүл?.. Өске кымга-даа чугаалаваан. Чугаалавас. Чаңгыс менээ каксы-куксу чугаалап каар бодаан. Бараа элдеп. Азы мени элзедир деп бе?.. Чок, ында ындыг бодал чок. Ам чүл ынчаш? Бо хире кырган ашак кайы хамаанчок чүве чулчурбас-ла болгай бо. Мооң моозунда черле ужур бар. Адырам, кымнар нүгүлдедиң турар чоор?.. Даайымны ынчап турарлар чоор бе? Таанда... База чиктиг. Мындаа Маша күүйүм чүү деп олурган дижик мон? Ийет-ийет, ол-дур. Дунмазы база бажыннаткан. Аңаа чыпшыр көре берген-дир... Ам бүдүү аглап эгелээннер-дир... Николай Иванович... Бак-ла чүве ынай турзун, ол хөөкүй өлүп-даа чыткаш ынчанмас... Ол кым деп? «Элчиген ышкаш, делбигир кулактыг, чарбак аастыг... арагачы». Кымыл ол?.. Бисте ындыг кижги чок...»

Мария Ивановна кирип келген. Хеймерек ону безин эскербээн.

— Ойт, бо чончап барган сен? Албыстай бербээн сен бе? Бажың ортузунда чоп кара чааскаан олурупкан сен. Маңаа кым олурду?— дээш, чанында сандайже айыткан.

Шынап-ла Хеймерек демги-ле черинде олурбушаан. Туптура халааш, коргунчуг бодалды сагыштан дүрген-не ырадырын оралдашкан.

— Кожавыс чорду, Маша,

— Чүге чор?

— Анаа-ла.

— Ам-даа он шаа хонук ажылдаар кижидир мен — деп, Мария Ивановна тайылбырлаан.

— Чүге?

— Улдуң түннели ышкажык. Ийи класстың түннелин кым үндүрерил? Директорнуң дилээри кончуг-дур, чөп ыйнаан, өске орус дыл башкызы бар эвес. Чөпшээрештим. Эленедип турар мен ыйнаан, ам канчаар.

Хеймерек соңгаже көрнүпкен, ийи холун карманнаныпкан турган.

— Чүү болду, Ооржак? Чоп хөңнүңнүң багы кончуг-даа ышкажыл?

— Кым? Мен бе? Ол чүү дээрин ол?— деп, бирээзи алаактырган.

— Ындыг болза дүрген школаже бар. Сени манап турлар. Хурал.

— Ам база хурал. Кажан дыштаныр кижидир мен — деп, оозу шугулдаксаан.

— Меңээ чугаалаан херээң чүү боор.

Хеймерек чорупкан.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Үр манаан хүн келген — Мария Ивановна божупкан. Ада-нын күзели боттанган — оол уруг көстүп келген. Ол дугайында медээ колхозка, кандыг-бир онза болуушкун ышкаш, доп-дораан тарай хона берген.

Тывалар чаш уругга, черле ажы-төлге шаг шаандан кедергей ынак. Өгленчир дээнде, эр кижидир азы херээжен кижидир уруг-луг бе азы уруг чок бе дээрин херекке албас турган. Чүге дээрге, «Харын эки. Төл кымга-даа херек, ол кымга-даа шаштыктавас. Ынчангаш кайы-бирээзиниң эдерти келген уругларын өскези бодунуң иштинден төрөөн уруглары-биле дөмей көөр, оларны кым-даа алалавас, хепти-даа денге кедирер, чем-

ни-даа деңге чиртир. А чаш уругнун төрүттүнери — байырлал. Ону ыяавыла дойлаар: божаан иениң дынзыгарын дүргедеди-ри-биле хойну өлүргөш, аңаа чидиртир, а өске артканнар ону сарткытаар.

Мария Ивановна божупканда, ол дугайын бодап турган кижилер-даа ховар боор. Ол черле ындыг болур ужурлуг-даа ынчаш. Ол өг-бүлө ийи аңгы сөөк кижилерден, аас-дылы, аажы-чаны, чурум-ёзузу аңгы-аңгы кижилерден тургустунган. Маңаа кол чүве болза, өг-бүледе кым тергиидеп турарындан хамаар-жыр — ашаа бе азы кадайы бе. Колхозчуларның чугаалажып турары-биле алырга, «Хеймерек кадайыңга шагда-ла чагырт-кан. Биеэги аажы-чанын кагган, кортук-карты-даа кедерээн, койгун-биле дөмей. Ооң баш билиптер чүвези-даа чок болган. Мынчап кээрде, ында бодунун улузунун чаңчылын сагыыр барымдаа чок. Ынчалза-даа «оглуң доюн кылыр сен ыйнаан?»— деп айтырыг ол хүннерде хөй катап үнген.

Өөрээн, амыраан ада, бода-даа болза соктургаш, дойлаа-рынга белен. Чүглө ону кылыптарының аргазы чок. Бир эвес дөрт-беш өг — ийи-бир аал ишти болза, дойга доозазын-даа келдирип болбайн аан, а мында — та чеже кижилер! Оларга че-диштирер чөм-даа тыппас, оларны сыңырап оран-сава-даа чок. Черле ынчаш, дойну эрттирерин мүн-не эрттирер, ынчалза-даа аңаа хөй кижилер келдирбес, аргажок-ла келдирзе чогуур кижилерни алыр деп шиитпирлээн, кадайы база-ла ол шиитпирге жаттышкан. Ынчангаш «доора» кижилерге чаңгыс сөс-биле харылап турган:

— Чок.

«Победа» бажың чанынга доктааган. Пөсте дуй ораган оглун кукактапкан Мария Ивановна ашаанга үдеткеш, бажың-че углапкан. Чолаачы Вася оларның соонче алгырган:

— Оглуңарның доюнга Салчак Қанчырович биле бисти кааптыңар силер!

— Чалалга болур — деп, Хеймерек харыылаан. Машина кылаңайнып, хиригейнип ыңай болган.

Суурнун улуг-биче чурттакчылары оолду көөр дээш, бө-лүк-бөлүү-биле азы ийи-чаңгыстап, шуушкаш турупкан. Эжик-хаалга-даа амыратпас, бажыңның ээлеринге-даа амыр-дыш бер-бес болу берген. Хөл дээрге хөлүн эрткен, харын-даа ол ба-жында делгелге, музей ажыттыңан чүве-биле дөмей. Келгени-ле оолда баар, ону тудуксаар, ооң арнын ажыксаар. Согааш дажы дег шөйбек баштыг, адазы дег андарык карактыг, дөр-бегер эринниг, хилинчек чок чаш оол бир кижиниң холундан өске кижиниң холунче дамчааш туруптар. Көргени-ле алгырып-тар.

— Ах, чаражын!

— Адазы-ла олчаан але.

Баштай херээженнер, уруглар, кырганнар кээп турган болза, шала сөөлзүреди эрлер эндерлип эгелээн. Оларның ийизи хамык чүвени будап, өскелерниң оруун моондактаваан болза, оон ыңай та каш хүн сөктүп кээр улус. Харалаан, демги ийи эр карманындан шилдер уштуп, Хеймерекке арага сыгай берген чүве-дир. Ашаанга хопталааш, Мария Ивановна демгилерни кончугулапкан:

— Боо чүү кончуг улус силер, ужур-чөп деп чүве билбес! Ол кижини эзиртип алырыңарга, мени, бо оолду кым азыраарыл? Чангылаңар! Арагалаар чериңерге арагалап чоруңар! Хеймерек арага ишпес!..

Ооң соонда кадайының дужаалын ашаа күүсеткен — эжик сенчилеттинген, кым-даа кирип шыдаваан. Ынчап турда, имир апарган. Удуп калган деп бодазын, эжик соктавазын дээш, децин өнедин өжүрүп алгаш олурганнар. Мария Ивановна айтырган:

— Тываларның черле чаңы ындыг улус бе: кижипожуптарга үглөп кээр?

— Ийе, ындыг чаң бар. А бо удаада черле дендии болду. Бисти онзалап көрүп турар-дыр ийин але. Орус биле тываның оглу кандыг чүвөл деп сонуургап турар-дыр.

— Ана халап-тыр оң, кижипожуптарга чүвөл ол бе.

Бир-ле кижипожуптарга чиртиледи соктай берген. Ирей-кадай ылым-чылым барган.

— Ажыт, чээн! — дизе-ле таныры үн.

— Даайым — депкеш, Хеймерек тура халып, сенчини ажыткаш, децин кыпсыпкан.

Салчак Канчырович биле Вася соокту, эдектеринде сөөртүп алган чүвөл дег, бус-булазын бургурады кирип келген.

— Оолдуг болганыңар ужун байыр чедирип тур мен, Мария Ивановна... Сеңээ база, чээн — дээш, секретарь аныяк аданиниң холун туткан. Оон база-ла оолда барган.

— Оо, Ооржактарның овурун ышкынмаан, ол эки-дир, а Салчактарны дөзөвээн багай-дыр — дээш, Салчак Канчырович хүлүмзүрээш:— Ол-даа хамаан, бажы барда, кандызы-даа хамаан — деп немээш, бодунун кайыын келгенин дыңнаткан:— Акта улуг хар чаапкан. Сиген-ширбиш чок ат болган, чуттуң айыылы диргелген. Аңаа чордум, кадарчылар девидеп тур...

Вася алгыра берген.

— Ооржак! Аа Ооржак, доюң болду бе?!

— Хай чоор ийин, Вася. Ачам суг читкен — деп, бирээзи шынын чугаалаан.

— Багай-дыр оо! Мээң-не кадайым оол божупкан болза, чүм-даа харамнанмас мен. Ана...

Эжик чиртигейни берген.

— Кымыл?

— Бис, бис, оглум — дизе-ле, авазы ыттаан.

— Ол-дур, Вася, дой!

Эжик ажыттыңган соонда, Хеймеректин авазы көстүп келген. Хамык улус чир шоң дүшкен. Хөөкүй кадай уругларынын кажан шагдагы чарык кара кавайын колдуктап алган, эжик-ужукка сыңмас-ла чүве кирип олурган.

— Эки-ле-дир бе аан?

— Экии, эки.

— Ма, оглум, ма. Бо ам силерни доозаңарны өстүрүп каан кавай-ла чүве-дир, хереглээр улус силер бе, кандаай чүвел — дээш, арай девидексеп, оозун дүрген-не сунган. Аңаа улаштыр Калчан-оол ашак кирип келген.

— Кай, авай, кай — дээш, Хеймерек кавайны алгаш, үнү чыдырда, авазы сегирип алган.

— Ой, оглум, ойт, дашкаар октай бербе.

— Кайын октай бээр мен. Аңмаарга суп каайн дээш.

— Кырган-ача, кырган-ава болганыңар ол-дур ам. Ажы-төлүңерниң оглун көрүңер — деп, Салчак Канчырович угбачестезин чалаан.

Оолду кижилер ам база хүрээлей берген. Оозу дүште-даа чок, бичии думчуу шыыгайнып, таалап удуп ыткан. Ашак додарлыг көк тоннуг. Оозун хириге берген кызыл даалымба кур-биле салгарылдыр куржаныпкан. Ийи холун ооргазында чүктенипкен, оң талакы эктин бурунгаар үзейтипкен, терең кир-биктиг, ала-ала карактарын өйлеп-өйлеп чивецнеткилеп, бажын бир ийинде каапкан, аксын ажып алган, таалал-биле база билдирбес хүлүмзүрүг-биле үстүндөн куду кайгап турган. Кадайы ооң бетин кыдында турупкан. Ол — чолдак, ашактын экти-даа четпес. Мүн-не кеттиниң алганы аянныг. Соондан көөрге, аныяк кыстар сагышка кирер, шилгедек. Бажын хана-карактыг, кылын аржыыл-биле шарыттыныпкан, эът-кешке өйү кончуг негей тоннуг. Ол база-ла чаш оолду чаптап, ооң көстүп чыдар бүгү-ле черлерин топтап көрүп, бүдүү иштинде хүлүмзүрүп, өөрүшкүзүн илередип турган. Оларның артында — Салчак Канчырович биле Вася, хамыктың соонда — Хеймерек, а Мария Ивановна — оглунуң чанында.

— Че, чүл, кырган-авай, оол кымга дөмей-дир? — деп, керни айтырган.

— Харын аан, урукум. Кыргыз-авазыңга дөмей боор эвесе бо.

— Карааң орта көр! Көстүп-ле чыткан кижини ол чүү дээрин ол. Кыргыз-ачазы олчаан ышкажыл — деп, ашак хыйланып үнгөн.

Улус дооза каттыржыл, ыңай-бээр тарады кылаштап, идик-хевин уштуп, сандайга олурары сандайга, шалага олурары шалага олуттапкан. Адазы хойну өлүргөш, эьдин шүмү-биле эккелген чүве-дир. Ханын база куткаш, доңуруп алган. Өкпө-баары, ижин-шөйүндүзү-даа бүдүн, Хеймерек ону дүлүп, ожук-нашта барган. Оон ажыл-хожул, амыдырал-чуртталга дугайында чугаа эгелээн.

— Оол божуп алганыңарны төрелдериңер дыңнаан бе, Мария Ивановна?— деп, секретарь айтырган.

— Авамга бижидим. Николайже телеграмма чоруткан бис.

— Чоокта чаа, он шаа хонук бурунгаар боор, районга чорраан дижик. Силерге чорду бе?— деп, Салчак Канчырович айтырган.

— Чок — деп, Мария Ивановна харыылаан.— Биске келбес-ле кижидир, ажылының айы ыңдыг кижиди ыйнаан.

— Бо кожаң өө кайыл? Бузуп каапканы ол бе, оглум?— деп, Хеймеректен адазы айтырган.

— Ашак хенертен арлы берген.

— Кайнаар?

— Эрги чуртундува ыйнаан.

— Ол канчаары ол?

— Ой та. Бир көөрүвүске, киживис өөн чүдүргөш, чорупкан-дыр-ла. Бо соокта та чүнү бодаан кижиди, та чүден дескен кижиди.

— Аача эрни! Ындыг кончуг кижиди болбазыкпа, чаңгыс бодаар, чаңгыс кылыр. Шөлээн чурттаар бодаан-дыр — деп, ашак мактааш, уламчылаан:— Мени дээнде өлүр-баарын билбес кижиди, шаг шаандан тура эдержип келген бис. Сеткилиниң агы кончуг чүве. Чүгле кортуу кончуг кулугур.

— Мындаа чаа бистин өөвүске бир хонду. Бир шил арага хойлап алган. Хевирин бодаарымга, бир-ле чүве айтырар азы бир-ле чүве чугаалаар дээн хевирлиг. Ол хиреде диттип чадаан — деп, Чаш-Уруг немээн.

— Черле диттип чадады, дыка-ла ызыртынды — деп, ашак бадыткаан.

Хеймеректин мээзинге бир-ле чүве чык диген. Сактырга, сагыжы ыя када караш-даа кылынган ышкаш, сиирлерин хенертен бир-ле билдинмес чүве үзе кезипкен азы шөө тыртыпкан ышкаш, холдары салдына бергилээн. «Сенээ удур болуп

турар чүвени билир сен бе?» дээнзиг дораан-на даайынче көрүнгөн. Оозу солагай холун столга шенектенгеш, адыжын сыртангаш, ийлендир хөлөрлөпкөн, кандыг-даа сезик чок олурган. «Чүгө аңаа чораан деп ол? Билдингир, ооң-на дугайын чугаалаксаан, дидинмээн. А менээ чугаалаан... Бодавыже, ачамга тодарады чугаалаар турган боор...»

Доң эът, доң хан эрип бышкыже, элээн үе эрткен, бажында кижилер дыка хөй аар-саар чүүлдерниң дугайын чугаалажып каапкан. Оларның чугаазынга чүглө Хеймерек шоолуг-ла киришпейн барган. Ону авазы эскерип каан.

— Бо оглувус чоп ыт чок апарган?

— Харын аан, чончап тур бо? Улуг бодаал бодаан эртемденнер, чогаалчылар ышкаш, чоондугул?— деп, секретарь аңаа улашкан.

— Чай чок, чай чок, паш паштап тур мен — деп оозу алаактырган.

— Сөөлгү үеде бир эки, бир багай — ийи чаң тыпкан кижин бо — деп кадайы тайылбырлаан. Экизи чүл дизе, аксынче арага тутпастаан...

— Ол дээрге силерниң ачыңар-дыр, Мария Ивановна — деп, секретарь мактаан.

— Оо, ол багай-дыр. Эр кижин көнгүс ишпес апаарга, амыдырал эвес-тир — деп, Вася удурланган.— Оода бичиилеп, дамдылап-даа болза амзап турганы эки болгай аан. Уттундурбазы-биле аан.

Олурганнар каттырышкан.

— Багайы чүл дизе — дээш, Мария Ивановна харамдыгып уламчылаан.— Барык-ла чүве ыттавастаан. Мурнунда моон сөзүнүн хөйүнге бужурганыр, дезиксээр турдум. Ам сөзү эвээжээн — чалгаараар апаардым. Та чүгө ынчап барган. Боданып-ла турар.

Хеймерек, шынап-ла, боданып турган, а ындыг кижин өскөлөргө чүве ыттавас кылдыр сагындырар. А хамыкты хайындырган кижин — коказы. Та экини кылыр бодаан ашак, та багайны сагынган ашак. Бир-ле ужу-бажы билдинмес чүве чугаалап каапкан, боду дезипкен. Чүү-даа бооп турар болза, оон бодунга черле халдавас дээрзинге ол бүзүрөөн. Авазының хан төрөөн дуңмазы бажыңнаткан-даа болза, оон херээ аңаа хамаарышпас. Ол харын-даа ийи улустун найыралын быжыглаарыңга дузалыг чүвени кылган: орус уруг-биле өгленчип алган. Ынчап кээрге, оон бодалы-биле алырга, нүгүлдээшкин, «сүлчээ» болза даайыңга — Салчак Қанчыровичиге удурланган. Ону дуңмазыңга чыпшыр тудуп турар хевирлиг. Ол бүгүнү

бодары коргунчуг, сагышка чүү-даа кирер. Чамдык дүнелерде уйгу безин келбейн баар.

Бөгүн Хеймерек кымдан артык өөрүүр ужурлуг. Ынчалза-даа кожазының дугайында чугаа, ооң кыштагда аалга бир-ле чүвени чугаалаар дээш дидинмейн барганының дугайында ме-дээ ону база-ла ханы бодалче кирипкен. Авазының эскерип кааны-даа чөптүг...

Дой доозулганда Хеймерек чыдып-даа алырга, сагыжында демги-ле бодал.

СЕСКИ ЭГЕ

Уш дүннүн ортузу. Ол үеде бүгү-ле чүвелер кылын уйгуга алзыпкан. Ан-куш — черниң шимчээр-ле амытаны шип-шимээн баар. Кижилерниң чүгле думчуктары шиилээр азы хаарыктаан чыдар. Бир дүне оларның та чежези элдеп-кайгамчыктыг дүш-терни дүжээр! Тоол-домакта дег, октаргай делгеминче кылай-тып кире бергеннери-даа бар. Ынак душтуу-биле ылчыннажып, ойнап, хөглешкен-даа турарлар бар. Чапаев ышкаш, селемезин кылаңнадыр чайып, актарны кыра шаап, аъттыг садырадып-даа турарлар бар. Бодал-сагышка кажан-даа кирип көрбээн, коргунчуг чүүлдерни дүжеп-даа турарлар бар. Черле ынчаш, кандыг дүштү көрбес дээрил! А оларның хөйү аас-кежинин аазап турар дээр болза чажыт болбас.

Хеймерек база дүжеп чыткан. Хөлчөк-ла аяс, дээрниң хин-динде хир чок. Хүн дээрге таптыг-ла тейниң кырында. Чырык. Чылыг. Долгандыр ыры. Ырлавайн турар чүве чок. Төрээн чур-тунче эеп келген янзы-бүрү куштар көк дээрни дуй алыр чедө берген, ынай-бээр ушкан, аянның ырызын салып, амыраан, таа-лаан — медээжок-ла турган. Хеймерек биле Мария Ивановна бичии Колязын кужактапкаш, оларже «чанып келгениңер-биле, чалгынның өнүктер!» деп алгыржып, чериңерге дүрген хону-ңар, кады ырлажыылыңар дээн ышкаш, оларны черже имнеп, кыйгырып турганнар.

Хенертен хөө дег кара булуттар уш-баш чок дойлуп, коп-тарлып үнген соонда, дээр, балды-биле чара шаапкан чүве дег, тигленип, улай-улай кызаш-кызаш кылынгаш, чыжырт-ла ди-ген! Чырык чер кырында өрүлөп өзер назынның бүгү-ле чүве алгыржыпкан:

— Ат болду!

Хеймерек корткан уу-бияле отту чаштап, ковайып келген. Уйгу-айгызы-биле дембээреп, көрүп кээрге, хаалга аксында авазы биле кадайы турган. Сактырга, авазының «ат болду»

дээн сөстери-даа дыңналган ышкаш. Оон орнунга ийи холун сыртандыр салгаш, ойталап чыдыпкаш, чугааланган.

— Чүл бо, Маша, эртен бе, кежээ бе? Авам чоп мындал?

— Дүн-дүр — дээш, оозу олче кылчаш кылдыр көргөш, кунчуундан таваар чара кылаштааш, орнунга олуруп алгаш, ээрешкен-даа ышкаш үн-биле чугаалаан.— Аваң-биле чугаала-жып көрөм.

— Чүл, авай? Чүү болду?— дээш, ол сырткка шенектен-геш, база катап ковайып келген.

Оозу ыттаваан, ыттаваан-даа эвес, чугаалаар дээш ча-дап каан. Чүгле эриннери чөлбеңнээр, дылы кызаңнаар, аксын аазаннадыр. Ийи холу сиригейнип, тонунуң эдектери хамнаар. Чиктии-ле дегет, бир-бир көөрге, эзирик-даа ышкаш, бир-бир көөрге, амай-уумай-даа ышкаш. Хеймерек шагда-ла ооң чанында барган, ооң ийи эктинден тудуп алган, шала доңгайгаш, арнынче кайгап, ону далаштырып турган.

— Чүү болду, авай, чугаалап көрөм!

Харыы чок. Оглун тулдур көөрүндөн коргар чүве дег, карактарын дестирер. Хеймерек дүвүрөп эгелээн. Ооң бажынга коргунчуг бодал шывараш кынган: бир-ле кижиге өлгөн. А кым? Канчап?.. Бо-ла билген боор дээнзиг, хейде-ле база-ла оларнын чанында чедип келгеш, аңгалай берген турган кадайын хөрөк-теп үнгөн.

— Сен чоп ыттаваас кижиге сен! Чүү диди бо кадай?

— Мен канчап билир мен. Эжик соктаан. Кымыл дээрим-ге, аваң болду. Ажыдыптым. Кирип ора-ла, «ат болду» деп ийи сөс чугаалады, ол-ла!

— Соок шайдан кут!

Мария Ивановна шай кудуп берген. Оглу ону авазынын аксынче албадаар чыгыы кудупкан. Оозу улай-улай токкулады ажырыпкаш, уз-уун, шөйүк улуг тынгат, чеңи-биле аксын чо-да туткан. Хеймерек база ээрежи берген.

— Че, чугаалам, авай. Чүге келдиң?

— Ачаң чок...

— Чок? Канчап?— депкеш, оглу чайгаар-ла кедээрлей бер-ген. Мария Ивановна алаңы аскан, оглунче халаан. Тоня оттуп келгеш, дыңнал чыткан чүве-дир, чоорган иштинде шүжүгейнип ыглай берген. Оон кезек када кым-даа ыт чок болган. Мындыг таварылгада, хенертен мындыг коргунчуг медээ дыңналганда, сөс кайын келир. Шынап-ла, коргунчуг медээ! Ашак кежээ ча-ла дириг, каң-кадык олурган, а ам чок.

— Алгаш бардылар — дээн авазының аяар, шедиргеленчек үнү дыңналган.

Хеймерек база катап авазынга маңнап чеде бергеш, олче күдүйүпкөн.

— Алгаш бардылар?! Кым? Кайнаар?.. Бо орта чугаан чок канчап барган кадай сен! Бир чок дээр, бир алгаш бардылар дээр. Кым алгаш барды?

— Шериг хептиг кижилер... Дунмаларың ыглажып турлар, барып аргала.

Тоня демгизинден-даа артык өөгейнип эгелээн. Кадайнын бырыжа берген чаагын куду карак чажы чинге дамырак дег кылаңайнып соястап бадыпкан. Оон арнын дуй туттунгаш, үнүп чорупкан. Тоня база кизир-казыр тура халааш, кидис идиктерин чөргөвейн-даа киир тепкилепкеш, тонун эктинге каап-каш, өөш тыртынып үнүпкөн...

Хеймеректе дунмаларын аргалаар харык кайда боор, аргалаар дээш-даа чүнүң-биле аргалаар деп. Туттунарын кызытса-даа, шыдашпаан; көксү-хөрээ саргып, изиг от супкан дег болган соонда, ыглап бадырыпкан. Чүгле хонача, ада-иезиниң кады кыштааны, төрели ашак, кулаш чарты сөөскен даңазын чырыктапкан, хайылады соруп олурган.

— Оода сени але, оол, улуг киж. Ындыг херик болурга, кайын боор. Дунмаларың аргалазыңза. Корга бердилер ышкажыл — деп, ашак Хеймеректи чемелей берген.

— Ачамны апаайды. Бажыңнаай — деп, эң биче дунмазы ишкирнип чугаалаттынган.

Тонядан өске ийи уруг ам-даа чаш, школа назыны безин четпээн, долгандыр бөлүп турган болуушкуннуң ужу-бажын, ужур-утказын олар билбес. Олар анаа-ла, ачазын шагдаа база шериг хептиг кижилер алгаш баарга, корга бергилээн, ынчангаш ыглажып турганнар. Акызын көрүп кааш, улам өлемчип, улам өөгейни бергеннер.

Хеймерек боданы хонуп келген.

— Ажырбас, ыглаванар, дунмаларым. Ачаңар ап чедер.

Олары акызынын сөзүн дыннаар. Чоорту ыглажырын сок-саткаш, хойгашкаш чыткылапкан.

— Уваа, бо үениң коргунчуун. Эр хиндиктиг киж и аалынга артар чүве бе, чоорту доозазын суккулап алыр эвеспе болар — деп, хонача чугааланган. — Мээң безин чүрээм ам-даа өжургап чадап тур. Эът-кежим сирилээрин. Бээр келбезим-даа кай. Мындыг бак чүве көөрүнүң орнунга, көрбээни дээр.

Хеймерек ылавылаан: кымнар чорду, каш кижидир, чүү дээр чүве-дир деп айтырган. Хонача биле авазы мурнун былаажып тайылбырлааннар. Оон илерээни чүл дизе, үш киж чораан. Бирээзи-ле айыыл чок чоруктуң эргелелиниң район салбырының начальниги. Өске ийизин танываан. Бирээзи узун,

шилгедек, алгы хөрөктээштиг, аныяк орус оол. Үшкүзү — шокарзымаар арынныг шагдаа. Дооза-ла хол боолары азынгылаан. Даштын машина дагжап келген соонда, кижилер кирип келгени дыңналган. Бирээзи фонарь чырыдыпкан.

— Ооржак Калчан-оол бар бе?— деп айтырганнар.

— Бар мен ийин — дээш, ашак туруп, лампа чырыдыпкан.

— Кеттин!

Ашак корга-даа берген, аайын-даа тыппайн барган. Кеттинмишаан, ылавылаарын оралдашкан.

— Чүү болду бо, дарга? Кай баар кижы боор мен?— деп, таныыры даргадан айтырган.

— Дүрген кеттин! Херек бар.

Ашак кеттинип алган — белен. Үнер дээш базып олурда, доктаадыпкан.

— Адыр, партбиледиң эккел!

— Чүгө?— деп, ашак кайгай берген.

Даргалар чер алзыр боор бе, дораан үзе шаапкан.

— Дүрген ап ал дидир мен!

Демгизи аптаразын үжеттингеш, кызыл дептержигешти уштуп алгаш, кымга-даа тудуспайн, боду хойлап алган. Оон база-ла хаалгаже дап берип чыткан. База катап доктаадыпканнар.

— Адыр, ланчыың кайдал?

Калчан-оолдун партизаннап чорааш, 30 чылдарда шаңнаткан эрги ланчыызы бар чүве-дир. Ону негей бергеннери ол.

— Дегбестээн боо-ла болгай, дарга...

— Илеткел кылып турган эвес, чоп кончуг чугааң хөй ашак боор сен. Ланчыың ужул — деп негээн.

Ланчыыны ужулдуруп алганнар. Ооң соонда алтара, хаар-жактар бакылагылааш, ашакты сүрүп алгаш чорупкан.

ТОСКУ ЭГЕ

Хеймерек тепиже-ле даайынга четкен. Ооң база-ла девидээни илден, үнү безин чидип калган, удуваанындан карактары кыртагар, арны хаартынчак. Чээниге орта чүве-даа чугаалаваан, Чаңгыс-ла чүүлду чажырбаан, чүл дизи, ашакты буруудадып турар документилер кирип келген. Райкомнун бюрозу дүне хуралдааш, чок черинге-ле ону партия кежигүнүндөн үндүргөн. Оон ыңай чүнү-даа билбес мен, билир-даа болза сөглээр эргем чок, намның, күрүнениң чажыды-дыр деп тайылбырлаан. Адак соонда, чээнин сургаан.

— Бир талазында, улуг даайың-дыр мен. Ийи талазында, намның харысалгалыг ажылында кижидир мен, чээн. Сеңээ

чагыг бээр бодай-дыр мен. Кадайың-биле эптиг-ле чурттап көр. Кандыг-даа чүве болган болза, кандыг-даа чүве турар болза, ооң-биле бакташпас ужурлуг сен. Ол чүгле сенээ, чүгле... өскөлөргө эвес, хамыктың мурнунда, ачаңның дүрген хостадырыңга, дүрген агарып үнеринге херектиг. Ону-ла хаайыңга кертип ап көр. Мону билип ал. Бистиң аравыска чугаалажырга, мындыг дүшкүүрлүг байдал үр үргүлчүлөвөс боор. Чоннуң негелдези-даа ындыг-дыр. Чогуур черлерже негелде-хомудал-даа эңдере кирип турар-дыр. Мен безин бижиир деп олур мен. Чүгле эшкедээн херек чок.

Хеймерек даайының сеткилин билип каан. Аңаа ол кээр-генчиг апарган. Шынында ол Хеймеректен дора эвес дүвүрөп, даарта хүнге бирде идегел, бирде сестип олуруп турары тодаргай. Хөөкүйүнүң сагыш-сеткилинде та кандыг бодалдар хайнып турар чүве. Аъттангаш, ону сүрүп турган чүве бар дег, далбайтып бадыпкан. Орук-даа эдербээн, ээй тырткаш, сактырга, бир-ле качыгдалга таварышкан чүве дег, алгы-кышкызын, «каак-каак» деп халак-тилээн төккөн, көшкөн булут дег, хөй тааннар хайнып турган хараганнар таварааш, арыг иштинче кирип алган. Ында база-ла хар эрээн, чүгле онгарларда кыры караргылай бергилээн хөртүктөр чыткылаар. Чер шык. Барык-ла ыяш санында кушкаштар. Олар янзы-бүрү үннер-биле ырлажып турза-даа, оларның аялгалары Хеймеректиң сеткилин өөртүп шыдаваан.

Ажыг кышка алдыртпас дээш, чер незинден так кылдыр сирбектенгеш, шимчеш дивейн, тура кыштаан теректер, талдар, чыжырганалар болгаш өске-даа ыяштар магалыг үениң келиринге уткуштур, кудага аппарып бээр дээн кыстар дег, бажын дыраарыңга, хевин каастанырыңга белеткенип, сырын-биле аяар сымыранчып турганнар. Хеймерек оларны аралап баткан. Ааскежин бооп, аңаа таныыры кижилер таварышпаан. Ажыл шагында арыг иштинге кым чоруурул аан ынчаш! Ынчалза-даа ийи-чангыс бар болган. Бир черге беш-алды хире бичии оолдар уткужуп эрткен. Өдүрөктөп-ле чораан боор, адыр боо чүктээн аңчы-даа барааны көзүлгөн. Хөй-ле чүве — мал: өөр-өөр инектер, чангыс-чангыс азы ийи-ийи — үш-үш арган аъттар.

Бодал дээрге бодал-даа эвес, хамык чүве сагышка саарылгаш турупкан. Хеймерек оруктуң эрткенин билбээн. Бир көөрге, суурунуң барааны чанаш ыяштар өттүр көстүп келген, хаптар болза күжүр кара каш-ла карбаар. Ынчалза-даа чүрек олче чагдатпаан. Суурунуң улуг-биче кижилери «солун медээ» дугайында шоогайнчып-ла турар ужурлуг, ооң адазын та чеже кижини адаан, аңаа коштундур Хеймерек деп ат та чеже катап дыңналган. Мындыг үеде оларның караанга канчап көстүр. Ки-

жилерниң арнынче көөрү безин берге, улус бо кижидугайында та чүү деп бодаар чүве.

Төрөөн суурунче, дайзыннар хараан доскуулдар дег, шаг болгуже көрүп туруп-туруп, ээй тырткаш, Кара-Дашче база-ла арыг ишти-биле билдирбестеп өскепкен. Аңаа баргаш, бир шил спирт база элээн эът садып алгаш, дедир-ле бадыпкан. Демгиле черинге келгеш, колхоз төвүнче, база-ла демги ышкаш, дыка үр харап тургаш, олче киреринден кызыды-ла дидинмээн. Ам канчаар, хемниң мырыңай кыдыыңга баргаш, дүшкеш, аъдынның суглуун ужулгаш, өртей баглап каан. Эриктеринде доштары ам-даа эривээн Хемчик шаагайнып, холурткайнып, часты болгаш өөрүшкүнүн ырын, куштар ышкаш, база-ла янзы-бүрү аялгаларыңга ырлап чыткан. Ынчалза-даа ооң ыры Хеймерекке муңгаралдың болгаш дүвүрээзинниң аялгазы кылдыр дыңналган.

Одагның ыжы буругайнып, эът-даа шиштеттинген, арага-даа холуттунган. Бир шилдин аксы эриннерге дегген соонда, элээн-не долбазап бады барган. Хеймерек хемниң суун адыжы-биле узуп ишкилээш, ойда дүшкеш, чыдыпкан. Карак уунда — сарбагар холдар ышкаш будуктар. Ооң ындында хымыраан өңү ышкаш, кыйгагар өңнү дээр. Харалаан, кудай база бүргө, хүннү чажырыпкан, кижид хөннү чырыдыптар чүве чок, бөгүн сенээ чырык чүве черле көргүспес мен деп өжөөн-биле дөмей. Ала дээлдиген чавызы кончуг ужуп келгеш, бажын куду сунупкаш, ийи-даа дескингеш, көзүлбейн барган. Ырак эвесте ала-сааскан-даа алгырганы дыңналган.

Кожазының бир катап билдинмес чугаазының соонда, дыка узамдыккан. Баштай дээрзинде ол дугайы бо-ла сагышка кирип кээп турган. Ынчан ол, бо дег багай чүве таваржыр болза, Салчак Қанчыровичиге онаажып болур ирги бе деп каразаан. А адазын ынчап баар деп сагынмаан. Ону канчап сактыр деп, үндезин чок-тур. Көдээ колхозчу ашак. Хоочун партизан. Кылыпкан, үүлгедипкен чүвези база чок: оглу чүнү-даа билбес. Тодаргай-ла нүгүл. Ону кым кылган деп? «Элчиген ышкаш делбигир кулактыг, чарбак аастыг... «Кым деп ол?.. Сен кулугур кажан-бир мээң караамга көстүр-ле боор сен ала!.. Азы кожам боду үүлгедип-үүлгедип алгаш, аштып турар чоор бе?...»

Дыңнап чыдарга, хөй-ле уруглар шуугаан-даа ышкаш. Ковайып кээрге, ийи чүс метр хире черде, өөреникчилер бөлүү-биле эртип чыткан. Алгы-кышкызы-даа хөлчок, демги дойлуп турган тааннар-ла. Оларның соонда ногаан тоннуг херээжен бадып чыткан. «Карак-ла бо, Маша!» Сактырга, оозу бээр-даа көрнүп келген ышкаш. Хеймерек чавызаш кылыңгаш, күдүйүп алгаш,

маннап бар-ла, аьдының бажын көдүртпейн, суглуундан тут-каш, олурупкан. Экизи көргөн, өөреникчилер-даа, кадайы-даа ону эскербейн, эртип бады барганнар. «Чааскаан. Өөреникчилеринден хоорук. Анаада болза Маша ынчанмас. База-ла угаан-сагыжыңга чүве кирбейн чоруур-дур ийин күжүрнүң».

Одаанга дедир келгеш, эьдин кезип чип эгелээн. Салбагар терекке хөкпеш хонупкаш, бичии думчуу-биле чөвүрээ адаа чушкуп, өрү-куду соястап тургаш, чанында кижги олурарын көрүп кааш, сыйт кылдыр эде каапкаш, бир ийинче хирт кылынган. Хеймерек аш, бертен боскундува чем ашпаан. Анаада, ооң чемненирин амытан кайгаан, ылаңгыя эьтке карак-кызыл. Бир кил эьт ша четпээнде арылган, шилдиң бирээзи хозалган. Куруг шил сугну куду аксы кожая берген, өпеңейнип бадып чыткан. Ол хиреде, Хеймерек шимчеш дивээн.

Оон база-ла ойда дүшкеш «...Николай... Кадайның акызы, мээң чангыс катым. Маңаа каш-даа чораан... Ону-ла хайдынып турган-дыр ийин бо. Ам харын алгаш барганы ол. Узун, аныяк, орус оол дээрге, кым деп? Ол-дур. Күдээзиниң адазы. Дуңмазының бээ. Бодунуң кудазы... Оода кижги танывас кижилер ону кылган бооругай. Ол чүл? Маша биле бисти кады чурттавазын дээни ол бе?.. Азы...»

Бир-ле черде ыяш дазыраан. Көөрге, чаа төрүттүнгөн ала бызаа кужактап алган: тужуркалыг, хөвөң чүвүрлүг, кара хой кежи бөрттүг ашак өскеп орган. Ооң соондан мыйыстыг, ала инек эдерген, бызаазын былаашкан медээ-даажок. Келзе-ле, узун, сииреш, курзук, ак ашак. Одагга келгеш, бызаазын салыпкан. Оозу атпаңнады баскылап чоруй, эмиг дилеп кирипкен, а иези чыттап, чылгап, ыыгайнып — эргеледип турупкан.

Ашак кезек, буду ээлбес чүве дег, турган: Хеймерекче-даа көөр, хып чыткан кезектерже-даа көөр. Оон сактып келген хевирлиг, олура дүшкеш, таакпы кывыскаш, даңзазын дүргөн-не сунган.

— Таакпылажыылы, дуңмам — дээш, эде-эде олургулааш, хааштай аарак чугаалаан.— Сен-даа мени кайын эки таныыр сен — бичии кижги. Сени мен таныыр мен. Ачаң дугайын дыңнадым. Кончуг-даа багай херекке чыгаткан-дыр күжүр. Ооң орнунга өлү-даа берген болза хамаан бе, «кижиден кижги өлбөс эвес, будуктан ыяш сынмас эвес». Ал бодунуң, ажы-төлүнүң адынга-ла багай-дыр. «Ады өлүрүнүң орнунга боду өлгени дээр» болгай. Кылып-даа чүнү кылыпкан деп ол, нүгүл-хопка-ла кирди ыйнаан. Черле ынчап барган шаг ышкажыл бо: бир кижги өскезин доңгайты базып, довуракка хөмерин оралдажыр апарган. Чүү ындыг дайзыннар тыпты берген чүве ийик, анаа чораан актыг кижилерге өжү ханмас. Кулугурларның дазылын

тура тыртып, тавангайын карартыптар арга болза көрөм. Ынчан чон амыраар-дыр ийин.

Хеймерек ыттываан. Чүгле харын аан, акыжыым, силерниң аксыңар дег болза, эки-ле-дир ийин деп иштинде бодаан.

— Кулак бар болгаш, дыңнап олурар-дыр. Ында-мында, ыңдыг кижиге, мындыг кижиге бажыңнаткан деп чугаа-ла хөй-дүр. Чангыс бистин бо кожуунда эвес, бүгү Тывада делгерээн херек ышкажыл бо. Соңгаар та кандыг чүве, ону кижиге кайын билер. Ашак кижиге мен. Мен дугайты ол-бо кижиге болчур мен деп шыдавас мен. «Чыланниң шокары даштында, кижиниң шокары иштинде». Кижилер, шынап-ла, аңгы-аңгы. Чижевэлээрге, сээң даайың бар але. Кайы районга туржук? Ийе-ийе, Сүт-Хөлге. Ол база суктурган деп дыңнаан мен. Сен хорадава. «Бодум чолдак, мойнум тырык-даа» болза, кежигүн ашак мен, адымны Анай-оол дээр. Шынын чугаалаар мен. Ону камгалап шыдавас мен, чүгө дээрге ону билер мен: аксы-мурну ойда-кайда, бардам чаңныг чүве. Ол кылыпкан чадавас. А ачанга болчур мен. Кижиде хире бар-ла болгай. Бертен улустун дидир-дидирин дыннаарымга, ачаңны чуржусунга чыпшырган боор дижит турар-дыр. Мен база ынчап бодаар-дыр мен. Оон башка багай ашак чүнү канчапкан деп? Мээң кара халаам четпес чүве ол-дур ийин, чыпшыр көөр деп чүвөгө аан. Кым-бир кижиге шынап-ла буруу кылыпкан болза, ол кижиге буруузун чааскаан хары-лазын. Ынаар төрели азы таныжы, өңнүү дээш — аңаа чоок кижилерни чоп кожарыл? Кижиге бүрүзү тус-тузунда баштыг-ла болгай але?

— Ындыг.

— Ой, богда, мындыг ашак боор мен, чааскаан алганып олуруп бээр, өскелерниң аксы чок чүве дег. Че, чүнү канчаар бодап ор сен? Чоп черниң черинде одагланып чыдып алган сен? Алган кадайың, аал-ораның чок эвес. Ашак кай баар, чанып-ла кээр ыйнаан. Элек эргин салдынганың херээ бар бе?

Хеймерек ыттываан.

— Мен бодаарымга, оң орунуга орустап, тывалап бижиир, эртем-суялдуг оолдар кайы-кайы черлерге өргүүдел-хомудалдан бижиге эки-дир. Намның Төп Комитетинге-даа чедир бижиппес ийик бе, саазың хорай бээр эвес. Бүгү колхозчуларның-даа адын салдырып-ла алгай, кым ойталаар деп. Мен-даа болза адым шорбарлап берейн — дээш, ашак бөргүн уштупкан. — Фу, изиин! Бызаа көдүрер дээш, көк суг болдум.

Хеймерек сырбаш кылынган, Ийин холунуң сири дыңзыш дээн соонда, салаалар боттары-ла чыыртына берген, «Доралчык ытты, сени шинме! Арта авыяастап! Ам таптыг өчүп тургай сен аан...» Демгизи эскере тыртып каан.

— Чүү болду, оглум?

Хеймерек катап-ла ийленип чыдыпкаш, дүрген-не чаза-мырлаан.

— Чок, чок, акым.

Чүү болганыл дээрге, ашактың ийи кулаа делбигир чүведир. Бөрттүг олурда, көзүлбээн, а оозун уштуптарга, олары халбайып бады келген. Хеймеректиң сагыжынга «элчиген ышкаш делбигир кулактыг, чарбак аастыг...» деп сөстөр карак чивеш аразында кирип келген. Ачазын нүгүлдеп турган кижиге бодур деп бодапкаш, ооң кырынче халый бер часкан. А аксын көрө бээрге, «чарбак» эвес, харын шомугур апарган. Ынчангаш дораа-ла ийлени берген.

— Өршээ-авыра, бак-ла чүве ыңай турзун!— деп, ашак чугаалаттынып тургаш, иезин эеп турган бызааны хоора тыртып алгаш, уламчылаан.— Дүүн-не сири дүшкен инек болбазыкпа. Дүне ызырты кадарып тура-ла ышкыныптар болбазык мен бе. Кажып чоруткаш, черге төрүпкени ол-дур ийин. Арай деп тып алдым. Бызааның чаражын көрбөс сен бе. Адаканның ала бугазының үре-садызы-дыр. Ындыг буга дыннажык сен бе?

— Чок.

— Ону дыннаваан болзуңза, бараа ат кижиге-дир сен. Чугаалай кааптайн — дээш, ашак катап олура дүшкен.

— Мыя бо Хөндөленге Сарыгларның өгбелери — Адакан, Шулуукан деп яды алышкылар чурттап чораан чүведир. Чаңгыс ала инекти турган. Оозу бир чылын беш хондур долгаадып келген, ынчалза-даа төрүп чадап каан. Сөөлүндө-сөөлүндө мырынай харык чок апарган. Хөөкүй малды чеже хилинчектендирер. Алышкылар сүмөлөшкөш, инектиң хырнын чара кескөш, бызаазын уштуп алган. Кедергей-даа улуг, эр бызаа болган. Ону буга кылып алганнар. Бистиң бо кавыга кажандаа көзүлбээн улуг буга болган: хавааның ийи аразы — тос карыш ажып, ийи мыйызы ийи кулаш чедип турган. Бустай бергенде, ындыг-ла сыын чок. Турган кижилерниң балдырлары сиригейнип, чер-дээр шимчеп турган ышкаш апаар. Бүгү-ле амылыг чүве — кижиге-даа, мал-даа, аң-куш-даа кылып турган ажылын каапкаш, ону дыннааш туруптар.

Хөндөленге чаңгыс дыт турган. Чоону дээрге, дөрт кижиге улаштыр турупкаш, кужактаарга-даа куспаа четпес. Чүгле аңаа өгенир буга-дыр. Ол хиреде-ле, ол өгени бергенде, дыт сегленейнип, чочагай-чачагайы тоглай бээр турган-дыр. Ол хире улуг мал-дыр. Мөгези дээрге, кайгамчык, байларның он ийи хана бүдүн өөн артыптарга, көңгүс тоовас дижир чүве. Ол хамаан чок, алды сыынның эьдин чүдүрүптөргө, хендирбези-даа хертеш дивес буга-дыр.

Демги алышкылар оозунун саадындан ханааш, хүннүн-не хооруп чип, амыдырап, байларга хөлезиге берип турбас ийикпе. Инектеринге салыр дээш, кайы ырактан кээп ап тургандыр. Ооң ачызында бо мынчаар ооң үре-садызы — ала-ала инектер алаак сыңмас болган. Ынчангаш буганы ыдыктыг кылдыр чарлаан, аңаа кым-даа хол дегбес, өреге чарып, өлүрүп чип, садыглап болбас ужурлуг.

Ында ындыг мал бар деп чугаа нептерей бербезикпе. Ол чугаа Алтай чуртунче дамчый берип-тир. Аңаа Амыр-Санаа, Демир-Санаа деп база-ла ийи алышкы чурттап турган. Олар демги буганы холга кирип алырының аргазын бодай берген. Адакан биле Шулууканга арага-дарылыг, ужа-төштүг аалдап кээп, «бугаңны садып көр. Ооң орнунга чүнү-даа болза ал» деп ээрежип турупкан. Кайын бээр, аалчылар куруг чанган. Бирчыл болганда, буга хенертен читкен — оор алган. Алышкылар истеп чоруп каан. Ол хире, өг дег буганың изи чидер боор бе, таңма басып чораан чүве-биле дөмей. Хемни өрү өскеткен бооп-тур. Хемчик бажын ажарының кайызы чорда, ызырты сүрүп келген. Ийи кижги ай деп алган, артты ажырып чыдырда, ийи алышкы ча-согунун тыртынгаш, бажын ажыр салыр орта, ындында тайганың бажын өрттендир одура шаап алгаш баргандыр. Оон бээр ол тайганың бажындан оът-сиген, ыяш-даш үнместээн. Кажан-даа көөрге, килчең ак кылдыр көстүп турар. Ады безин Бажын-Кескен тайга. Ону силер-даа көрүп болур силер. Оорлар болза Амыр-Санаа, Демир-Санаа алышкылар болган. Ээлери келген деп билип кааш, буганы каапкаш, олары карак-кулак чок дезип чорупкан-дыр.

Ооң соонда чүү боор, буга кырааш, өлбес ийикпе. Бажы бар ийин?.. Ону өгенип турганы, чон кайгаан чоон дыдынга аскаш, база-ла ыдыкты-биле кадагалап турган. Ынчап турда, ол баш читкен. Дамчыыр чугаа-биле алырга, ондарлар аппаргаш, Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайга кырында чажырып алган, бүдүү дагып турар мындыг. Адакан биле Шулуукан сүрүшкеш чадап каан, оорлаан кижини-даа тыппаан, баштың чоғум кайдазында билип чадаан. А ондарлар баяан, мындыг чүве бо, дуңмам.

Хеймерек ооң чугаазын, шынында, тоомчага-даа албаан. Ашак ону кайын эндээр, бызааны бөле-хаара кужактааш, элээн басып бар чыткаш, дедир эргилгеш, кыйгырган: «Аныяк кижидир сен, боданып-ла көр».

Дээр демги-ле хевээр, дүрзүнчүг куу, хар чаарынга ыяк белеткенип турган ышкаш. Хеймерек база-ла бодангаш чыдыпкан. «Көөрге-ле багай ашак. Ол хиреде чугаазының огулуун, чүве билирин оон. Харын-даа бо кижиниң көксү-хөрээнде хайнып турган хамык чүүлдү, көрүнчүкте дег, көрүп орган ыш-

каш... Шынап-ла, оон сөстери шынныг. «Ады өлүрүнүң орунуга боду өлгени дээр...»

Оон бир миннип чыдарга, үе-шак орайтаан. Хемчик соолаш-соолаш кылдыр эзиннеп эгелээн. Делегей шыпшыңчаан. Бодап олуарга, эзирип дыка-ла улгаткан. Ам чүдөн сестир боор. Аъттаныпкаш, хапкан.

Бажыңыңга имир-биле деңге келген. Тон-хеви дооза довурак, бөргүн дедир кедип алган. Кирип келгеш, бажын халай-тыпкаш, аяк-сава чуп турган кадайыңче карактарын алдыыртан өрү аларарты көрүп, кайгааш турупкан.

— Ачаң сураа чүл?— деп, Мария Ивановна айтырган.

— Ачам?.. Ачам!— депкеш, оозу, чаш уруглар дег, алгырып-алгырып, ыглап бадырыпкан.— Ам менде ача чок!

— Ооржак, ыглава, алгырба! Оглуң удуп чыдыр — дээш, кадайы кылып турган ажылын ара каапкаш, холдарын аржыыл-биле чоттунгаш, ашаан орунче сөөрткен.— Уду!

— А-а, оглуш!— дээш, оглуңуң чаныңга баргаш, олче ээге берген.— Коля! Николай! Удуп чыдыр сен бе, оглуш!—оозу бажын шимчедип, эрнин сордуна берген.

— Алгырбайн көр, отту бээр — дээш, ийинде орунче чытыр иткен. Оозу бажын сыртыкка каап чыда-ла, демгизиндендаа дыңзыды алгырган.

— Коля! Николай! Даайың-биле атташ сен але? Даайың кырган-ачаңны бажыңнап алганын билир сен бе?!.. А Коля!..

Мария Ивановна сырбаш кылынган, кедээр чаштай хона берген: «Өршээ-авыра! Николай!»

ОНГУ ЭГЕ

Хеймерек эртези кончуг оттуп келген. Бажын көдүргөш, көөрге, кадайы холдарын хулүй туттунупкан, ыңай-бээр кылаштаан турган.

— Маш, а Маш?

— Чүл?

— Каш шак-тыр?

— Беш ажып тур.

— Даң бажында чоп туруп келген сен?

— Мен бо дүне удувадым.

— Чоп?

— Анаа-ла.

Шынап-ла Мария Ивановна ол дүне көңгүс карак шиммээн. Сагышта — Хеймеректиң оглуңга чугаалаан сөстери. Ол болза кижжи кулаанга чүгле анчыг эвес, харын коргунчуг сөстөр. Олар кижиниң эът-кежинче, чидиг теннер дег, чайгаар

кадалып, кижинин көксү-хөрээн, изиг көс дег, оя чип келирлер. «Бажыңнап» азы «бажыңнаар» деп сөс безин ааска эптешпес. Бажыңнаан кижини — ботка эң чоок, ханы-биле тудуш, кады төрөөн кара чаңгыс акызын болгаш бажыңнаткан кижини — ботка база-ла эң чоок, кара чаңгыс бээн холбаштыр көрүп, оларны боттарының бөгүнгү болгаш даартагы амыдыралыңга хамаарыштыр коптара бодап келирге, чүден артык коргунчуг болган. Мария Ивановнада оларның кайызын-даа агартыр азы карартыр харык чок. Чүгө дизе олар кайызы-даа боттуу. Ынчаарга болган чорук өг-бүлениң салымыңга эки чүвө черле бербес деп бодап башка кирип келирге, уйгу шуут-ла утгундурар.

Мария Ивановна бо-ла бүгүнү андара-дүндере бодаар дээш удуп чадаан. Канчаалдыр-даа бодап кээрге, Николай бо херекке, шынап-ла, киржипкен ышкаш. Ону агартыптар хире барымдаалар чок. Олар харын аңаа удур. «Ол маңаа чүнү кылып, чоруп турган деп? Ол-дур, ооң түңнели. Ооң ужун дунмазының бажыңыңга киреринден безин эпчоксунуп, чүгле чаңгыс катап шал-бул көзүлгөн. Болур деп турар чүүлдү билгеш, эпчоксунган. Оон башка ол ынчанмас».

Хеймерек тургаш, соок шай пактап алгаш, столда баартактандыр олурган кадайын куспактааш, бодунче чыыра тырткаш, кастыынче ошкааш, солагай холунун адыжы-биле чаагын, сыйбап, эргелеткен.

— Ачаң дугайында чүнү билдин?

— Чок. Кайыын билир боор. Бодавыже, Кызыл киире берди ыйнаан.

— Ой, кандыг кончуг коргунчуг чоор.

— Ийе харын коргунчуг-дур. А моон сонгаар та чүү болур?

— Аза-четкери билчикпе ону. Та чүү болур...

Коля отгуп келген, улуг-улуг тынгылап, чулчураан.

— Оглуңга бар. Шарыын чежип каавыт. Чаныңга чыт, мен чем кылайын.

— Коой, а Коой, отгуп келдиң бе, оглум?— деп кыйгырбышаан, Хеймерек турупкан. Мария Ивановна суугуда барган.

— Дүүн келгениңни билир-дир сен бе?— деп, кадайы от салып ора айтырган.

— Билбейн-дир мен, Маша. Чүнү канчалдым? Дораан чыдып алдым бе?

— Ийе.

Мария Ивановна ол айтырыгны ужурлуг салган. Бир эвес ашаа билир мен дээн болза, Николайга хамаарышкан домакты улам тодарадыр бодаан. А бир-тээ билбес келгенде, чүнү чугаалаанын билбес. Демги домак-биле сүрүшкен херээ чок, ону

сагындырыптарга, кымның-даа сагыжынга эпчок чүвени ки-
рер. Ынчаар бодааш, Мария Ивановна ыттавайн барган.

— Ооржак, мен бодаарымга, арагалаары болза эки боор
аа? Дүүн харын ижипкен-дир сен. Мен маңаа удурланмас-тыр
мен, ындыг таварылга болган-дыр. Сен хамаан чок, мен безин
пат хүнзедим. Ийи шагымның бирээзин дөнгүп-даңгып эрттир-
дим, а бирээзин черге эрттирдим. Шынап-ла харын берге-дир.
Ам канчаар, түңнелин көөр ыйнаап. Арагага-ла алзып болбас.
Ындыг аа?

— Ындыг.

— Сөзүң бер.

— Ам ишпес мен.

— Сөзүң уттуң халак. Уттуптар болзунза, алызы хамык-
тың мурнунда, бодунга багай.

Мария Ивановна демир-хумуңнар туткаш, үнүпкен. Олар-
да кудук чок. Сугну суур баарында кара сугдан алыр. Ооң чо-
гум кайыын кээп турары билдинмес. Хемден бе дээрге Хемчик
оранчок, кедектен бе дээрге даглар ырак. Кара сугнуң үнүп
чыдар чери — анаа-ла оргу чер. Оортан арыкталып бады бар-
ган. Ол кезээде арыг, соок, кыжын безин доңмас. Ооң ачызын-
да ол кавы шык апарган болгаш ыяш-даш эндерилген. Ылаң-
гыя чылыгда, чайын аңаа онза хөглүг. Суурнуң шимчээр-ле чү-
вези — малы, кужу, уруглары аңаа чыглыр.

Кадайы кирип кээрге, Хеймерек айтырган:

— Маша, меңээ чугаалап көрем. Мен черле бир-ле чүвени
айыын тыппас кижидир мен.

— Чүнү?

— Сен Совет Эвилелиниң Европа кезээнге чурттап чораан
кижи болгай сен але? Ол ынчаар кижилерни тудуп хоругдаар
чүве бар бе? Ачамны ышкаш ынчаар аан, билдинмес чылда-
гаан-биле?

— У-у! Хөлүн эрткен. Та чеже мун.

— Орустарны ап турар бе?

— Ол чүү дээриң ол чүвел. Черле хөй санныг улустан кан-
чаарга-даа хөй-ле чоруп тур ыйнаан. Черле ынчаш, кымны ал-
бас дээрил? Национал-сөөгү ылгал чокка, чер болгандан-на ап
турар хевирлиг улус бо. Ам тываларда келгени ол-дур.

— А грузиннерни?— деп, Хеймерек үзе кирген.

— Дөмей-ле джип турар-дыр.

— Кай, Сталин башкы бодунуң улузун бе?

— Чоннуң дайзыны деп сөстөр дыңнажык сен бе?

— Чоп дыңнавас чүвел.

— Ол-дур, бир-тээ чоннуң дайзыны апарганда, кымны-даа
чоп камнаар деп. Дайзын деп санаткан соонда, казах, белорус,

орус, украин, татар... оон ыңай кымнар ийик? Ийе, узбек, грузин, харын кым-даа дөмей.

Хеймерек ыт чок барган.

— Бистиң суурувуста орустар биле украиннер холушкак. Суур улуг эвес. Ол хирезинде-ле беш бе, алды бе кижини алгаш барган. Бөгүн олулар, даарта — чок. Ооң чылдагаанын кым-даа билбес. Ачаңны канчаар апарды, шак-ла ыңдыг — дээш, Мария Ивановна ашааның чанынга олуруп алгаш, улам-чылаан:— Бистиң школага бир башкы турган, төөгү башкызы. Владимир Иванович дээр чүве. Элээн улгады берген киж, ыңчаарда-ла бежен хар ашкан. Аажок-ла эки башкы, үжен чыл хире башкылаан. Амыр чүве-ле болгай, кичээл эрттиргенде, ном-дептер, конспект-даа көрбес, шуут шээжи. Хөглүг. Чай аразында бисти каттыртыр. Ооң кичээлинге чалгааравас-даа, өскээр чардыкпас-даа сен. Бистер аңаа кедергей-ле ыңак турган бис. Хенертен башкывыс орнунга өске башкы келген. Кайгап калган бис. Чүү болганыл дээрге, ол-ла-дыр-ла, алгаш барган. Та чүнү канчапкан — ону кым-даа билбес. Дыка-ла хараадаан бис. Ол харын ыңдыг болган. Оон-даа артык коргунчуг, киж сагыжындан үнмес чүвени көрген-дир мен. Ону сактып келгенимде, ам-даа караам чажы бүлдеңейнип келир. Владимир Ивановичиниң оглу бистиң-биле чаңгыс класска турган. Адазы-биле дөмейин чүү дээр сен, ол-ла олчаан. Сыны күдүгүр, кылаштап чорда, оң экти бирээзинден шала мурнай берген ышкаш көстүр, база адазы-ла. Карактары дываңнадып, каттыра кагылаптары безин адазы-ла. Бистер ону «Ийиги чергениң Владимир Иванович» деп кыжырыыр бис... демги...

— Оон?

— Адыр, үзе кирбе. Каш хонганда, Сашавысты (ооң ады ол чүве болгай) школадан үндүрүпкен. Ой, чугаалаары безин коргунчуг. Саша школазын каай алыр боор бе, клазындан үнместээн, үн-бажы читкен. Албадай-албадай кээрге, чоруур дээш бистиң-биле хол тутчуп, байырлажып тура-ла, ала хөңнүнде эриннери чөлбеңейнип, карааның чажы төктүп бады келген. Оон олудунга катап-ла олурупкаш, столче донгайган соонда, ыглааш чыдыпкан. Ооргазы өгдөңнээр, ийи быкты догданнаар. Бистер шупту — бүдүн класс ооң-биле кады карактарывыс ыжыды ыглап алган бис. Клазывыс баштыңчы башкызы — Ирина Севостьяновна литератор киж болгай. Кичээл эрттирер дээш кирип келген, баштай эргин кастыыңга кайгап тургаш, оон ужурун билип каапкан боор, боду база туттунуп шыдаваан. Дүрген-не үне халаан... Оода чаш оолче чоп халыыр-чүве...

Шай ажа хөөрөй берген. Мария Ивановна тура халааш, сакпыңның аксын ап каапкаш, саарып-саарып кырынче сүт кудупкан. Хеймерек тургаш, чүвүрүн кеткеш, идиин кедип ора, чугааланган.

— Уваа, элдеп.

— Чүү «элдеп?»— деп, кадайы сонуургаан.

— Мен чүгле тываларны тудуп хоругдап турар деп бодап чораап кижини мен, ындыг эвес чүве ышкажыл. Тыва Совет Эвилелинге чоокта чаа каттышкан. Кулактар, дайзыннар-ла мында чүве кылдыр билип турар боор деп бодаар кижини мен.

— Чок, ындыг эвес. Өске улустарның дугайын дыңнавайн, көрбөй турар-дыр сен. Оларның дугайын сеңээ кым-даа чугаалавайн турар-дыр...

Көдээге шак шоолуг-ла барымдаалавас, хүн көөр. Аңчы кижиниң боо хараалы кирерге, хөделип, кедеттиниң, адып-боолап кириптери ышкаш, чер чырырга азы хүн караа даглар бажынга шонуп олурда, улустуң колдуу тургулап келир. Бертен база-ла ынчанган. Хеймерек чунуп турда, база-ла ол үс турган боор. Ол хиреде даштын чон дойлуп эгелээн. Кудумчуда терге дугую-даа кыжыраан. Ырак черде бир-ле кижиниң, та кымны чүве, бир-ле кижини кыйгырганы-даа дыңналган. Бир херээжен уруг инек ай деп, «ха! ха!» деп алгырып-даа чораан.

Чем белен — столда салыпкан. Мария Ивановна шоолуг чип чадаан. Удуваска ындыг-ла болгай, чем чиртинер эвес. А Хеймерек чемге база-ла дээп чадаан, чүгле шай аартаан.

— Демги чүүлдер дугайында чугаа ам соксазын — деп, кадайы санал кириген.

— Соксазын?.. Аасты хаап алгаш олурар ындыг бе?

— А сен болза чүнү канчаар деп?

— Хөделир херек.

— Канчаар?— деп, Мария Ивановна арай сести берген шырай-биле ашаанче көргөн.

— Чижээлээрге, чагаа-даа бижээй-ле.

— Кайнаар? Кымга?

— Кымга боор, Сталин башкыга.

— Өске улус биживейн турган деп бодаар сен бе. Бижип-даа келген, бижип-даа турар. Дөмей-ле ажыы чок. Хары-даа албас сен. Бис бижиир болзувусса чүден дора. «Аа, бирээзи оглу, бирээзи херни ышкажыл. Олар ынчанмайн канчаар» джири олар.

— Өске улус бижизе?

— Өске улус? Ындыг улус бар болза, бижизинер. Шенеп көрзүңнер, чөгелде аан.

ОН БИРГИ ЭГЕ

Хеймерек биле Мария Ивановнада бүгү-ле чүве бар: ажыл, ынакшыл, өг-бүле, ажы-төл. Бот-боттарын хүндүлөжир, бот-боттарының сөзүн дыңнажыр, аайынга киржир... аайлыг эки туржук бе! Өг тигериниң мурнунда, харын ооң соонда-даа Хеймеректиң ижер чүвеже туралаар чоруу читкен. Кадайының аайындан эртпес, ёзулуг кижги апар чыткан. Демгизи ооң ыдызынга өөрүп, кызыл арнынга мактап-даа турган.

А ам хамык чүве будалып барган. Хеймерек сөзүн ээлеп шыдаваан, кадайының баш бурунгаар сагындырыын уткан, ара-галап турупкан. Эртең чоруптар, ажилдаар бооп үнер, ажылга көзүлзе көстүр, көзүлбезе көзүлбес, а кежээ ыяавыла эзирик келир. Эзирик кижги элээр кижиге, ылангыя арага ишпес кижиге кокай-биле дөмей сагындырар. Улай-улай ишкеш туруптарга, оон-даа дора, адыг ышкаш сагындырып келир. Ону көрүп каанда, куйга-баш кужураар, ооң карак-кулаа четпес, ырак-ла черже дезивидиксээзи келир. Ынчангаш Мария Ивановна хуннүң-не бүдүү иштинде чалбарып олурар апарган: «оода бөгүн элээр кээр болза».

Кадайы бичии-ле эптиг үени ажыглааш, элээр апарганда азы эзирии чүгээрде, сургап, кончуп канчанмаан дээр! Бүгү-ле арганы хереглээн.

— Чоп ындыг сен, адырам! Бистер чүү деп дугурушчук бис? Ооңну чоп уттупкан сен! Азы өлгөн-биле кады өлүр, барган-биле кады баар деп бодаан кижги сен бе!— деп сөстөрни чамдыкта аңаа кижизиг ёзу-биле сургап, чамдыкта ыы-сызын төп тургаш, хуннүң-не аңаа чугаалаар.

Хеймерек кажар, кадайын аргалаар сөстөрни дораан тып эккээр. Чыткан азы олурган боду тура халыыр. Оон, кадайынга чүктенген чүве дег, артындан кээп кужактапкаш, часкарар.

— Ыглава, Маш. Мен сенээ ынак мен, сээң сеткилин черле кажан-даа хомудатпас мен. Мени база кээргең көр даан, кадай. Меңээ дыка эпчок-тур. Улус арнынче тулдур көре албас кижги-дир мен. Сактырымга, мээң хаваамда ооң оглу деп таңма базып каан чүве ышкаш, менче арай чиктви кончуг көөрдүр. Меңээ ыянчыг-дыр, ынчангаш иже бээр кижги-дир мен. Ам ишпес мен, Маш.

Ишпес чүве кайда боор. Бажындан үнер — эзирик-ле кээр. Чамдыкта бажыңыга безин хонмастаан, кудумчуда-даа ужуп калган чыдар апарган. Бирде бөргү-даа, бирде хөйлени-даа чок келгилээр. Хевирин бодаарга, садып ижип-даа турар ышкаш. Садып ижип турар-дыр, оон башка аргалаар акшаны кайыын алырыл деп кадайы каразып турган.

Баштай дээрезинде, эзирик келгенде, орнунга чыда дүшкеш, кезек ыглагылап, сырынналып ырлагылап, оглун, кадайынкый деп чоруй, удуй бээр турган болза, чоорту-чоорту үй-балай барган: кадайын дузаар, аңаа шорлур. Кадайы дыңзыг-даа, аяар-даа, чөптүг-даа, чөп чок-даа чүве чугаалаан болза, ооң аксын доза шааптар:

— Хош, сенээ чагыртпас мен! Чүнү канчаарын, чүнү кылырын бодум билир мен!

А сергей бергенде, авыяастааш туруптар.

— Күжүр Маш, өршээп көр, көрөм. Мени эмин эрттир кончувайн көр... Багай кадайымны, улуг орустун база улуг украин улустун кызын, ошкап каайн, каям.

Мария Ивановна ооң аазаашкыннарынга пөккөн. Черле ынчаш ам ону чааскаан орталандырып шыдавас-тыр мен, хөй-нүң салдары херек-тир деп чүвеге бүзүрөөн. Школа директорундан дуза дилээр ужурга таварышкан.

— Билир бис, Мария Ивановна. Чамдык байдалдарны барымдаалап, ооң боданы бээринге идегээш, шыны-биле чугаалаарга, элээн чымчак көрүп турган мен. Сээң ооң окта болбас деп бодунга каш-даа катап чугаалаан мен. Ам черле оон ыңай шыдажыр аргажок-тур. Школавыс-даа ады бужартады, башкылар коллективинин-даа ады баксырады. Ам черле бир шийдин тывар апарган. Педсоветке көөр-дүр — деп, директор хариылаан.

Педсовет чыылган. Башкылар дооза келген. Хеймерекке дыңнаткан турбуже, келбөөн.

— Магазин чанында эзирик турбадыва — деп, бир башкы дыңнаткан.— Ындыг кижини кайын келир. Келзе-даа, оон чүү боор деп.

Директор холунда калбак саазын тудуп алган туруп келген.

— Хеймерек келбөөн-дир. Демин кудумчуга ужурашкаш, бодум база чугаалаан кижини мен. Тооваан-дыр. Ам канчаар, ол чокта ооң херээн көөр апаар-дыр. Мында дужаал төлевилели бар чүве, номчуп-даа канчаар, ооң үүлгедип турар херээ шултуңарга билдингир болгай. Чаңгыс сөс-биле, ажылындан үндүрер деп санал бар-дыр — дээш, олурганнарже долгандыр көргөш, айтырган.— Өске эштер чүү деп бодаарыл?

Кым-даа ыттаваан, эзирден корткаш, хоруй берген уларлар дег, ылым-чылым барган. Безин чадаарда шимчеш дээр кижини чок болган, чүгле бот-боттарыныче удур-дедир көржүп каан. Мария Ивановна олуруп шыдаваан. Тура халааш, харлыга-харлыга чугаалаан:

— Хеймерек дыка үрде ажылга барык үнмеди. Үргүлчү арагалап келди. Өг-бүлезин-даа херекке албастанды... Ийе, ки-

жизидикчи кижиниң арын-нүүрүнге таарышпас чүүлдерни кылып турар-дыр. Мен болушпас мен. Демин чаа директорга-даа чугааладым. Ынчаарга ону ажылдан үндүрер деп саналга шууг удур-дур мен. Мен бодаарымга, ооң бөгүнгү херээн чугаалажып тура, даарта хүнгүзүн база бодаза эки боор. Ийе харын, ону үндүрүптүвүс. Оон чүү болурул ынчаш? Хеймерек эттине бээр бе? Өг-бүлезинге, кадайынга, оглунга эки чүвени көргүзөр бе? Мен бодаарымга, харын дедир болур ышкаш-тыр. Маңаа үндүрер дугайын чугаалашпайн, ону эдип алырының аргаларын чугаалажыр болза, эки-дир. Мен дугайты ындыг янзы бодал-биле дуза дилеп келген кижиги мен.

— Мен бодаарымга — дээш, база бир башкы тура халып келген:— Мария Ивановнаның саналы чүүлдүг ышкаш. Даарта, сонгузу хүн улуг байырлал — Майның бири-дир. Ооң соонда каш хонгаш, чайгы каникулдар эгелээр. Киживисти оода орта чедир тударын кызытсывысса эки боор.

Оон директор база туруп келгеш, немелде тайылбырны кылган.

— Мен мындыг саналды киририниң мурнунда район организациялары-биле, чижээ, районо болгаш өске-даа черлер-биле сүмөлешкен кижиги мен. Оларның айтышкыны база ындыг болган чүве бо. Ону база барымдаалаар апаар. Оон аңгыда...

— Райком-биле, Салчак Канчырович-биле сүмөлешкен ирги бе?— деп, бир үн үзе кирген. Директор арай шыжыккан үн-биле тайылбырлаан.

— Райком секретары чеже-даа Хеймеректин даайы болза, чурум үрөп турган кижини көрө тура, ону ажылга арттыр деп айтышкын берип шыдавас. Оон аңгыда, чүвениң соон база бодавас болза хоржок, кандыг-даа туруп болур. Директор үндүрер дугайында дужаалын үндүрер апаар-дыр.

Мария Ивановна оон ыңай олурар аргажок болган. Арнын, карактарын аржыыл-биле дуй туттунгаш, үне маңнай берген. Бажыңга кээрге, Тоня чааскаан база арнын дуй туттунупкан ыглап олурган.

— Чончап бардың, Тоня? Кым ыгладыпты?

— Авам.

— Канчапты?

— Ол бажыңга турба, бээр көжүп кел дидир. Ии-и-и!..

— Чүге?

— Та.

— Ыглава, Тоня. Сен кайнаар-даа барбас сен — дээш, Мария Ивановна үнер деп чыдырда, Хеймерек уткуштур кирип келген. Дунмазының ыглап оарын көргөш, кадайынын кырында-ла барган.

— Ол чаш уругну чоп ыгладып тур сен, херээжен?! Чок-шур болзуңза, мээң-биле чогуш!— дээш, тонун шала кырынче октапкан. Мария Ивановна чым-сырт кынны берген. Ашааның чаагынче авый-шавый ийи холу-биле улдапкан. Бирээзи ойташ кылынгаш, дедир ээккеш, сегирип ап чыдырда, Тоня акызының холунга астынмышаан, алгы-кышкызын төге-ле берген.

— Ой акый, күжүр акый! Чаавай эвес, авам, авам!..

«Авам» деп сөстү дыңнааш, Хеймеректин холу салдына берген, Мария Ивановна ушта соккаш, эжик-хаалгага моннап-кы дег, бурт-сарт үне халаан. Кунчуунга баарга, оозу чугаала-жыр-даа хөңнү чок хаваан дүйүпкөн, кастыы куурара берген, ынай көрүнгөш, олурупкан. Кырган-авазының хойнунда олурган Коля авазын көрүп кааш, каттыргылап, атпаңайнып үнгөн.

— Бээр кел, Коой-Николай — деп эргелетпишаан, авазы ап алгаш, эмзирген.

— Коой-оолдуң адын солуур херек. Мыкылай деп ат багай ат-тыр — дээш, кырган-авазы долдаш-далдаш тура халаан.

— Чүгө?— деп, херни кайгай берген.

— Солуур-солуур, ол-ла. Ооң херээ чүү боор, багай ат-тыр — деп чоруй, кадай үнүпкөн.

Мария Ивановна чүвениң ужурун дораан билип каан. Ог-лун кужактап алгаш, чаныпкан. Хеймерек буттарын даза тепкен, бажында сырты-даа чок, шала кырында хаарыктап чыткан.

— Тоня — дээш, чаавазы ханада акызының солдат чуруунче айыткаш, айтырган:— Бо кым-дыр?

— Ол... силерниң акыңар-дыр. Николай.

— Ооң дугайында Хеймерек аваңга чүңү чугаалады, дыңнадың бе сен?

Тоня үр-ле ыттаваан, салаазы-биле стол шыйып турган.

— Тоня, чоп ыттавас сен? Азы дыңнавадың бе?

— Дыңнадым-на.

— Чүү диди ынчаш?

— Ачамны бажыңнаан кижиде дээр чорду...

«Чок, бир хемчег албас болза хоржок.» Мария Ивановна оглун шарып алгаш, кайнаар баарын Тоняга чугаалап каан. Оон колхоз даргазынга баргаш, артельдин чарык кара чүчк машиназын ачылап алгаш, хапкан.

ОН УШКУ ЭГЕ

Улуг байырлал — Майның бири келген. Суур бодунуң шаа-биле шиметтинген. Аңаа, хоорайларга ышкаш, чыскаал-даа болбаан. Чон Хемчиктин кыдында ынды-бетинден талдар, терек-

тер бүзээлээн дазырашче уурук-сууруктап, аъттыг-чадаг шуужупкан. Мөгелер хүрежир ужурлуг.

Хеймерек читке-ле ийи хонган. Куду аалдарда хойтпак тиктирип чоруп турар суралгыг. Бажыңга Мария Ивановна оглубиле арткан. Соңга караанга чеже олулар боор, оглун чылыг кылдыр шуглааш, боду ой тонун кеткеш, чон аразынче чорупкан. Кара сугну кежип чыдырда, Тоня удур маңап келген.

— Чаавай, акым мында келди — деп, оозу дыңнаткан.

Шыны-биле алырга, ол хүннерде Хеймеректин дөргүл-төрелинде Мария Ивановнага эң-не чоок, эң-не шыныч болуп арткан кижин ол. Өскелернин, ылаңгыя кырган-авазының, «думчуу тыртыйган», ажы-төлүнүн бажыңыңга келбестээн, кернибиле чугаалашпастаан — биеэги чаңы катап кирип келген. Оон ужун Мария Ивановна база оон чанынга доктаавастаан, оларның бажыңыңга хлеб аймаа быжырбастаан. Коляны ийи бажың аразыңга чүгле Тоня дажыглаар апарган. Ынчалза-даа шының чүвениң шынын, эки чүвениң экизин чугаалаар апаар, Коой-оглунга кырган-авазы биеэ хевээр ынак, ол дээш амы-тынын бээринге белен. Ол чокта чаңгыс-даа хүн хүнзей албас, улуг-хүннерде безин ону албан-биле алдыртып алыр. Бичин оол база аңаа аажок өөренип калган. Ол эвес болза чаш уруг-биле маңаа турбас, шагда-ла көжүп чоруптар ийик.

Сөөлгү үеде Мария Ивановна амыр-дыш көрбээн, дүнелерде удувастаан, карак чажын төкпейн баар хүнү барык чок болган. Сагышсырааш, хенертен дыңзыг аараан кижин дег, арны агарып, чаактары уштунгулап, карактары хапыйган. Тоня бичин-даа болза, ол бүгүнү караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап турар болгаш, чаавазыңга болчуп, оон сеткилин хомудатпазын кызып турган. Ынчангаш авазының ол бажыңдан көжүп кел деп негелдезинден ойталаан. Ам база-ла чаавазының сеткилин өөртүр бодаан.

— Сени көрдү бе?— деп, чаавазы айтырган.

— Көрдү. Эзириинин улуу хөлчок — деп, бирээзи харылаан.

— Чүве айтырбады бе?

— Чок... Чүгле «Чааваң хоорай өскей берди бе?» дээр-ле чорду.

— Хы. «Хоорай өскей берди бе?» деп. Өскей берген дээр чүвенин.

— Дидим харын, чаавай.

— Оон чүү дидир?

— Ынча дээримге, «черле силерни көрүп турзун шинме» дээш, дораан аъдынче халаан, корга бергеш, «ойнадым, бажыңда» дидим.

— Оон?

— Ол-ла. Оон улус аразынче кирипти.

Кижидээрге арыг сынмас. Баглаан аъттар чүк санай. Колхозтун ийи машиназы база ында, оон аңгы-даа аар, чийк машиналар көстүгүлөп келгилээн. Кижилер дазырашты долгандыр олурупкан, хөглөшкөн, хөөрөшкөн, алгырышкан — мөгелерни хөөрөткөн — медээ-даажок! Ол хүн арай булуттуг, серийн хүн болган. Ол хиреде-ле байырлааннар дээре дээн идик-хевин кеткилепкен, чүгле кижиде караа шокараңнаар.

Чаавашкылар хөй чон аразынче шымны бергеннер. Мария Ивановнаның караа мөгелерде-даа эвес, а Хеймеректи дилегзинип турган, ынчалза-даа тыппаан, Тоня көрүп каан.

— Көрөм, чаавай, акым дуу кылаштап тур.

— Чүзүн дилеп турар дээр сен?

Хеймерек, шынап-ла кижилерден бүткөн тырыкының ишинде кирип алган, олурганнарны дескинди эргип чоруп турган. Сактырга, бир-ле кижизин чидирипкеш, тыппайн пат-ла турган ышкаш. Бир сактырга, хоюн ончалаан кадарчылар-даа ышкаш. Мария Ивановна мени дилеп тур боор деп бодаан. Оозу улам чоокшулап-ла олурган. Көрүкчүлөргүнчү хыйлапчырыдаа хөлчөк.

— Бо чүң чидирипкен кижиде сен, оол?! Ээреңейнип кылаштап-ла турар — деп, хыйылаан үнүг ашак кижиниң үнү дыңналган.

— Олур, дунмам, кижиде дуглава — деп, бир херээжен үн дыңналган.

Хеймерек ынчалза-ынчалза кадайынга дужаажып келзе-даа, эскербейн эртип каан. Ында ынчаш, кижиде-даа эскерер хуучок: карааның уу дедир, эриннери божааланы бергилээн, арыншырайы шалдыг баар дег апарган, хир-хары-даа медээжок. Мария Ивановна кый депкен.

— Хеймерек!

Оозу тура дүшкөш, хая көрүнгөш, караа четпестээн кырганнар ышкаш, караан имирээрткөш, бажын бир ийинче халайтып алгаш, олурганнарны одурту чаңгыстап, ылавылап көргөш, ыңайлап чорупкан. Улус артынга турган кадайын көрбээн. Кадайы база кыйгырган.

— Хеймерек!

Ол ам хая-даа көрүнмейн, чүгле холун чаңгып каан. Оонмоон чугаалар үнгүлөп келген:

— Бо-даа дыка-ла үр арагалап келди. Арнының өнү безин оскундура берип-тир. Кандыг кончуг шыдаан кижиде боор бо, оолдар. Бо кижиде чоп чаңгыс кежээ ижипкеш, өлүп кал чазар чүвөл — деп, бир аныяк оол кайгаан.

— Кадыы эки-дир ийин але — деп, ооң кожазы тайылбыр-лаан.

— Чүвеге чедер шаглыг чүве ышкаш, хей-ле чүзү ирги але, мон. Чеже-даа ижерге, ол чүге дузалаар деп. Бо кижн бодаарга, харын туттунганы, боданганы эки эвес чүве бе?— деп, база бир элээн улгады берген, курзук диштиг эр чугаалаан.

— Чөп ыйнаан күжүрүнүн, оолдарым. Ада-удазы дээш ынчап барды ыйнаан. Кижиниң чаңгыс оглу болбазыкпа — деп, эмчигир аастыг, бырышкак арынныг кырган кадай болушкан.

— Арага-биле адазын адырып алыр эвес, шын-биле адырып алгай-ла — деп, бир үн удурланган.— Мынчап чоруур болза, кедизи бодунга-ла багай болгай моң...

Чаавашкылар доорадан чугааларны кулак уунда дынна-вышаан, эдерти көрүп-ле турганнар. Улустуң ынды ужунга адыр теректер доорзунга, кезек кижн бөкперлежиң алгаш олурган. Демгизи оларның аразынче кирген соонда, беш минут четпээнде-ле, улустар алгыржы берген. Хеймерек бир кижини хө-рээнде туткаш, тургузу соп тырыкылап экселген турган. Бир холунда бижек ышкаш, бир-ле чүве кылаш кылынган. Мария Ивановна оглун Тоняга тутсу каапканын, аңаа чеде маңнай бергенин билнимес. Бар сал-ла ашааның доңгурак тудуп алгаш турган холундан ааттына берген.

— Өршээп көр, бодан!

Бирээни чаңгыс шимченирге-ле, оозу оранчок чаштаан, до-вуракта бөөлдени берген. Оон ковайып ора-ла, бар шаа-биле алгырган:

— Чөп көрүп турар силер! Тудунар, өлүрдү, ол кижини!

Хенертен болган чорукка аңгадап, корга берген кижилер, ам чаа миннип келген чүве дег, оон-моон халышкан соонда, ону кыңчыктырбайн барган. Адырылган ашак улус аразынче бурт кылынган. Ол болза кожазы, кыжын-на эрги чуртунче көже берген ашак болган. А Хеймерек чүткүвүшаан.

— Саттыныкчы, авыяастыг чүве бо! Ам мени база сатсын! Ооң бетинде мооң-биле, кырым сынар, анаа үнмес мен. Чок болза ол... делбигир кулактыг, чарбак аастыг кижизин менээ айтып берзин! Хоржок болза когую... Салыңар!..

Ол сөстөрнүң утказын кым-даа кайын билер, ооң иштинде кадайы-даа билбээн.

Хүреш төнгөн. Чадаг кижилер бажыңнарынче сөктүпкен. Чаавашкылар база чаныпкан. Хөлдүг кижилер суур кедезинде аът чарыштырган ховуже далбайтыпканнар.

Хеймерек удатпаанда чедип келген. Арны-бажы кызыл мыңгы, эдик-хеви дооза хан, солагай талакы караа кызыл шуру ышкаш, эриннери болгаш думчуу дөрбейгылээн — шош үнгени

тодаргай. Демги тудуп турган оолдарга алдыртпайн, шорлуп, канчап-канчап тургаш, эттедип алган хевирлиг.

Ол кояргаарынга, улустун чугаазы-биле алырга, сыңзы-рынга кончуг ынак, арнынга кандыг-бир балыг азы шыймак бар болза, оозун азыраары кедергей, чүү-хөө-биле чагган, үргүлчү-ле көрүнчүктө көрүнгөн турар, аргалыг-ла болза дашкаар үнмезин кызыдар. Ам ооң балыын чажырап, канчаар-даа аргажок. Ооң эттинеринге бети дээрге-ле он беш — чээрби хонук херек. Хеймерек дораан эмненип кирипкен, чаңгыс сөс-даа чугаалабайн, аржыыл алгаш, соок сугга суккаш, ыжык караанче дагап чыдыпкан.

Коля удуп чыткан. Мария Ивановна аъш-чем кылып турган. Тоня чок, ону чаавазы айбылапкан: «Аванны барып эккел. Бистин-биле кады шайлазын» дээш чорудупкан. Ашак-кадай дыка-ла үрде ытташпааннар. Адак соонда, кадайы оон ыңай туттунуп шыдаваан.

— Таптыын. Ол боор, бажы-биле кылаштай бээрге, ынчап баар — деп амыраанын илереткен.

Бирээзи шимчеш дивээн, ынчалза-даа аас-биле кыржып чыткан.

— Сен база менээ болушпас ышкажыл сен? Мени улус соп каапса, амыраар кижн эвес сен бе?

— Амыр-дыр бо! Сеңээ чүү дээш болчурул? Ажы-төлүн, алган кадайын каапкаш, арагалап турары дээш бе? Азы ок-бижек тудуп алгаш, кырган ашактар кырынче халып турар дээш бе? Ол ашакче, кожанче, чүге шурап турдуң сен? Ыядыр арнын кайыл?

— Чылдагаан бар...— дээш, элээн болгаш, Хеймерек боду-пун сөстөрүн улам тодараткан.— Саттыныкчы ашак, ачам сadyпкан. Оон-даа өске кижилер бар... ооң иштинде сээң акын база бар. Оларның-биле шыңгы чугаалажыр апаар мен.

Мария Ивановна бир-ле чүвени чугаалаар бодаан, ынчалза-даа сөстер кожуп чадаан. Ыя аразында кызыл хээлиг, кара-көк машина сонга дужунга тура дүшкен соонда, ийи шагдаа бажыңче углапкан. Мария Ивановнаның эът-кежи соолаш дээн: «Чүнү канчапкан моозу?» Шагдаалар ап-каам четпээнде, дирт-дарт кире халчып келгеш, Хеймеректи тургузу соп эккелгеннер.

— Үн! Машинага олур!— деп дужааганнар. Бирээзи корга бергеш, ыт-дааш чок үнүп чыткан. А кадайы халып баргаш, ашааның холундан сегирип алган.

— Чүнү канчапкан кижил бо?

— Шош үндүрген-дир.

— Ам эзирии анаа апарган-дыр. Албазыңарза кандыгыл?— деп, сирилээш үн-биле дилээн. Демгилери херекке-даа албаан,

«Силер сагыш човаваңар, чедип кээр» деп, ону оожуктуруп кааш, Хеймеректи үзээлеп үндүрө берген.

ОН ДӨРТКҮ ЭГЕ

Хеймерек ийи хонганда, карааның кызылы кедерээн, долгандыр хан кучуу улгадып, чер-чери-биле саргара берген чедип келген. Элээн аарыгзааны-ла илдең, шагзыргайы-даа дегет. Аыш-чем безин иже албастан, бажындан шуут үнместээн, ижээнде морзук дег, хорааш чыдыпкан. Шагдаалар аппарат, чүңү канчанганын-даа чугаалаваан. Кадайы-биле сөс карышпастан, оозу чеже-даа чемелеп турда, дүлей чүве-биле дөмей апарган. Хевирин бодаарга, элээн-не боданып турар хевирлиг. Ылаңгыя дүнелерде карак шиммес, туруп кылаштап, орнунда аңдаштан-нып, соок чүве пактап — хинчээн көрүп-ле турар.

Сертилээжи, хоюган аыттар-ла, бичии-ле чүве болза, атпачайнып олурар. Оттуучалы мырыңай кедергей, арай деп удуй бергенде, бичии-даа чүве хак дээн болза, эндевес, дораа-ла тура халыыр, Мария Ивановна: «Эмин эрттир арагалап каапкан-дыр, нервизи баксыраан-дыр» деп бодап, «ол-дур көрдүң бс, ынчан баар чоор. Арага аарыындан аарый бергениң ол-дур» деп кончуп-даа турган. А оозунда ыт чок. Шынында кадайының биллип турганы шын эвес. Хеймерек бүдүү сезиглелге, каразышкыңга, сагышка алыскан. Ооң бодалы-биле алырга, ачазын аппаратанда, оглун оюп кааптар ужур чок. Бөгүн эвес-даа болза, даарта ыяавыла келир. Сактырга-ла, бо дүне чедип келир ышкаш. Кажан-на келирлер ирги деп бодал ооң сагыжындан үнмес, хүндүс-даа, дүне-даа аңаа амыр-дышты бербес, олуртпас, чыттырбас, ылаңгыя уйгу черле келдирбес, ана кара эрээ. Өгбүле эвес болза, кижиге барбас, кижиге көрбес оран дүвүнчө кире бериксээзи келир.

Чаңгыс сөс-биле, Хеймерек сагыштан аарып эгелээн. А оон кара чаңгыс «эми», үен-даян бодалдан алаактырар чүве — арага. Ону ижиптерге, тапты кончуг, хамык чүве уттундурар, сагыш салдынар, биеэги-ле боду апаар: ырлаар, хөглээр, хөй-биле хөөрежир, каш хондур удуваан уйгузун ынчан удуур, караңгы дүн-даа, калдар ыттын ээрери-даа, хаалганың хаккылаары-даа дүвүретпес.

Каш хонуктар эрткен. Кадайы элээн айтырыглар көдүргөн, ынчангаш ашаан чугаалажырынче албадан. Бирги айтырыг болза, Николайның дугайы, ооң Калчан-оол ашакка хамаарылгазының дугайы. Бо болза эң чугула айтырыг. Хеймерек ооң дугайында багай чүүлдү бодап, ол дугайын авазыңга, а бир-тээ ындыг болганда, ону дамчыштыр өске-даа кижилерге чүлчуруп

каапкан. Ону дыңнаан кижилернин доозазынын сеткилинге анчыг чүвениң киргени чугаажок. Ылангыя Мария Ивановнаның сеткилинге эрбенниг тен дег кадалгаш турупкан. Мону тодарадырындан дыка хөй чүүлдер, ооң иштинде өг-бүлени быжыглаары, Хеймеректиң катап чурумчууру, ооң авазын катап эргилдирери дээш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр.

— Эзириинде Николай дугайында бо-ла чулчуруй берген турар-дыр сен. Сээң бодалың-биле алырга, ачанны ол бажыңнаан бооп турар-дыр. Чүл, сээң ооң бүрүн барымдаалыг чү-вс бе?

Айтырыг Хеймерекке хенертен болган. Баарыга солун ча-да каап алгаш, чаңгыс карактап (а бир караа шарыглыг хевээр) номчуттуп олурган боду бажын көдүргөш, «ону чоп айтыра бердин?» деп ылавылаар дээн ышкаш, кадайынче кезе кайгап, элээн боданыр ужурга таварышкан.

— Чоп үнүң чиде берди? Айтырыг салдым чоп?— деп, ка-дайы харыы негей берген.

— Билбес мен... Мен бодаарымга...— дээш, оозу алага барган.

— Ийе, сен бодаарымга?

— Мен бодаарымга, Николайнын киржилгелин-ле тодара-гай хире ийин. Манаа кээп турган. Бистен база оякталыр... Ачамны аппаарда, база чораан.

— Ылап-ла ол чораан деп бе?

— Узун, аныяк оол дээрге, ол-ла ыйнаап.

— Ийе харың, ындыг-даа дижик. Менээ база ындыг кыл-дыр сагышдырар-дыр, ооң ужуң менээ дыка берге-дир. Ам сен шынын чугаала: сенээ ол хире багай чүвени кылган кижиниң кады төрөөн дунмазы-биле чаңгыс черге чурттай алыр сен бе? Азы эрте дээре чарлып алганы дээре эвеспе.

Хеймерек: «Шынын ол бе азы оюнун бе?» дээн шырай-биле кадайынче дүрген-не көрүнгөш, дораан харыылаан.

— Ол чүү дээрин ол? Чурттаар апаар бис. Азы сен...

— Менде чүү боор, мен чурттакап тур мен. Чурттаарда, мынчаар чурттап болбас: сен арагалап, хулиганнап, мени до-рамчылап чоруп турар. Мен чааскаанзыраан ыглап олурар — ынчаар чурттап болбас. Бир эвес ынчап туруп бээр чүве болза, чурттай-даа албас мен. Чугаалап кааным ол, соң даарта ынча дивээн деп бардын.

— Чүнү канчаарыл ынчаш?— деп, Хеймерек сонуургаан.

— Аңаа хөй чүве негеттинмес. Үй-балай чоруун каар ужур-луг сен. Ону кааптарыңга хамык-ла чүве катап эки апаар. Чоокка дээр-ле чурттап турганывыс ышкаш. Кайы хире эки туржук! А ам канчап барган-дыр?! Аваң бээр бажын сукпас-

таан, тываларның чугаалажыры ышкаш, эргин бажында чүвүр азып каан-биле дөмей болган. Ол база сээң бурууң-дур. Эр кижини үен-даян чүвени чоп бүдүүлүк кадайларга чулчуруп чоруур чүвөл, иштинде бодап чорза.

Хеймеректе ыт чок.

— Чүү деп бодай-дыр сен? Аваңны канчаар, чүнүң-биле эгидип болурул? Чүгле Коой-оол дээш ызыртынып турар кадай-дыр ол.

— Билбес мен.

— Хамык ужур харын ында-дыр, ону кымның-даа билбесинде. Ам чүү деп-даа чазамырлаарыңга, чүү деп-даа мегелээринге аңаа ол бүзүрээр бе? Чок. Ол-дур, бодуңуң бажыңга бодуң суг куттунуп алганың, төрөөн аваңны безин бодуңуң өг-бүлөңден ырады идипкениң ол-дур.

Хеймеректе ыт чок.

— Чүл че, чурттаар, эки чурттаар дээш деңге хөделир мындыг бис бе?

— Ынчанмайн канчаар, Маша — деп, Хеймерек ам харын кадайының үнү чымчап келгенин эскерип кааш, бажын көдүрүп, олче дидими-биле көрүп эгелээн.

— Адыр, база бир айтырыг бар. Сээң бажың чамдыкта будалы-даа бээр болза, чамдыкта элээн чүвени бодаптар деп билир кижини мен — дээш, Мария Ивановна үргүлчүлээн.— Николайның кыжын биске чораанын сакты-дыр сен бе? Ынчан ол чүү дижит?

Бирээни бажын чайган.

— Үш-дөрт сөстү катап-катап чугаалады чоп. Уттупкан сен бе?

— Сагынмайн-дыр мен.

— «Мен чүгле күүседикчи кижини мен. Ону черле утпайн көрүңер» дижит чоп. Сактып келдиң бе? Оларны чүге албан-биле катап-катап чугаалап турган деп бодаар сен? Ооң-биле «менде буруу чок. Бир эвес ындыг-мындыг чүвө болза, мени буруудатпас силер» деп бүдүү сагындырып турган деп бодап болур бе?..

Мария Ивановна чугаалаттынып-ла олурган. Ооң сөстери Хеймеректин кулаанче-даа кирбейн, угааныңга-даа сиңникпейн, кайда-бир ханада чаңгыланып турган дег, дыңналып турган. Ол шынап-ла, ынчаардагы кышкы кезээни, ынчан катының ол сөстери чугаалап органын, ынчап олурда, Салчак Канчыровичиниң, Васяның кирип келгенин, оон демгизиниң дүвү-далаш-биле чорупканын сактып келген болгаш, бодалы ынаар чардыга берген. «Шынап-ла, ында черле ужур турганы тодаргай-дыр. Оон башка катап-катап чүге чугаалаарыл ол? Боду-

нун ат-алдарын, ялбап-дужаалын кудуладыр дээн эвес... Ынчалза-даа... дөмей-ле-дир, ашакты, актыг кижини алгаш барган. Ам ол сөстөрниц үнези чүл ынчаш?»

Хеймеректи чугааладып чадаан.

— Эки-ле бодап көр — дээш, Мария Ивановна үнүп чорупкан. Оон бичии болгаш, катап кирип келген.— Че, бодап алдын бе? Ооң ужуру чүү деп бодай-дыр сен?— деп айтырган.

— Билбес мен, бажым ажылдавайын-дыр — деп, бирээзи хөөн чок харыылаан.

— Эки-ле бажың ажылдат! Оода чадаарда оон баажызын тывары биске кончуг чугула. Ам ону бичии сонгаарладып кааш, өске чүүлдү дугуржуп алыылы. Даарта мээң кичээлдерим төнер — каникул эгелээр. Кайнаар баар бис?

— Билбес мен.

— Бо канчап барган кижини сен! Билбес-ле билбес. Чижээлээрге, мен болза авам сугже баар деп саналдыг кижини-дир мен.

— Мен хоржок мен.

— Чүге?

— Авамны, дунмаларымны канчаптар мен?

— Ынчаарга мен баргаштың кээп-тир мен ийин. Коляны ап алгаш.

— Черле хоржок, чөпшээрешпес мен — деп, Хеймерек шиитпирлиин-биле удурланган.

— Чүге?— деп, Мария Ивановна синчиккен.

— Авам ат болур. Чонаада сагышсырап, баш сугар чер тыппайн турган кижини, Коой-оолдан чарлыр болза, шуут-ла ат болганы ол.

— Ол чүү дээн чугаа боор. Эмиг эмер чаш уругну канчап кааптар кижини мен. Дүгдө база кырган-авазы бар-дыр. Ол база оглун көрүксеп турар-дыр. Ооң чагааларын номчуп турдун чоп — деп, кадайы удурланган. Айтырыгны ындыг янзы дугуржуп шыдавайын барганнар.

ОН БЕШКИ ЭГЕ

Хеп-хенертен Коой-оол авашкылар читкен. Бажында аяк-сава аймаа, стол-сандай, эрги-саргы ыт чивес, кижини албас аар-саар чүвелер чыткылап калган. Оон өске хорлуг дээн эдик-хеп, эт-сеп — шуптузу чок, арылдыра берген. Ынчан Хеймерек хондур келбээн чүве-дир, а бажыңдан үнерде кадайы-биле бакташкан. Бактажырда ынчаш, чаа-даа бакташкан. Бир эвес Мария Ивановна мурнунда элээн бодамчалыг болуп, аңаа аарышкылыг, ону өжүктүрүп болгу дег сөстөр чугаалаарындан тыртылып турган болза, бо удаада хорадаан уу-биле аксынга

киргенин-не салгылапкан: «Сенден, сен ышкаш арагачы, хутиган чүведен хөңнүм калган. Сээң-биле чурттавас мен. Чуртумче чангаш, ол хевээр келбес мен» деп-даа алгыргылаан. Кажан кырганнар дугайында чугаа үнүп келирге, «сээң аваң-ачаң меңээ хамаан бе» деп-даа домак оскунупкан. «Сенээ барып алгаш, эрээ көрүп, хилинчектенип чор мен. Ооң орнупга бот чораан болзумза, чагырга чок чалгынныг куш дег чаңнап турбас мен бе» деп-даа шугулдапкан. А Хеймерек база «ыдының кижин дедир сөглөпкөн». Черле ышчаш, бот-боттарың хомудал чок кылдыр сөглежиң, чүзүн-даа арттырышпаан.

Кырыш болза, колдуунда, чаңгыс айтырыгдан үнгөн. Ол болза, чайгы каникулду кым кижиниң каяа, канчаар эрттирениниң дугайында биеэги-ле айтырыг. Мону олар барык хүн санында чугаалажып келген, ынчалза-даа дугуржуп чадап каан, кайызы-даа бодунуун маргыткаш турупкан. А Хеймеректин авазы бо дугайын дыңнааш, оглунуң талазынга шийтпирлиң-биле турупкан болгаш Тоня дамчыштыр сөглөткөн:

— Та нелээн төрөлдөп чорунар, та чаңгыс-чаңгыстап тояп чорунар. Оозу меңээ хамаан эвес. Коой-оглум кайыже-даа чорутпас мен, оглум түрей бээр. Бодум азырап алыр мен, эктинден-даа элетпес мен, хырнындан-даа аштатпас мен.

А хүннер эртип турган. Айтырыгны үзе шийтпирлээр херек. База катап чугаа эгелээн чүве-дир.

— Мен чаңгыс сөстүг кижини мен, аңар, эш Шаробаро. Силерге чеже катап тайылбырлаар чүвөл? Дүлей кулак болза ажыгыже, дүптүг сава болза дежилгиже болду. Коля сээң-биле барбас, ол-ла!— деп, Хеймерек «өгнүң эр ээзи, баштыны мендир мен, сен мээң аайымга кирген турар ужурлуг сен, билдин бе?» дээнзиг хөөн-биле чоргаар, турамык үн-биле харыылаан.

Мария Ивановнаның карааның чажының келингири кайгамчык, чай аразында-ла мөндүңсөйнип келир. Ынчан база-ла кылаңайнып, борбанаңайнып, дамдылар дег, чаакты куду соястап бадыпкан.

— Сээн бодалыңны билир мен. Мени бажы-биле чоруй баар, дедир келбес деп бодап турар-дыр сен. Оон башка ынчанмас сен. Ынакшыл, чуртталга деп чүве билбезиң ол-дур, ыя оон безин көстүп турар. Эр кижини эвес, курьяк-тыр сен!— деп, Мария Ивановна ашааның чажырып турар ёзулуг бодалың, ыглап олура-ла, ажыдар ужурга таварышкан.

Ол шынын сөглээң. Шынап-ла, Хеймерекке ындыг сезиглел мындаа-ла тыптып келген. «Кым билир мону. Акызы база ындыг херек кылып алган. Мен база арагалап, чурум үрөп туруп берген. Авам база сеткили хомудаан. Мегелеп чоруткаш, келбейн баар-даа чадавас» деп бүдүү сестини, ынчангаш ону ырат-

пазының чангыс аргазы — оолду ооң-биле кады чорутпазы-дыр деп бодап алган.

Ам кадайының сөстөрүн дыңнааш, бадыткалы мыңдыг дээн ышқаш, чудуруу-биле столду чырт кылгаш, тура халаан.

— Ийе, харын бүзүрөвөс мен! Кым билир сени! Та ол хевээр бажың-биле чиде бээр сен, та...

Кадайы база тура халааш, Хеймеректиң арнынче дүкпүрүптөр часкаш, ара соксааш, бүткүр боду согаш кынып, шалаже күш-биле дүкпүрүпкөш, «сени шак мынчаар болза экидир» деп буду-биле тепсеп-тепсеп, дывылап-ла үнгөн. Ындыг янзы өг-бүлөгө кажан-даа туруп көрбээн, эң күштүг кырыш болган. Адак соонда, Хеймерек:

— Ам база арагалап эгелэним ол. Ам база ыглаар сен — деп, үнүп чыда дузапкаш, мөгаттынып чорупкан.

— Харын бодуң ыглаар сен! — деп, соонда хары дыңналган...

Даартазында дүш үезинде кылаштап кээрге, кадай кайда боор, арлы берген. Ол-бо сураглаан — чок. Кажан чорутканын, кымның-биле чорупканын кым-даа орта билбес. Чүгле машина дүне келгенин кожолары дыңнаткан. Чагаа-бижик-даа чок. Авазы ону дыңнааш, туткуланып, оглунуң караан чушкуп каа дег, тура халып келген.

— Ол-дур, көрдүң бе! Чедип алган чүвөң! Биске ол хилинчек көргүзүп. Актыг адаң ол суктуруп. Аваң карааның чажың ол төктүрүп. Ал бодуң ол дулгуякталып. Ону алба деп аайлыг ээрежип туржук мен бе! Оглум дораан эккеп бер, чоп согая берген тур сен!..

Хеймерек үр боданмаан. Дүвү-далаш-биле аъдын эзертээш, авазының байгы-ла акшазын ужулдуруп алган. Ынчан хүндүс-күнүң ийи шак үези. «Район төвүнче шапканының ажыы чок, самолёт дөмей-ле бадыпкан. Удатпас автобус Кызылче бадар ужурлуг. Дорттап кешкеш, ону дозар херек, ында чадавас. «Чүгле тужурка эзер кырынга салып алгаш, кедип чораан эрги костюму-биле аътанып турда, почтачы халдып келгеш, чагаа сунупкан. Хеймеректе ону сонуургаар харык кайда боор, карманынче супкаш, «оолду ыяап-ла былаап алыр! Дүргеде!» деп бодал-биле бурунгаар үзөш кылынган, күжүр аъды кылытыпкан. Көгү-шыгы хөлбөңнээн, хөглүг куштары ырлашкан, көкногаан хевин кеткен арыгны аралай халыткаш, сарыг-суглап, саарыглап дажаан Хемчикти эжиндирип кешкеш, улуг орукка манап турупкан. Автобус-даа келген. Доктааткан. Авашкылар чок. Эртип турган машиналар доскулаан — ында-даа чок.

Бир көөрге, бензовоз кел чыткан. Чолаачының чанында уруг кужактаан херээжен кижиниң олулары-ла ылап. Холун кө-

дүрген. Ону тоор боор бе, довурак-доозунун бурулады халдып эрте берген. Хеймерек чым-сырт кынны берген: «Бо-дур! Чот хоранныг чоор!» Сүрүп-ле каан, а оозунда четтирер дээр ужур чок, улам-на ырап бар чыткан. Оруктан үнгөш, оранчок черни оя-оя, бажын доза хап келгөш, орукту дуй турупкан. Чолаачы хыйт кылдыр машиназын доктааткаш, хорадааны «ончуг үне халып келген.

— Сенээ чүү херегил?!

Хеймерек олче-даа көрүмээн, донгайгаш, кабинада олурган херэежени ылавылап көргөн. Каткан-хуурааның кадайы боор, улуг-ла ойнаар-кыс хойнунда олуртуп алган, доскаар дег чоон, кырган кадай бооп-тур. Ыт-дааш чок аъдын ээй тырткаш, далбайтыпкан.

Район төвүнге келгөш, күүйүндөн айтырган.

— Көрбедивис, дунмам. Кай баар ол, өг-бүлелиг кижини ала чедер ыйнаан — деп, ол тоомча чок харыылаан.

Оон чоруткаш, столовая чанынга кээрге, колхозтан бир оол турган. Аңаа аъдын мундурупкаш, боду чүүк машиназының хөрээнге олурупкан. Сагыштың далажырын деннээр аргажок, чалгынныг болза ужуга бээр-даа чыгы. «Кызыл эмнелгезинде акым өлүп калган, ынаар бар чыдыр мен. Дүрген хап көр» деп, чолаачыны далаштырган. А оозу: «Багай болган-дыр, халак-халак. Ынчалза-даа оон артык дүргедээр аргам чок. Машина эрги, орук багай» деп тайылбырлааш, оон дилээн улуг херекке-даа албаан. Ынчап чорза-чорза даң аткан. Хоорайга эртенгиниң чеди шак четкелек турда, келген. Автовокзалда хайнып турган кижилерни аралаан, Абакан автобузун көргөн — ол чок. Аэропортка баарга, база-ла ындыг, чүгле ужугуп үнгөн самолётту үдөп каан. Дедир халдып баткаш, Улуг-Хемнин улуг кежиге — паром аксынга четкен. Аар, чиик машиналар он-ону-биле дистинчипкен, оочур манаан, кежип-даа турар, улаштыр кээп-даа турар — ужу-кыды билдинмес. Ары хүннү бадыр, караңгы дүн дүшкүже кедеп келген. Кайда боор, хей-ле шак эрттирген. Ал бот аштаан, могап-шылаан.

— Эрткен дүне азы бертен боладып, мен ышкаш, улуг карактыг оол кужактаан, аныяк орус херэежен кешти бе? — деп, чоруур деп тургаш, паромщик ашактан айтырган.

— Менде херэеженнер кайгап турар чай чок — деп, оозу хөрөктөпкен.

Ынчан имир апарган. Кежээки серин дүшкен. Аяс дээрге сылдыстар уурук-суурук чырып эгелээн. Хеймерек муңгаргай, кырындан бир-ле аар чүве черже олурту идип чораан ышкаш, ийи балдыры ырбаңайнып, кудумчуну өрү базыпкан. Кижилер аргыжып, машиналар каржып эртип, шимчээшкин саарлып-ла

турган. Хеймерек чоруп-ла орган. «Бир эвес арга турган болза, оон-даа ыңайлаптар ийик мен. Орук-чирик билбес, мооң мур-нунда кажан-даа Саян ажып, ырак-узак орук кылып көрбээн-даа болза, айтыртынып чораш, каая-даа чедип болур. Бети дээрге Абакандан доскай, кедерезе Европаже хапкай, адрес турда чоп ажыраарыл. Ам канчаар, амдызында дедирленир апаар-дыр, ынчалза-даа «ыяавыла чедер! Коляны эп-биле бер-бес болза, эрбен-биле алыр!..»

Бир миннип келирге, катап-ла автовокзалда чедип келген болган. Маналга залында кижиле хөй — сандайлар дооза ээлиг. Хоначаларның хөйү-ле кырганнар болгаш бичии уруглар, аныяктар эвээш. Оон дедир үнгеш, даштын сандайга дыка үр олурган. Николай Ивановичиниң адреси ында бар. Ол хиреде анаа баарындан, кадайын катындан айтыраарындан диттип ча-даан. Бир эвес авашкылар ам-даа Тывада болза, туруп болгу дег, чаңгыс-ла чери ол. Чорупкан-даа болза, олар анаа ыяавы-ла кирген, кажан, чүнүң-биле чорупканын, чүнү чугаалаанын ол ыяавыла билер. Ооң-биле чугаалажыры эргежок чугула. Ол хиреде чүрек черле чагдавас, ону бодай бээрге-ле, чүрек боду-ла тиккигейнип, шапкыланып келир. Ынчап олурда, телефон сагыжынга кирип келген. Николай-биле көржүрүнүн орнунга, оозу дээре: «Телефоннаар! Ол бар болза ажылда болур ужур-луг. Олар харын дүне ажилдаар». Вокзалдың дежурныйынга чеде бергеш, телефон дептериинден айыыл чок черниң коммута-торунун телефонун арай деп тып алгаш, долгаан.

— Дежурный сержант дыннап тур — дээш, адын адап бир-ле чоон үн харыылаан.

— Алло! Николай Ивановичини берип көрүнер.

— Чүү Николай Иванович? Бисте ынчаар адаарлар хөй. Фамилиязы кымыл?

— Шаробаро.

Оон демгизи байысаап эгелээн. «Чүү кижиле сен? Адын? Фа-милиян? Чүге телефоннап тур сен? Кайыын келген сен? Лейте-нант сээң чүнүл?..» дээш турупкан, Хеймерек харын сести берген. Оон база бир чинге үн дынналып келген. Хевириң бо-даарга, телефонну өске кижиле алган ышкаш.

— Силерге кайызы херегил?

— Николай Иванович Шаробаро.

— Аа, ол чок, чуртунче шуут чоруй барган, ону моортан дилевенер — дээш, ол кижиле телефонну салыпкан.

«Ындыг-дыр... чуртунче чорупкан. Ийи алышкы бүдүү ча-гаалажып, дугуржуп тургаш, кады чорупканнар-дыр...» Хейме-рек шуут-ла паркче, саарыг дег саарылган кижилер аразынче кирипкен. Ара доктаавайн, ресторанта баргаш, олурупкан...

Оттуп келирге, бир-ле карангы өрээлде чыткан. Доцганы-даа хөлчок, диштери шаккылаар чыгыы. Суйбаттынып көөрге, орун-дөжек чок, соок шала. Чанында элээн хөй кижилернин думчуктары шыылаан, хаарыктап-даа чыдар кижн бар. Чыры-дар дээш карманындан серенги дилээш тыппаан. Сайгылгаан дилен, суйбаттынып турда, эжик тудазы холга кирген. Тырткан — шак. Дыңнаарга, ыя кадында кижилер чугаалашкан ышкаш. Соктап эгелээн. Сапыктар даажы келген соонда, эжик халырт дээн. Ооң баарында назы-хары элээн улгады берген шагдаа уннаштыр турупкан. Хеймерек дораан-на бодап каан: «кара-бажында суктурган-дыр мен!»

— Уду, уду, ам-даа дүне-дир — деп, шагдаа хөрөктенген.

— Өршээ-азыра, чүнү канчапкан кижн боор мен, акы-жыым? — деп, бирээзиниң арын-шырайының шынгыы эвес, чым-чаан ажыглааш, дидимненип айтырган.

— Ол дугайын ычаш чугаалажыр. Ыңай чыт — дээш, эжикти хаар деп барган.

— Өршээп көрүңер, сыңыйым чарылды.

— Ындыг болза, че.

Илерээни чүл дээрге, паркка ужуп калган бооп-тур. Экизи көргөн, оон ыңай чүнү-даа үүлгетпээн болган. Ынчангаш аңаа шала чугдургаш, сургап-сургап салыпкан. Хайлыг-ла чүве, карманынга каш акшазы чок, та дөгөрезин ижип алган, та улус уштуп аппарган, чүгле ийи рубль арткан. Ол чүге чедер боор, чангыс чемнениринге-даа четпес. Чанар акша чок. Таныштар, төрөлдөр дилеп, хоорайның хөлдүг-хөлдүг черлерин кезип чоруп каан. Шынап-ла, ындыглар хөй, ынчалза-даа акша чээр-ге, бээр кижн тывылбаан.

Ажып шагы доосту бергенде, базаарга чеде берген. Эът сар-дар черде, чиндигир ногаан плателиги, сывырып каан демир дег суук сынның, силгип каан дилги кежи дег чылбыгыр баш-тыг уруг эът садып алган, санажып турган. Акшазының хөйү-даа кончуг, кара сугларның өле-көк кадыргылары-ла. Ийинден көөрге, таныыры-даа ышкаш. Ылавылаан: Айдыңмаа! Чүрек шимирт кыннып, арын изиш дээн, буттар безин боттары-ла ат-каар бастына берген. «Дезер бе?..» Чок, «чадараанда хам, чаа-раанда саяк...» Оочурнуң соонга турган кижн бооп, ыңай көр-нүп турда, Айдыңмаа үнүпкен. Хеймерек кожаланчып келген.

— Экин, Айдың?

Оозу «Бо чүү кижил» деп ылавылаанзыг, алдыртан өрү көргөш, тура дүшкөш, Хеймеректи бажындан куду будунга че-дир чүгүртү көргөш, ам кээп харыылаан.

— Экин.

— Кайы хире чурттап тур сен, Айдың?

— Мактаныр чүвем чок, чуртталгам ам-даа саарзык — дээш, Айдыңмаа ыңайлап каан. Хеймерек эдергеш, чоруп каан.

— Ол чүү дээн чоор?— деп, бирээзи ылавылаан.

— Ол бе? Ол дээрге, бот мен дээни ол-дур.

— Ажылдап тур сен ыйнаан?

— Анык киж и жылдавайп канчаар, оон башка бо шагда оолдар киж и кайын тоор. Дааранып тур мен.

— Кай, шынап-ла, ам-даа чааскаан хевээр сен бе?

— Далашкан херээ чок болгай аап, таан дыка кыраан эвес, сотка олурар, чок болза кагдырыптар.

— Хоорайга келгеш, чечээргээнер кежээлээн-дир аа?

— Хы — дээш, Айдыңмаа уламчылаан.— Ол чокта чуртталга солун эвес болгай аан. Ыглап, арагалап, муңгарап, качыгдап чоруурунуң орнунга, чечээргеп чорааны чүс катап дээр. Ындыг аа?

— Чугаажок.

— Сен канчаар чурттап чор сен? Ырлап чор сен бе?— дээш, гастроном аксынга тура дүшкеш, чүү дээр эвес адырам дээнзиг, Хеймерекче Айдыңмаа кезе кайгап турупкан.

— Мен...— дээш, оозу шак барган.

— Ча, ындыг-дыр, эш Хеймерек, хей-ле хилинчектенмечер. Мен доозазын билир мен. Мында кажан база чүге келгешини-даа билир мен. Ачаң бажында-дыр. Катың суккан ди-жир чорду. Чеңгевис каапкан-дыр. Таптыг бооп-тур. Далдаарга ыңчап баар, даянганы... ыы... чүү дээр ийик. Че, ол-даа канчаар, ам менээ чугаалаар сөзүн бар бе? Мен моон аъш-чем садып алыр дээн киж и мен. Черле ынчаш, мени ам кээп чоп эдерип туруп бердиң? Кагган эжин катап эргээш, кандыг атка кире бердиң дижир ийик?

Айдыңмааның сөглээн сөс бүрүзү чүк-чүктен шивегейлеп-ле турган чүве-биле дөмей, эзирик киж и болза миннип келир-даа чыгы. Хеймерекке дыка эгенчиг болган. Сактырга, дербузу эът-кежинден будүү сыстып эгелээн ышкаш. Ынчалза-даа оон өске арга чок болганда, канчаар деп, херегделин чугаалаан. Айдыңмаа дүрүпчүзүн ажыткаш, 15 рубльди уштуп берген.

— Бо чедер. Каш хонгаш, шөлээлеп чеде бээр мен. Барган кежээмде азы эртенинде ыяавыла авам, ачам олурда, меңээ эккеп бээр сен. Ам көөрүмге, элээн угаан кире берген ышкаш-тыр сен. Угаан кире бергенинде, чагааларың эгидер мен деп бижээн болгай мен. Ээ чокка, эдипкеш баар инек эвес, сөглээн сөзүңгө ээ болур ужурлуг. Ийи чагаан хүлээдиң бээр мен. Кээр сен. Ындыг бе?

— Чаа — деп, бирээзи шагжок харыылааш, акшазын кармапкаш, шууду-шууду басып бар чыткан.

— Адыр — деп, Айдыңмаа кыйгырган.—«Багын чажырага бачыды арлыр» джир, чугаалаар апаар-дыр. Бир-ле черде бир-ле уруг биеэ хевээр-ле сенээ ынак деп чүвени биллип ал. Ада-иенге чугаала: ол кысты сенээ кудалап берзини — дээш, Айдыңмаа каттырбышаан, садыгже шывараш дээн.

ОН АЛДЫГЫ ЭГЕ

Хеймерек вокзалче өскөп каан. А сеткилинде Европа баарының планын тургузуп ап чораан. «Ылавыла чедер! Машааны эң эгезинден тура кыңчыктырбас. Ындыг төлээде, ыяк белеткенир. Баштай чанар, ийи хире бодадан садар — арбын акшатып алыр. Авазы аңаа удурланмас. Эргежок чугула документи-лер-биле хандырттынар. «Хамааты Мария Ивановна Шаробаро бажыңнын хер-херекселин, ашааның чүгээр дээн идик-хевни оорлап алгаш, чаш оолду адазындан чарып, бодунуң кара туразы-биле чорупкан» деп акт тургустуруп алыр. Ону шагдаа начальниги капитан, бир-тээ таныш болганда кылып бээр, а бир эвес ойталаар болза, Салчак Канчыыровичиден дуза дилээр. Мындыг байдалды көрүп тура, кижиниң даайы таап дузалаар ыйнаан. Райкомнуң бирги секретарының дилээн азы айтышкынын капитан ыяавыла күүседир ужурлуг.

Оон хаптар. Чедер черге четкеш, Машага барбас, аалчылар бажыңынга доктаар. Хондур дыштаныр. Даартазында ында шагдаа салбырынга баар. Чүвениң ужурун айыткап, чогуур документи-лерни көргүзөр... Билдингир, хөөкүй Шаробарону хөкпөңнеди сывырып эккээр-ле болгай. Ынчан ам таптыг чугаалажып турбас чүве бе...»

Вокзалга келирге, ында, эртенги дег, хөй машина-даа, хөй кижиде чок. Касса көңгүс хостуг. Даартагы хүнүн биледни садып алгаш, дедир үнгөш, сандайга олурупкан. Канчапгаш-ла костюмунуң карманынче холун суптарга, бир-ле кадыг чүве холунга өйдүгө берген. Ам харын сактып келген: ол болза аалдан үнүп турда, почтанының тутсупкан чагаазы.

Ында «Мария Шаробарога» дээш, оон адаанда, скобка иштинде, «чүгле бодунга» деп каан. Хол үжүүн эки-ле танываан, ынчалза-даа Васяны-биле дөмейлешкек-даа ышкаш. Дораа-ла чаза сопкан. Кайын Васяны боор, Николай Шаробаронуу бооп-тур. «Чүнүн дугайын бижип тур бо?»

«Экии, Маша! Экии Ооржак!»

Силерге дыка-ла үр чагаа биживедим. Тывага элээн ажилдазымза-даа, силерниң бажыныңарга чүгле чангыс катап кире

дүштүм. Бодавыже, силерниң сеткилинер хомудап турар боор. Мен бодум база аңаа эпчоксунар-дыр мен. Ам силерге ооң ужурун допчузу-биле тайылбырлаар бодай-дыр мен.

Кызылга кады ажылдап турган эжимден чагаа алдым. (Мен ам ында ажылдавайн турар болдур мен ийин, оон үнге-ле үр болу бердим. Бо чагааны төрөөн черимден, авамның бажыңындан бижип олур мен.) Ооржактың адазы Калчан-оол бажыңнаткан деп эжим дыңнаткан болду. Кудамны көрбөөн мен, ыңчалза-даа арын-шырайын чуруундан билир мен. Ооң ангы-ызыгууру, намдар-төөгүзү меңээ таныш. Албан-ажыл хуузу-биле ооң-биле сүржүр ужур меңээ таварышкан. Баштай ол чүү кижил дээрзин кайыш билир, чүгле соонда билип кагдым. Чогум ыңчаш, аңаа онааза чогуур «буруудадышкынар» мырыңай ялым чок. Оларны мен маңаа биживээйн, оларны силер-даа билир силер. Ынчанмыже, ашактың суктурары азы ону сугары албан апарган.

Бо бүгүнү көрүп тура, ыт чок канчап олурар. Начальниктеримге илеткеп, мындыг-мындыг кижилер хей черге киргездир, мындыг-мындыг кижилерниң салымы оларныындан чайла-лас деп турар-дыр, мындыг-мындыг херектерни соксадыр-дыр деп санал кирип, маргыжып туруппас мен бе. Ооң кедизиниң меңээ эки болбазы черле тодаргай. Дыка-ла үр чайгылып, дыка-ла үр боданып, тыртылып, шүгдүнүп келдим. Адак соонда, «ча-ча ыңай, чүү-даа болур болза, болгай аан, хамаан эвес. Мындыг чөптүг эвес чорукту канчап көрүп орар» деп бодал-биле шуудунга кириптим. Ооң ужун дораа-ла ажылдан чаштадым, партия кежигүнүнден үндүрттүм. Даартазында-ла бээр үнүптүм. Маңаа кел сал-ла, Москваже билдиришикин чоруткан мен. Ында кудамның адын база адаан мен. Харызы чедип келди. «Силерниң билдиришикиниңерни алдывыс. Ол болгаш өске-даа хомудалдарны хынап көөрү-биле партия Төп Комитеди тускай комиссияны чорудар» деп каан чорду. Кызылда эжим база «онза комиссия келир деп тур, манап тур бис» деп бижээн болду. Ол ам ында чеде-даа берген чадавас. Ажыы-биле чугаалаарга, бодум база дыка сестип турган кижилер мен. Ам тыныжым ажыды. Бир чүве болур — чөптүг чорук тиилээр деп барган-дыр. Чүрээм эндевейн тур.

Мен мурнунда билбейн чораан-дыр мен. Ам харын билип чор мен. Бисте дыка хөй — он-он, чүс-чүс муң кем чок кижилер нүгүлдеткен, бажыңнаткан чүве-дир. Оларның аразында чоннуң ёзулуг дайзыннары, бистиң тургузуувуска удур хөй эвес кижилер бар болбайн аан. Ындыглар-биле кам-хайыра чок демисежири чөп. Мен-даа оларны илередиринге, айыыл чок болдурарыңа амы-тыным харампанмас мен. Мындыг таварылгада

болза дөргүл-төрөл, таныш-көрүш деп чүве турбас ужурлуг. А кажан көзүлдүр-ле хилинчек чок кижилерни бичии-ле чүвеге сылдап алгаш, складтарже суккан шоодайлар дег, чүс-чүзү-биле суп туруп бээрге, ооң-биле чөпшээрежири, эптежири бергедир, удурланыышкынның үнүн көдүрбес аргажок-тур...

Бир катап силерниң бажыңыңарга олурувуста, райком секретары Салчак Канчыирович кирип келген ышкажыгай. Ынчан бистер бот-боттарывысты танышпас кижилер дег, ужурашкан бис. Шынында ындыг эвес чүве. Кудамның «херээниң» ужун аңаа ийи-даа катап чораан мен. Хеймеректиң каты мен деп билдирбезин хөлчөк-ла кызыдып турдум, ынчалза-даа, та кым чугаалапкан чүве, секретарь билип апкан чораан. Ийн дугаар чеде бээримге, ол менээ мынча диди:— «Николай Иванович, бистер — кудашкылар улус-тур бис. Ашактын дугайын эки ылавылаза эки боор...»

А ооң соонда Салчак Канчыировичиниң арнын көре албас апарган мен. Менээ дыка-ла эпчөк! Ол дугайын чугаалап-даа четпес! Ооң боду база-ла хей черге түрүзүн көрүп, сагышсырап, бодунуң даартагы хүнүңге сезиктиг олурарын билир мен. Ам харын ооң-даа тыныжы ажыыр!

Че, дунмалар, хэй сөстөр чулчургаш чоор. Чүвениң ужуру билдине берген боор. Чүгле ашактын суктурганынга мени хол-бавайн көрүңер, мен харын ону болдурбас дээш байгы күжүмнү үндүрген мен. Тывага баргаш, теппиже-ле силерниң ачаңар-биле үскүлежи бергеш, силерге чагдап, силерниң-биле чоокшулажып чадап, силер-биле чугаалашпайн, өске кижидег, оюн турдум. Ам, арай элек-даа болза, бижиир ужурга таварыштым. Чүге дээрге, чүвениң байдалы өскерлип турар-дыр, ашак-даа удавас үнер, мен орта шуут бүзүрээр мен. Ол чана бергенде, силерге бижииримге, азы чугаалаарымга кайын бүзүрээр силер. «Хамык херекти үүлгедип-үүлгедип, ам кээп мону көрөм, аштып органын» деп ажы-биле чугаалавас-даа болза, ишти-нерде бодаар силер ыйнаан.

Ужурашкыже, дунмалар! Эп-найыралдыг чурттаарыңарны, ажылдаарыңарны күзедим.

Николай Шарбаро».

Хеймерек кезек үеде, көжүп калган чүве дег, шимчеш дивээн. Чагаа ону ханы бодалче хаара тырта берген. Вокзал дээрге вокзал-ла болгай; автобустар, аар-чийк машиналар оон-моон кээп, дедир чоруп, кижилер ыңай-бээр каржып-солчуп чоруп турган. А Хеймерек оларже сагыш-даа салбаан, харын эскербейн-даа олурган... Николай... ындыг кижиде ышкажыл! А мен ону... ындыг эвес чүве-дир»...

Тапыры үн кыйгыра берген:

— Ооржак!

Көөрге, хөлбегер чүвүрлүг, чолдак ченниг, ак-көк хөйлөснниг, ак тапчкалыг Вася, бичии тенек оолдар дег, танцылай аарак, өрү-өрү шурагылап, бажын ыңай-бээр кагыгылап, кудумчу кежир маңнап олурган.

— Ооржак!

«Хамык-ла чүвени бо үүлгедип, Машаны бо сөөртүп турган болгай аан. Мында чоп келген деп бо? Черле көрүп турзун шиңме». Хеймерек соок көрүш-биле уткуп, донгун харыылаан.

— Чүл?!

Кадайын Хеймеректин районга дилеп турганын Вася дыңнаан чүве-дир. Оозун сүрүп, мында келгени чугаажок, ынчалза-даа четпээни-ле ылап. Ол дугайы шырайындан-на илден. Эжиниң сеткилин часкараар деп бодаан.

— Сен, Ооржак, хей-ле мунгарава. Кадайлар кай баар дээр сен. Сээң Машаң чедип кээр. Эт-севи, идик-хеви Барында — Салчак Канчыирович сугда чүве-дир.

Хеймерек тутгунуп шыдаваан, барык алгырыпкан:

— Чүже? Сен ону кайыын билдин? Азы сен...— дээш, тура халааш, Васяга уннаштыр турупкаш, хаваан дүйүп, түрлүү кончуг көрүш-биле көрүп, сөзүн чедир чугаалавайн барган.

Бирээзи арай сестиксеп, бүдүү дедир чылып, харыылаарын далашкан.

— Чок, чок, Ооржак, өршээп көр. Өскээр биле бербе. Аашкынар мен. Ону кайыын-даа, кайнаар-даа сөөртпедим, бодунга-даа душпадым. Салчак Канчыировичиден дыңпадым. Даайындан айтыр, меңээ бүзүревес болзунза.

— Шынап бе?

— Шыны ол... Ооржак, дугуржуп ап көрээл, бо чорук ам черле болзун...— дээш, Вася өскээр көрнү берген.

— Чүү?

— Ы... демги-аан... сенде хүннээчел чүве бар-дыр. Менээ хөлчок эпчок-тур... Мен дээрге, ужур-баш чок адыгуузун мал эвес-ле болгай мен.

Хеймерек кезек ыг чок тургаш, катап олурупкаш, сандайже солагай холу-биле айыткан.

— Олур. Таптыг чугаала: Маша чорупкан ышкажыл? Идик-хевин суп каан?

— Ындыг-дыр. «Үр болбас мен. Үп-сапты мында сукту деп Хеймерекке чугаалавас силер. Арагага садып ижиптер» деп чагаан эвеспе.

— «Садып ижиптер» деп, хоранныг чоор. Шынап-ла, донгайты садып ижиптейн адырам — деп, Хеймерек кыжанган.

Вася корга берген.

— Ой-ой, өршээп көр, ынча диве. «Аңаа чугаалава, кезезин» дээн чүве даайың. А мен сени кээргээш база бир талазында сеңээ идегээш чугаалаптым. Ынчап барбас сен ыйнаан?

Хеймерек өске айтырыг үндүрүп келген:

— Даайым чүгө келди? Хурал бе?

— Обкомдан доп-дораан келзин дээн. Даңны атсы какты-выс. Та чүгө чүве, сеткил-сагыжының кударгайы кончуг келген кижиги. Сөөлгү үеде аастан үнер сөзү эвээжээн, хагдынчак апарган дарга болгай. Бертен халыды. Оон келзе-ле, өөрүшкүлүү хөлчок ийин. Хөөрөп турда, канчаар сен, тын тынмас. Чок-ла болза улуг-ла дарга кылдыр депшип, Кызылга ажилдаар боор, чок-ла болза улуг-ла хавыя-шаңнал алып боор. Чүү дижик мон?.. Ийе, «Улуг-ла үүле бүдөр деп барган-дыр, Вася. Мону чугбаска болур бе? Ресторанга барып олуруптар бис бе? Оон келгеш, удуп, дыштанып алып бис бе?» деп мындыг. Амырай-ла бердим. Дүрген-не кеттинип, чаагым суу чайгаар сайырап, чараам сыыртынып хөлчок мен. Даргам хенертен ойталай берген дивес сен бе. «Э, Вася, элек эргин дойлай бээривиске болур бе. База келдиртир бис дээн улус. Та ынчаш келдирти бээр — маңаал» дээш, костюмун ужулгаш, орунче чыда дүшкен-дир. Ха-ха-ха! Хей-ле белеткенип, ядараан.

Хеймерек хүлүмзүрээш, ылавылаан:

— Чогум чүү болур деп турарын сөглеведи бе?

— Чок... Ыы, чүү дижик мон? Аа, шынап. «Комиссия келген. Байысаадып турдум» диди. Ол та чүү ындыг комиссия чү-вези, байысааткан кижиги коргардан туржук, ол хире өөрүп келир.

— «Онза комиссия?! — дээш, Хеймерек туп-тура халааш, Васяның баарында барган.— Шынап ынча диди бе?

— Шынап.

«Онза комиссия!.. Ол-дур харын келген-дир. Николай ка-йын эндээр. Ол база келир ужурлуг, харын-даа чедип келген болду бе».

— Шымда!

Сандайның ооргазынга ийи холун хере салгаш, дүште чок хөлөрлеп чыткан эжиниң холундан сегирип ал-ла, тургузу сок-каш, Хеймерек сөөртүр чыгыы маңнапкан.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧҮНҮҢ-БИЛЕ ДУЗА КАДАЙН

Репортаж-шүлүглөл

— Оо, күжүр амытанны,
Оглацайнып турган чүве.
Караа чаштыг кавай дырбап,
Хава ыдым чиктиг ээрген.
«Албыс араан сойлук бе!» деп,
Аттыныпкаш ойладыптым.
Халап боорун баш удур
Хава ыдым эндевейн,
Мээң соомдан үнүңер деп
Медээ берип турган бооп-тур.
Мелегейни мени көрөм,
Уруум төлү ийистерни
Уургайга диригге-ле
Хөмдүрүп кааш хинчек көрүп,
Хөлеге бооп чоруурумну...

Халак-тилээн төгө-төгө,
Палатаның соңгазынче
Бажын суккаш чүткүп турган
Кадайны кээп эмчи сургаан:

— Кожан төлү өскүс арткан,
Кожаяр-ла чааскаан мен деп
Канчап сөглөп диттигер сен.
Өске кижини төлү база
Өртемчейнини өскүзү-дүр.
Эне дээрге дөмөй-ле ие
Эң-не ыдык хүлээлге-дир.

Дүне када удуп чадааш,
тура халып,
Дүвүрээзин долган сеткил
чавырылдыр
Ажыңарга киржилгем боор
шүлүүм бижип,
Армян эшке кадар дузам
бодап ор мен.

Хараачыгай чалгыны дег
кара кирбинн
Качыгдалдың думаалайы
дуглап алган
Армения човуланы
делегейнин
Аяс хүнүн
көжегелей турувутту.
«Чүнүн-биле дуза кадып
болур мен?» деп,
Чүс-чүс чурттар
найыралчы холун сунду.

Ядролуг ракета
сөөрткен шериг
Ыяткан дег
орук ара доктаай дүштү.
Эп-сеткил
мөөңнээнде,
Эриг далай,
кижи күжү
чырык хүн дег
күчүлүг-дур!
Дайын-чааның
өртүн дуглап болур-дур деп,
Даарта хүнге,
тайбың ишке бүзүрээр-дир.

Александр ДАРЖАЙ

**ЧАА-ХӨЛ ШЫНААЗЫНЫҢ СУГ ХӨӨЛБЭЭНЧЕ
ДҮЖҮП КИРЕ БЕРГЕН ҮЕЗИНДЕ
КЫРГАН ИРЕЙНИҢ ХАЛАКТАП ЫГЛААНЫ**

Халак, халак!
А халак!
Ажы-төлүм, өргүн чонум,
Хай-халап хаалгамны
Каңгырадыр соктай бээр деп
Кара бодап сезинмээн мен.
Дүктүт бажым тазаргыжс
Дүшке-дүлгө көрбээн мен.
Чажырткайнып, кызанайнып,
Чаңнык-динци дүжүрбеди.
Ажап-чилби, адыгыр кара
Алды баштыг Амырга-Моос дег,
Савазын ашкан көк далай
Чаштан өскөн төрөөн шынаам —
Чаа-Хөлүмнү дүлүп чипти.

Халак, халак!
А халак!
Ат-даа болган мелегей,
Азатпай ашак-тыр мен.
Хамык чон база элдеп —
Хамаан бе дээр апарган,
Довук ышкаш хензиг куштан
Дора чыгыы болган-дыр бис:
Ажы төрөөн уязын куш
Анаа черле хоозуратпас,
Чалгыннарын далбайтып,
Шаагып-шаагып кышкырап.
Садыг оскунган кыдат дег,
Сарынналдыр сыгырып,
Холдарывыс чада тудуп,
Хомудаар чай албадывыс.
Бир-ле эртен одунган дег,
Миннип-билип орарывыска,
Чудурук дег борбак сайлар
Чуглуп, хадып, ужуп турар
Айгадан куу ховуда
Аал-оранчыг болдувус.

Халак, халак!
Кым мындыг чүве көргөн боор,
Кым мындыг чүве дыңнаан боор!
Өлгөн кижини дагын катап
Өске черге хөөржүткенин,
Сүүрерген ыдыктыг даам
Сүме-Бели дыңнаан сен бе?
Кажан кезээ уттунмас,
Хайыралыг кадайым,
Қара чаштыг, чараш Хандым,
Угааны чанган ашааңга
Ужур чокка хорадава!
Кавайыңны сирлеңнедир
Қара черден ушта казып,
Хай-бачытты кылдым.
Халак, халак! Халагым ой!
Төрөөн, ынак чуртунга
Төнмес уйгуң, дыштыг удуур
Салымың чок болганы ол-дур!
Чаа чевег кандыг-дыр, сээ!
Қадыг-дыр бе? Дыкпыш-тыр бе?
Күжүр бодум хүүрек даянып,
Хүнүм манап кырааш,
Сени катап хөөржүдер,
Сеткилге аар бачыт кылдым.
Халак-халак! А халак!

Халак, халак!
Халагым-на халак!
Ада-незинден чарлырга-даа
Ачы-үре үстүр эвес.
Алган кадайын, ажы-төлүн
Аза-четкер алгаш-даа баар —
Амыдырал ооң-биле
Ара-соксап алыр эвес.
Эки аьдын оскунуп боор,
Эрес эр оон чадаг калбас...
Оскунуглар улуг-даа бол,
Оон кижии ядаравас.
Ынчалза-даа моон соңгаар
Ынай, хензиг шынаам чокка
Халак, халак, халагым ой,
Қанчап чурттаар ашак боор мен.
Амытан чаш ажы-төлүм
Азырап каан чымчак уям

Көк далайның дүвүндүвө
Хөөржүттүнүп кире берди.
Кургаг ышкаш хову черде
Хуулгаазын орду ышкаш,
Чайын-кыжын от-көс салбас.
Чаагай чырык бажыңны
Деңгер-ле бо, чүге-ле ийик,
Аалзынмас ашак-тыр мен,
«Тенээп ой!» деп бодаванар!
А халак, халак, халак!
Аар хипчек чүктей бердим.

Халак, халак! О кудай!
Мынча чылда чурттап келгеш,
Мындыг чүвө көрбээн-даа мен.
Хөнек ажа хайнып шураан
Хөөрээп шай даг, шыылаан суг
Көдүрлүп кээп, чер ажа
Хөөлбектелдир долуп турду.
Мөөн сугнуң кыры хүнге
Мөңгүннелип чайынналды —
Сава сынмаан этт ышкаш,
Салдаан балык болгай аан деп,
Эрик черден ынаар кайгап,
Элдесинип бараададым,
Бак чүвө ынай турзун!
Балык дээним чылан болду!
Олар база кырган мен дег,
Оран-савазын хунааткан-дыр —
Үнгүрүндөн далай сугга
Үргүттүргөн хөөкүйлөр-дир!
Узун курттуң эткен үнүп
Улус дыннап көрбээн чүвө дээр.
Сактырымга, дыка чииртим
Чаңгыландыр сыгырды ийин.
Ону көргөн үннүг киж
Олчаан үн чок апаргы дег,
Ону көргөн дүлөй киж
Кулаа аштып, үнү үнүп,
Кускуннай-даа берги дег,
Куйга-бажым чымырткайшып.
Кудум чайлыр чыгыы турдум.
Хөөлбектин кырын шыва

Имилеме салдаан чылан
Ишти-хөңнүм баксыратты,
Хөөкүйлерге кандыг дуза
Көргүзүптер кижн боор мен?

Халак, халак! А халак!
Халагым-на халак!
Кокпа-оруун катап изээр
Хорам оолак эвес-тир мен.
Эмдик аътты эзертептер
Экер эр шаам эрте берген.
Даңгаар эртен хүнүм үнмес —
Даглар бажын ажа дүжер
Кызыл хүнче калгып оар
Кырган-чөнүк ирей-дир мен.
Хөйнү көргөн чуртталгам
Хөөлбек дувүнде артып калган.
Хөлегем-не ажык шөлде
Көжүп-тояп, улчуп чору.
Адыш оюу кечим чер дээш,
Ажыг чашты төккеш чоор деп,
Ашак мени ол-бо дижит,
Аттынып-даа болур силер!!!
Аал коданы хензиг чер-дир,
Аңаа черле маргышпас мен.
Ава-Чер боду безин
Октаргайның делгеминден
Адыш оюу ышкаш көстүр —
Ону база билир мен.
Аътты болза солуп мунар...
Авазын кым солуп чораан?..
Хеймери дег чассып өскен
Кечим-даа бол, чуртум-дур!
Хензиг шынаам Чаа-Хөлүм,
Кезээ шагда байырлыг!
Халак, халак! А халак!
Хайыраан чер!.. Хайыраан чер!..
Халагым-на халак!

УРУУМ КУДАЗЫНГА ЙӨРЭЭЛИМ

Сарыг аастыг куш төлү өйү кээрге,
Чалгын хергеш, ак-көк дээрже ужугуптар.
Өскен-төрээн, чылыг уяң бөгүн каггаш,
Өске өгже чоруп тур сен, мээң кызым.

Өөрөнгөн өөңгө ышкаш,
хостуг шөлээн,
Өйлөп чаңнаар,
туразында чүве турбас —
Өске чаңчыл,
өске ужур,
өске аажы,
Өске үннер,
өске өңнер,
сени уткуур.

Кижээ барган
кыстың сагыыр чүвези хөй,
Кичээнип чор,
угаап бода,
күжүр кызым!

Бээ-кунчууң
сагылгазын эдерип чор,
Бети-биле
хары-мунчок салып эртпе.
Дангаар эртен
кымны мурнай
тура халааш,

Далган хуужуур,
сарыг шайың шалып хайындыр.

Дүъшке чедир
чылыг дөжөк ээзи болбайн,

Дүнеге киир
олут орбайн,
ижен, кызым!

Багай чаңың көстү берзе,
чүдөн чуттуг —

Баштай бистин
адывысты адааны ол!

Сарыг аастыг куш төлү өйү кээрге,
Чалгын хергеш, ак-көк дээрже ужугуптар.

Чангыс сенде,
ону бода,
ынак кызым.

Кижиниң бир
улуғ байы — оду болур.

Кирген чонун
аңаа чыннып,
сергеп алзын.

Оолдун-кыстың ойгун ойнаар,
өткүт-хөглүг,

Окпап-чикпен
ажы-төлден шаңна, кызым.

Кижиниң бир
дээди байы — ажы-төл чоор.

Ада-өгбе төөгүзүн
уктап салгаар,

Амыдырал
шимеп каастаар чечектер-дир.

«Дүне-хүндүс
кижи кулаа амыратпас,
Дүвүрөнчиг,
чүү адам чүвөл бо!» деп,
Түвексиниң,
келген улус чемелеве.

Кижиниң бир
улуғ байы —
кырган-чалы

Кирген-үнгөн
чону боор чоор,
утпа, кызым.

Сарыг аастыг куш төлү шагы кээрге,
Шаар дээрнин делгеминче ужугуптар.
Өскөн-төрөөн, чылыг уяң бөгүн каггаши,
Өске өгже келин болуп чоруп тур сен.
Күдээм оолдун
иези сээ — ава болзун,
Күдээм оолдун
адазы сээ — ача болзун.

Кады төрөөн
угбалары,
дунмалары

Кажан шагда
кагжып болбас төрөл болзун.

Даайлары,
 шанылары,
 акылары
 Даянгыжың,
 чөленгижиң болзун, кызым.
 Чуузага олурупкаш,
 чындыннадыр
 Чуртталгада
 каалама оруктар чок.
 Аас-кежиин,
 ажыг-шүжүүн
 кады денге
 Аралажып,
 үлежип чор,
 ынак кызым.
 Өске өгже келин болуп,
 чоруй баргаш,
 Өскен өөңнү,
 чылыг сеткип,
 сактып чору.
 Аваң-ачаң
 төрөл бөлүүн,
 адын сыкпайн,
 Амыдырап-чурттап чору,
 чассыг кызым.
 Ууттунмас
 алдын-мөңгүн аазавас мен.
 Угаадымны өңчү кылдыр
 өргүп тур мен.
 Сарыг аастыг куш төлү шагы кээрге,
 Шаар дээрже чалгын хергеш, кылайтыптар.
 Өскен-төрээн, чылыг уяң бөгүн каггаш,
 Өске өгже чоруп тур сен, чаңгыс кызым.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

ӨРТЕГДЕ АЪТ

Өдек кыдыы —
 Өлең үнген шыкчыгашта,
 Өртегде аът
 Өрү-куду харангылап,
 Өргенинге
 Өгей аарак бажын дүрбүп,

Өртеј доцнаан
Өрүг-даа чок аргамчызып
Киштевишаан,
Кирижелдир тырта каап тур.
Өртеглиг аът
Өгден үшер кижі манаяп,
Сиген-көктү
Чивейн-даа шылагзып тур.
Өгнүң чүге
Өрегеzi хааглыг чоор?
Улус чүге
Уурук-суурук шуужары ол?
Элдевиң аа?!
Ээзи ирей эрткен дүнс,
Кызыл-дустап
Кылаштапкан эвес деп бе?
Аътты кым ам
Аңгы черже солуп каарыл?
Ирей чокта
Ишти-хырны үнмес-ле-дир!
Эки аътка
Ээ боору — нарын-дыр ийин.
Эки улус
Элекке чоп мөчүй бээр чоор!?

КҮЗҮН

Туман тырткан боран кудай
Дуруяаның куюм үнүн ырлай каапты.
Хөгжөн булут ону будай
Хөңнүн азап эчигей чаъс шаптавытты.

Хамнар самын өттүнгензиг
Казыргы, хат ээргииштелдир бөөлденди.
Чанган куштар эдергензиг
Сарыг бүрү өрү дээрде эстеннеди.

Каңмыыл сиген чыдын дилеп,
Хову эргий челип, шошкуп чөгел төттү.
Калбак эзим дүгүн түлөп,
Хорагай өң — чалбыыш тонун солуй каапты.

Астар кежи оваадайын
Аалче хараан бизең даглар кедивитти.
Анчы акый чыраа-дайын
Артычактааш, анзак ыдын чедивитти.

ХҮННҮГ ШҮЛҮК

Буянныг хүн херелдери чарышпышаан,
Булуттуг дээр кокпаларын эргий берди.
Чайынналган чүзүн-баазын эртинени
Чамбы-дипке садар дээнзиг делгевитти.

Чырык-чазык хүлүмзүрөөн шырайларны,
Чыжыр-алдын саарлып турар шуруларны,
Тергийн нарын сиилбиглер угулзазын
Деңнээр чүве делегейде кайын турар!

«Хүннүң ховар барааннарын садып алып
Күзелдиглер кымнарыл?» деп, чарлал үнзе,
Алдын-мөңгүн чоостардан чыгдынар бе,
Азы бир-ле арга-хорга хайдынар бе?

Ажылгыр эр аар хүүрөөн холга туткаш,
Арбай тараан шөлче арык аксып турду.
Демги шөлдү күзүн көрдүм: тараажы эр
Дээрге делгөөн эртинени садып ап-тыр.

АЙЛЫГ ШҮЛҮК

Көккүр өннүг торгу хаяа
Көжегези кудай-дээрде хөлбеннеди.
Сериин хатты сырынналдыр
Челбииш чайып октаргай-даа хөлестеди.

Өөр куулар — булуттарны
Өпейлээнизиг чайышныг ай эштип чору.
Салбакталган чимис-кат дег,
Сая-түмө сылдыстар-даа чивеннешти.

Ноюрзаксаан курбустуда
Ногаан оттуг эдеринчи — сылдыс-такси
Чеди-Хаанның аалын эрткеш,
Чер, Дээр кыды делгемнерже шимеңнеди.

Ында оарар ийи кижиги
Ынакшышкан бистер-дир бис, кортпа сарыым.
Тайбың хоорай — өртемчейни
Даңны атсы сагыш-хандыр эргип аалы.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

КҮЖҮГЕННЕР

Силиг чайның түлүү эртип,
Сиген-меде четчип быжар —
Ширин кышка үүже болур
Чип-ле ханмас хоолулуг чем.

Шораан сыннар эдектеди
Чоогалар ийлеринге
Дөтпө кежи бөрттер ышкаш,
Дөңгелчиктер эндерлип кээр.

Сонуургалга көгүттүргөш,
Чоогундан топтап көөр мен:
Күскээр чайның чаагай кежи —
Күжүгеннер сарааттары.

Агы-кангы, өлөң, кадар
Айдыс чыдын, өңүн салбаан...
Ажылгыры, угаангыры
Адааргалым хайныктырар.

Сарааттарны шинчиле даан:
Шалың безин өдүп кирбес —
Бажын куду, чадырландыр
Магадылай тырып каан боор.

Кезек чаашкын аязы бээр —
Кевир салып, секпередир.
Кургааннарын. мурнуку дег,
Хумагалай хөпээннеп каар.

Сиген сөөрткеш, чүгүрүптөр:
Чиндиш кынмас — автобус-ла!
Үзүк чокка сыйт-сыйт кынган
Үнүн дыңнап чыдып каар сен.

Дүн-хүн чокка, кокпаларда
Дүймээзинниг үннежип кээр...
Аразында ээлчеглиг бооп,
Арып-доруп могавас бе?

Туман-өле чүзүннүглер,
Дулгуй, буга моюннуглар!
Азазыг най бодуңарның
Ажылыңар төнмес, улуун!

Балдыр сыкпас күжүгеннер!
Багыңар чок, экинер хөй:
Аң-мең туржук, малым безин
Амырап чиир сартыңар-дыр.

Чон бис ышкаш, чуул-бүрү
Чагырып кээр даргалар чок,
Саавырлар чок хиренерде —
Чорууңарның чогуңгурун!

ЧАРАШ

Бичии оолак үргүлчү-ле
Бийир-биле чуруттуңар.
Назы-харын ажыр баскан
Нарын-нарын дүрзүлөр боор.

«Кызып-кызып чүнү мынчап,
Элдевейлеп оарарыл?» дээш,
Кырган-ача бүдүү хараан:
Эңмежок-ла шериг көргөн.

Даглар, шөлдер, дээри төдү
Танкылар, самолёттар...
Тараа салыр хостуг чер чок,
Дайын чепсээ болган иргин.

— Боларга сээң ынаан кончуг
Болганы ол чоор бе, оглум?
— Чараш боорга!— дигеш, оолак
Чазык, кем чок каттыргылаан.

Ажыг дус-даа пактапкан дег,
Ашак арнын бырыштырган.
— Чараш болур чүзүл аан!— дээш,
Чазамыктай немеп сөглээн:

— Дайын-байлаа сагындырып,
Таарымча чок хөөн киирер:
Эрткен үе сооланнады
Эстеп-хадып кээр-дир, оглум.

Харын чүгле Совет Армия —
Камгалап кээр болчукчувус.
Дайын удур төрүттүнген,
Тайбың шерии. Чаражы чөл!

ААС-КЕЖИИН ЭККЕП БЭЭР МЕН

«Сарым сеңээ ынча-мынча
Ынак мен» деп сөглөвөс мен.
Ылбыцнава сөстөр кожуп,
Чаражың-даа суравас мен:

Өгбелерден дөзеттинген,
Сарыылдыг дээн аажы-чаңым
Чагыргамга бар-ла турда,
Өскертпейн бергей мен аан.

«Өрге чылгаар өл чок» дирткен —
Элезинниг, изиг-халыын
Ээн ховаа сээң-биле
Өлүп-дирлип чораан дижик:

Адак сөөлгү курлавырым —
Дашка ишти арыг суумнун
Дамдызын-даа арттырбайн,
Амырак сээ бергей мен аан.

Тос-тос соогу кидин турда,
Харлыг-хөрлүг дүмбей дүне
Хайыы черге сээң-биле
Доңуп-дожап келген дижик:

Дөтпө кежи хөрөктээжим
Эскертпейн ушта соккаш,
Эгиннериң дакпыр шуглап,
Дөмөк боор мен. Бодум хамаан!

Чуртталгага чүү-даа тургай —
Ажыг-шүжүг кедеп келгей,
Аарыг-аржык халдап болгай,
Чугаа чокка бир баг боор мен:

Хамык-ла ол бактың багын
Чаңгыс бодум дагдыныпкаш,
Сарыым сенден чайладың,
Халазын-даа бодавас мен!

Бо-ла чырык өртемчейге
Чаңгыс удаа төрүттүңгөш,
Чаңгыс удаа ынакшыыр мен.
Бойдузумнун дүрүмү ол.

Баштайында аас долу
Азаашкын берип-берип,
Алызынче хандыр көрбөс —
Балалыг чаң дүжүмде чок.

Аныякты ыглаңнады,
Хүнүн бодап чурттааш чоор мен:
Хүлүмзүрүүн чайынналдыр
Аас-кежиниң эккеп бээр мен!

КАЙНААР?

Ажыл-үүле кылып чорааш,
Адак-саарга каттышпас сен.
Адың-сывың хүндүткелге
Ала-чайгаар даңзыладыр.

Ажыл-үүле кылып чорда,
Аактыг чеме база турар.
Актыг шынның дазылы дээш,
Аас-сөс-даа октажып боор.

Ажыл-үүле кылбас кижин
Алдагдал чок оран боордан,
Шүүдеп, чүткээн ишчин кижээ
Шүгүмчүлел турбайн канчаар.

Шоолуг эвес чүвеге-ле
Шолук сеткип — ырбапкан сен.
Хамык чоннун аразындан
Хая көрнүп кайнаар баар сен?

Кавайлыындан өскөн черин
Каргап-бактап база турдун...
Дываажак дег, ангы черин
Тывар сен бе, кайда чүвөл?

Барган черин сени кайын
Маадыр деп уткуп аар деп!
Анаа база тура-соруун,
Ажыл-ишчин херек ыйнаан.

Тайгаш, ужар — чазыг ол-дур!
Даянгаштын турбас боор бе:
Борбак баштын херээ чүү деп?
Боданганы дээре тур боор!

СУНГАН ХОЛУҢ

Сунган холуң изиг-чылы адыжымдан
Судалымче дамчаан ток дег, чымырашты.
Чүшкүрерге деткерилген одаг ышкаш,
Чүлдү-чүрээм ханызынче чалбышталды.

Сунган холуң хоюг-чымчаа база ынчаар
Судалымны тааладыр дамчып турду.
Арай шириин бүдүжүмнү чазамыктай
Алгаатпайн, эриг хаакче хуулдурупту.

Орлан-шогаа көрүжүңгө чайгаар алзып,
Оожургал чок, эрес чаңым хөрлээледи.
Дыка бичии хиренде-ле, мени канчап
Дырбацнады хөлзедиптер шыдалдыг сен?

Сунган холуң изиг-чылыы, хоюг-чымчаа
Судалдарым дамчып, төдү менде келди!
Чүректерниң салым-чолу ыя оон-на
Чүүлдештир деңге согар турган чоор бе?

Салчак МОЛДУРГА

БӨМБҮРЗЕК

Экология дугайында бодалдар

Өлүрге-даа — өлүмү чок — Хүнде тудуш,
Өзерге-даа — назыны чок — мөңгө бүдүш,
Амыдырал догуннаткан, кара чангыс
Амылыг-ла, ачылыг-ла бөмбүрзек — Чер.

Чоок-ла диген коказы — Ай үе-дүптөн
Соглуп өшкөш, соок, өлүг мөчү болган,
Булут өттүр чагда бүүрек ышкаш көстүр
Буурул Чер-ле, кажангы дег, шыдашпышаан.

Океаннар ону оон-моон чемире шаап,
Оюк-дилик алгы ышкаш, чемдиктепкен,
Кежин хемнер чара-чире өрүвүткен,
Хендирбези — дагларны хат улчуйтупкан.

Ооң сиртин меңги-булук чавыдактааш,
Оорга-мойну чаараан аът дег, өйүп каапкан.
Иштиң, даштын халыын, доңат тиглендирип,
Изиг чалбыыш, хейин үндүр баскылапкан.

Эне Черниң достак-дөстөк эмиг-төжү —
Эртеден бээр кыпкан, өшкөн оттуг тейлер
Айның бурун чурумалын сагындырып,
Ам-даа тынып, бурунайнып, бусталбышаан.

Черниң чели — эзим, үнүш — шыргайларын
Сери, чаглак, чемиш кылбаан амытан чок;
Үзүт-мирит, дедир-даван, курту, кужу...
Үңгүп, хозап, үттүг-таарлай дамдыктапкан.

Үңгүр, уйгу, хырны-ла бол, сактыры чок
Үгүлүүтте, адыгууста буруу, кем чок;
Оларларның чаяттыңган херээ-ле ол,
Ол-ла чокка, Черниң човаа, хинчээ улуг:

Ооң арнын үер чулуп, өрт чип каапкан,
Оттуг чаңнык чеже катап хуюктаваан?
Оон-даа дора — дайын-дажаң сорбулары —
Онгар, озаң... ам-даа бүрүн экиривээн.

Сарыылдыглар чарашчыдып, чаартып турда,
Саваажоктар удур үреп, талап келген...
Шаандакыны, чооккуну-даа коптарлавайн,
Шак бо нарын үевисти бодап көргер:

Черниң үстү, адаа туржук, агаар, сугдан
Шергээн чепсек амы-тынче кыжаныпкан,
Чавырываан, сээни дедир тыртпаан болза,
Частып болур кесте келген турдувус чоп?!

Черни чапчок узуткаптар мези туржук,
Чернобыль-даа, «Чэллэнджер»-даа канчап баржык?—
Чазыг уржуу угаан, ханда сиңип арткан...
Чажымда бир көргенимден бөдүүн чижек:

Солуу бир оол мугулай хөк, соот эреп,
Чоон дыттың дөзүн үңгээш, адаан орта
Дөрт-беш сава дары көвээш, пөстү кылсып,
Дөөннепкенин үзе-тура билир-дир мен.

Сээдең язы багда малды безин көрбээн —
Селбегер дыт, челе, бызаа черден турлуп,
Агаардыва төөрөктөлгөш, чылча дүшкөн,
Амдыы оолак тавайыстан тынныг үңген...

Чаштың шак ол эндээ-биле амгы шагнын
Сарыылы чок баштарының «ойну» чүүлдеш:
Частыр болза, кижини туржук, оран турбас
Ядролуг делегейде оран-дыр бис!..

Шенээн чепсек — былда тевиин бөмбүрзекти
Сертиледир силгивчшаан, сирлетпишаан,
Чер, ол чокка, боду шимчеп, кода-суурну
Чээргеннеп-даа келгениң чоп сагынмас бис?

«Чурттап-ла алган соонда Чэрге оон ыңай
Суг-чар халап, чүү-даа болза, болзун!» дээнзиг,
Шуудун хараан бодал эвес — чепсек чок Чер,
Чуртталга дээш, кижиг-төре, туржуп көрөөл!..

...Эгээртинмес бүдүн чырык өртемчейни,
Эргимим дег, куспактаптар шаам бар эвес,
Эргип кезээш, карак-биле көргенимден
Эскериглер, хайгааралдар черле турар.

Чүк-ле чүктен ыйып келген базышкынын —
Чүктешкизин, диптер болгаш, ууп турар:
Черниң кырын имилеме амытан, чон,
Чеже, кандыг тудуг, балгат саспа баспаан?

Кедээвисте арыг агаар хоранналып,
Хемнеривис агым суу-даа чүдөрээже
Бойдус төлү — кижиг ону түрү бастып,
Боду бүткен шырайын Чер уттур чыгаан.

Арга-ыяш хыдышкындан човуурун төп,
Аглаашкындан аң-мең чаштыр чер чок болган,
Болбаазырал шимээнинден диптер туржук,
Бодавые, кижиг боду могавыткан!

Техника буруулуг деп сөглөведим,
Депшилгевис таптап турзун дивейн-дир мен.
Бо-ла Чер деп өртемчейниң салым-чолу,
Бойдузувус, келир өй дээш тейлеп чор мен.

Бөмбүрзектин, өндүр чурттун кезик-чамды —
Бөгүнгү бо Тывамны-даа чижеглептейн:
Бойдустан ап, чигенивис четчир, артар,
Бодувус аа чүнү берген, кылыпкан бис?

Борта хары: «Эвээш!» дизе, чөпсүнер мен,
Боданып көр, чержилээ дег чүве-ле хөй:
Буян-кежиин салгалдарга хумагалап,
Бурунгузун кадагалап шыдаан бис бе?!.

ЫНАКШЫЛ — ХУУ ӨНЧҮ ЭВЕС

Кижиге болган херээм чүл деп
Хире-хире бодап келгеш,
Кижизиг-ле бүгү чүүлге
Кичээнгей чок эвес-тир мен.

Амыдырал амданын ап,
Ажыгны-даа амзаан болгаш,
Качыгдаанга чүлдү-чүрээм
Кады болуп чору-даа ыйнаан.

Өске сагыш, сылдак-тыр деп
Өнчүк азы баштак-биле
Ында-бирек кыска мени
Ында-хаая чыпшырар-дыр.

Кижиге кылбас чүве кылып,
Ындын ажа халываан мен,
Ынакшыл — хуу өнчү эвес,
Киришпеске киришпесер!

Николай КУУЛАР

АМЫДЫРАЛ ЧАҢГЫЗЫ БООП

Ботка чагыг

Шүүдел долуу — хей-аът мени хозуп каапкан.
Кыжыраан дег, одуруглар чыскаалыпкаш,
Кыйым-биле өскелерже шуужуп турлар,
Чүглүг күзел ужудуу чок коргунчуг-дур.

Кандыг дайзын тоомча чок, хостуг мени
Калбак дашка тааргылаштыр бастыргаштын
Бодал ойнун, чүрээм балыын шүүреп каапты,
Борбак курут, ааржылаштыр кургаар мен бе?

Алыс ужур чаяан бары, чогу эвес.
Амыдырал эзеринден сойлуп каары,
Бактавас-даа, мактавас-даа болу бээри —
Баажы мында. Дириг чорааш, динмиреп чор.

Алдаан салгаар чыгы турдум ---
ондагайлыын.

Тенек бажым азып алгаш,
ховужукка

Дешкилектээш,
делегейни дескиндим деп,
Шаам-биле мактаттынар часпаан мен бе?
Шак ол айыыл,
өршээ дадай,
чайлаан-на боор.

Ол-даа канчаар.
Бөгүнгү хүн авырала —
Опан-чипен кавыскы-хат
силгиптерге,

Онуп,
ирээш,
тоглай берген
меге сөстөр
Овуузунун айтып чораан мергеннер бар.
Танды Тыва оглу база

аразында —
Сеткилдерге ынаныштыг сүмелекчи —
Сергей Бүрбү
саттыныг чок чечен сөзү
Датка чиртпес,
отка кыппас,
сугга өтпес.

* * *

Терен далай сыыгын сүзе базып чорааш,
Дээре-ле дээн шүлүктерим биживедим.
Амыдырал аязырын манагзынгалаш,
Амдыгаа дээр үнүм хөнүп, чартталбайн-дыр.

Дээрде бурган тамыдыва дүжүрткен дег,
Эрлик-хаанның хөлөгези черни бүргээн,
Дедир барган делегейден хая көрнүп,
Элдеп-эзин саймааралга алзып чордум.

Чараш-кааска бүзүрелим шаажан ышкаш,
Чашканналдыр бузулганын биле тура,
Чүс-чүс сая тогланчыны бүдүнге чыып,
Чүрээм оду өшпээниниң ужуру чүл?

Хензиг чаштын бузут билбес көрүжүндөн
Келир өйнүң идегели долбанналып,
Делегейде амылыгга чөлеңгиш боор
Дээди чаян — ынакшылга мөгейиим бе?

Үе хайнып, кижилерни, үзелдерни
Үер суунуң боралгаанга холуй чууктап,
Күзенчиг дээн эриктерже үндүр чалгып,
Күжүн, соруун шеней бээрге, одундум бе?

Сагыш агы сеткилдерден шүүреттинмээн,
Чамбы-диптин арыг ханы акпышаан-дыр.
Ада-өгбе хевирлээни хамык ыдык
Ажы-төлдүң нүүрү-биле чүүлдешкен-дир.

Далай-сугнуң ханы дүвү чедир шымнып,
Танды-сынның менгилерин суйбай бердим.
Алгап-йөрээр омурларым артыжалып,
Ачылыг өй үнү менде дыңзып олур.

«КАРАКТАРЫМ ШОЗУ ДОНДУ»

Эзирик хей чыдыг содаа
Эгелеп кааш, менди үнген.
Хажызында кемчок оолга
Хайы халдап, орааштынган.

«Чидиг кестик хөрээм өдүп,
Чиндиннээн хан чинней берди.
Өвүр чурттуг кулугур дээш
Өлүртүп каар — хинчээм бо-дур.

Өгленчирниң кыры келген
Амыраам кыс чааскаан калды.
Өскүс артар төлүм барын
Аңгы улус билбес чүве.

Өгде акым, эжим-өөрүм,
Өжээн сүрбейн, ажаап каггар.
Кеннинерни бодап чоргар —
Хемчик кызы болбазыкпе.

Ава Тывам оглу, кызы
Ангылашпайн, демин кадып,
Эп-чөп-биле чурттаан болза,
Элекке чоп калыр деп мен?!

Карактарым шозу донду.
Канчаарың ол, билбезим эр?
Алдын амым садызынга
Арын-нүүрүң ялалай бээр...»

Айыыл чижин кээргеп көргөн
Айның караа бүлдеш кынган,
Канчап билир, дириг боор дээш,
Харжыгаштар шуглап турган.

Содаачылар багы дээштиң
Чоннуң арны чеже кызар.
Ада-ие, дөргүл-төрөл,
Алыс буруу кымда чүвөл?

ХАРЫЫВЫС ЧУЛ?

— Эде-хере тургустун — деп,
Каъкче көргөш, өреме дээр
Кажар кижн сургай бээр-дир.
Элдеп болгаш озалдыг-дыр.
Канчаар угаал, арат чонум?

Ылым-чылым көжээлер бооп,
Ыгтаарындан дадагалзап,
Чуртталганың бисти кый дээн
Шуурганындан эживис хаап,
Ымыраа дег хоруур бис бе?

Төөгү билир: арыг ханы
Төктүп-соглуп бастыргылаан
Чаагай күзел, үзел-бодал
Чамбы-дипке чеже турбаан —
Сагындырыг эвес деппе?!

Бистен өске бурганнар чок,
Бижирежип олургаш чоор.

Чоннун оруу чоон джир:
Соовус истеп, мурнуvusче
Чоргаар, хостуг баспас бис бе?

Төлөптиг деп санаттыргаш,
Төре херээн чүктээн кижиги
Угбайн баарын бодаар туржук,
Улуургаксап шуугап чорда,
Улуг херек буурап болгай.

Харыывыс чүл, арат чонум?

Антон ҮЕРЖАА

ДУЖУНДЕ

Арның хуулган, аңган аскан, корткан-сүртээн,
Аржылың шуут эктиндиве сыырлы берген,
Кым-на бирниң адын адап, дуза дилеп,
Кышкырбышаан ыглап-сыктап халып ордун.

Фонарьларның дидиренчиг ногаан чыры
Болчуп-кээргээр сеткил-даа чок, каттырацнап,
Асфальтыда салбараннаан хөлегенни
Аккыр эник — харлыг дүвү чазарлап тур.

А мен дээрге дужунда бо — орук кежир:
«Адыр, мана, чеде берейн, чаражым!» деп,
Сеткил-чүрээм частыр чыгап, чүгүрбүшаан,
Чежемейниң кыйгырымза, көрүнмедин.

Маннап баргаш дузалаайн дээш кыссымза-даа,
Баарымда бир-ле моондак эрттирбейн-дир:
Шилге моннап, үндүр чүткээн сээк ышкаш,
Шидилиг күш шыйыын артап чадап калдым...
О, уруг, чүгле адым адапсынза,
Оруум доскан шак бо хана буступ каар ийик!

Ынанганың шак ол кижиги көзүлбеди.
Ынак эвес турган магат, кымы билир...
Караңгы, соок, хөлүөргөн соңгазы-ла
Кадыг-шириниң кедээнден дөө кайгап туру.

Даартазында өске чүктен хадып келир,
Дасыңыңны дагын катап шыгжаптар сен.
Өңүн өскээр будупсунза, база-ла эки,
Өңгүр пөстү сыыра тырткаш, хөөп-даа каап боор...

Чеже болур... Бир-ле хүндүс миннип келгеш,
Сеткилиңни корга-корга бакылаар сен:
Салгын-хатка айдызатпаан, октар дегбээн
Чажырып каан сүзүглелиң ирээн болур.

Сеги кургаан нүүрүң-тугун куруг сывы
Чевег-хөөрде маанай ышкаш көстүп турар...

Чүргүй-оол ДОРЖУ

БУЯННЫГ ИЙИ ДОҢ

«Канчап черле шүлүк бжиир апардың?» деп
Кайгап-хараан айтырыңга харыы дилеп,
Хайнып келген бодалдарым «суглуун» тыртып,
Кайын, чүден эгелээрин бодап ор мен.

Чаяандыва чайып, шамнаан дүжүү-даа чок.
Шаандан тура оон чогуң эскерген мен...
Чүге, шынап шүлүк бжиир апардым аан?
Чүү деп ындыг элдеп күшке албадаттым?

I

Часка черле хензимден-не ынаам кончуг...
Шаанда чүвейн, бир-ле катап мургу долгап,
Кезек оолдар Ак-Талдыва базыпкан бис.
Хек-даванныг аяң черге доктаадывыс.

Чиирбейлээн хаактарны тудуп, шилип,
Чидиг бистиг кестик-биле хээй кыргып,
Шылба союп, мургу долгап, чечек сүзүп,
Шывык «аъттар» мунгулапкан шаап тур бис.

Оолдардан оякталдыр «халды» бергеш,
Оймаавысче, канчангаш-ла, көре кааптым.

Элдеп чүве, корга бердим, чүге-ле ийик,
Эштеримни көөрүмге чиктии дегет.

Чидиг бистиг хылыш туткан, кээргел билбес,
Чииренчиг тоолдарда маңгыстар дег.
Хилинчек чок хаак-чашты кыргып-хыдып,
Хилег-түрег човуланнны үндүрген тур.

Хаактар база кижилер дег тынныг-дыр деп,
Харык чок чаш, кенен-даа бол, бодап каан мен.
Сактырымга, саглаңнашкан күжүрлерниң
Чаннп дилээн үнү безин дыңналганзыг.

«Соксаңар!»— деп бодум билбейн алгырыпкаш,
Соок бистиг кестиин апкаш, маңнавыттым.
Айын тыппаан думаа-халаң өөрүм соомдан
«Аъттыг», чадаг чиинейндир сүрүвүткен...

Часка черле хензиимден-не ынаам кончуг...
Чаңгыс-даа хаак оон бээр-ле кеспестээн мен.
Овузун чок бойдус-биле аравыста
Онза бир-ле харылзаалыг апарган бис.

Бойдус база кижиги ышкаш амылыг деп,
Бо-ла чорааш, каш-даа удаа бүзүредим.
Эдеришкеш, эриг баарлыг чаңназыңза,
Элдеп, солун чажыттарын ажыдып бээр.

Дымыргай чаъс өлең-биле сымыражыын,
Тырлааштын дызылама каңзыг үнүн,
Быштак чемнээн чочагайның үрүңүнүн
Мыжырадыр херлип, өзүп чыдарынын,

Агым сугнуң бырлаң ногаан балар-биле
Аразында шулурашкан ылчың домаан,
Чазыйлаанга ынак эжин алыскаштын
Чааскаанзыраан аңгыр куштуң хилег ызын,

Мөзүн кара хаяларның чүс-чүс чылда
Мөңгө ыржым аргып келген сөс чок соодун,
Чүдүлгем дег дыжылап, дыңнап чорааш,
Чүрек-хөрээм уян хөөнүн оттурган мен.

Чымыранчыг аас-кежин, кударалды
 Чырык черге чеже удаа көрбедим дээр.
 Ынчалзажок, ыдык сеткил дээжизи —
 Ынакшыл деп ылап билгеш, мөгейген мен.

Ынакшыл деп чүү деп кончуг дээди күжүл?!
 Ынакшылды каяа, канчаар деңнеп боорул?
 Амыдырал үүргезин чүктеп турар,
 Аажок өндүр багана-даа сагындырар!

Кускун безин, кара-даа бол, төлү дээнде,
 Кудун салыр, дузажок деп үлегер бар.
 Авазынга эргеленген ылым чаштын
 Ааттынган «кавайы-даа» — ынакшыл ол!

Чанар дээнде, тыва кижн хая көрбес.
 Шаап орда, бөргү безин хадый бээрге
 Алыр эвес. Далажыры ындыг кончуг.
 Аал-чурту чүден эргим — ынакшыл ол!

Иий чүрек чоокшулажып, сорунзалап,
 Ишти-хөңнү ийлээр четсе — ынакшыл ол!
 Өзөөм өттүр аңаа база алзы бергеш,
 Өртемчейнин каазын ынчан магадаан мен.

* * *

Шынап, чүге шүлүк бижиир апарганым,
 Чылдагаанын ам-на сенээ ажыдып бээн:
 Хуулгаазын бойдус биле ынакшыл — иий,
 Кудум-чайыым доннап алган — чылдаа чүве.

ЧЕДИ-ХААН СЫЛДЫС

Эрте шагда чурттап чораан,
 Эви багай алышкылар дугайында,
 Авам шаанда, бичивисте, тоол ыткан.
 Амдыгаа дээр, өйлеп-өйлеп, сактып кээр мен.

Шыяан ам!
 Хөлдүг черге өөн өглөп,

Көктүг черге малын малдап,
Чеди хаан алышкылар
Черге чурттап чораан-дырлар.

Канчап ындыг болган ийик,
Кайызы-даа берге чаңныг.
Аргажок-ла чылдагаан дээш
Артыктажыр хааннар-дыр.

Кайызы чурт баштаарыл дээш,
Канчаар черле маргышпаан дээр.
Кызыл тынга чедер часчып,
Хыйыр-кылчаң тарап чанар.

Чеже ынчап месилдежир.
Чедип алган түннел-даа чок.
Адак соонда, могадышкаш,
Аңгы-башка чорупканнар.

Аралажып, эдеришпес
Арыннарын көрүшпес дээш,
Сылдыс болуп хуулгаштың,
Сыннар тепкеш, үнгеннер дээр.

Октаргайны одуртур-ла
Олут чокка тояап-тояап,
Ужуражып чадашканнар.
Улчуп чоруп бергеннер-дир.

Алдын-Хадыс¹ ону көргөш,
Алызындан төрөл уктуг
Алышкылар боорга ийикпе,
Аргамчылааш, бөлүп алган.

Оон бээр-ле халышкылар,
Онза ырак, чоок-даа эвес,
Челээ дизе хөнөп каан дег,
Чеди-Хаан деп сылдыс болган...

¹Соңгу-Чүктүн шолбаны (моолдан).

* * *

Калган ием тоолун сактып, кежээлерде,
Катап база Чеди-Хаанче топтап көөр мен.
Алышкылар, могодышкан олчаан хевээр,
Аразында ыт-сөс чок тургулаан дег.

Зоя АМЫР-ДОНГАК

АЛА-ДАГ

Ала-Даг!
Акыннарың чаражыңны алгап каапкан,
Ынчалза-даа
Ырым сенээ бараалгадыйн, Ала-Даг.

Думаалайлыг
Душтук кыс дег,
Туман өттүр
Бижиргээнзиг көрүп тур сен.
Дагдан бадар
Дамырактар одунгалак,
Сесерликтер
Чечектелип, чазылгалак.

Даглыг Тывам
Таанда эргим.
Каш-ла хонгаш сакты бердим.
Сени көргөш,
Сеткил-чүрээм оожургады.
Катап чанып келген дег мен, Ала-Даг.

Угу барып,
Улузувус төрөл-дир деп,
Гульсия угбай
Кудук-чайык чаңнап олур.
Кады төрөөн
Калган угбам дирилген дег...
Хөңнүм сөглөп,
Хөөрежир эштиг болдум.

Ала-Даг!
Аржаан сууну сагыш хандыр ижип алайн.
Хайыралыг
Казах чоннуң чаңын танып, билип алайн.

* * *

Сеткилимге аар дашты баглап кааштын,
Серте-даа чок, амыраан дег, арлы бердиң.
Харык-шинээм үзүлгүже ыглап алдым...
Катап база сыным хөнүп, чырый бердим.

Удаткан чок авыраартыр чудай берген
Уткан эжиң катап эргип чедип келдиң.
«Ынак чүрээм сенде тудуш хоржок-тур» дээн,
Ыржым өттүр ыгламзыргай үнүң үндү.

Сагыш домнаар эргелелдиң чылыг сөзүн
Шаанда дег, сеңээ сөглөп чадап кагдым.
Чалыы шаамда салым каткан эжим эвес,
Чалыны чок чалым-хая ышкаш болдун.

ЧАЛЫЫ ЧҮРЕК

Оттуг эъттиг
Он сес харлыг халыын шаамда
Оруум доза
Овуузуннуг цыган кадай
Авыраңнаан
Азарганчыг уруун четкен
«Холун бер» деп,
Хоорулбайн чанньп келди.

Аткаар базар
Аайын тыппайн туруп-туруп,
Адыжымны
Аяар, оожум сунуп бердим.
Карактарын
Қажарзымаар имирерткеш,
Цыган кадай
Чыыра туруп, сымыранды:

«Удавайн
Узун орук чоруур-дур сен.
Аас-кежиин
Аңаа баргаш, тывар-дыр сен.
Амыдырал,
Чуртталганда ийи катап
Аас дылдын
Чудунга сен боражыр сен,
Ынчалза-даа
Ынакшылдыг кижидир сен,
Сагыжың ак,
Салган соруун бүдөрдир» дээн.

Оон бээр ам
Он-он чылдар эрте берди.
Он сес харым
Омакшылы мени кагбаан.
Цыган кадай
«Сымыранган «чажыттарың»
Шынап-ла чер,
Сыыгадып чадап кагдым.
Чүгле чаңгыс
Сүлдези улуг күжүр чүрек
Кырыр байтык,
Кырыксаар-даа эвейи-дир.

Чечен ИРБИЖЕЙ

ЫРЛАРЫМГА КАДЫ ЧОРЗУН

Калбак аргаа аза бергеш, чажымда дег,
«Авай!» депкеш, бодалдарже шымны бээр мен.
Кайнаар углаар оруум айтып, чолум йөрээп,
Авам караа ай-хүн болуп чырыткан дег.

Кылыр ишке ийи холум шылай бээрге,
Кылыым хайнып, хөңнүм калып ырбавас мен.
Күжүр авам могаг билбес холун сактып,
Күжүм безин немешкен дег, соругар мен.

Кавайлыг чаш чайганымда, өпей ырым
Хайыралдыг авамны дег куттула бээр.
Чаржаң кыжын чечек-чимис чазылган дег,
Сагыш-сеткил мунгаралы арлы хонар...

Амыдырап-чурттап чоруур назынымда
Авам хөөкүй ырларымга кады чорзун.

* * *

Дүдүскектиг эзимнерни куржаныпкан
Дүжүмде бо — Хаттыг-Тайгаа ацнап чор мен.
Оялыктыг мөөрүктен кедеп келдим.
Оглун элик эргеледип, эмзирген тур.

Магалыг-ла кежик-тир дээш, боом хөлдээш,
Мажы базар кайым чорда, думчук кижээн —
— Апчхи!— Оттуп келдим. Өршээ, Тандым,
Алыс дүш бол, багай кылбаан, өөрүчүүн!

Таснай СААЯ

ЧЫЛЫЫНДА БЕ?

Хола паш дег төгерик ай
Хондур чорткаш, шылагзаан боор,
Ажай-буурул сыннар тепкеш,
Арай боорда дөңгүп ашты.

Сыгыр дагнын бажы турда
Чылгы сүрүүм бөле хай деп,
Өдээмдиве чоокшулаткаш,
Өөмчө далаш базап кирдим.

Сарыым кыстың хайындырган
Сарыг шайын аартап ор мен.
Шагзырааным, шыырныкканым
Шагда читкен — чиигеш дидим.

Чылгы малдан салдыкпазым
Шынап черле мөзүмде бе?
Чывар сооктан доңмас чоруум
Чындыр-карам чылыында бе?

ЧАРАШ КЫСТАР

Дүлгээзинниг чараш кыстар эвес болза
Дүнелерде дүжүм-даа чок хонмас мен бе?
Чеже-даа хүн дургузунда хөлүмде-ле
Сеткил-сагыш чиик, сергек чорбас мен бе?

Сорунзалыг чараш кыстар эвес болза
Сорук-күзел чалар от дег кывар деп бе?
Чалбак шөлде эңгин ышкаш, кара чааскаан
Чалгааралга алзывыткан чоруур боор мен.

Ээлдек чаңныг хөглүг кыстар турбаан болза
Эрим хайнып, кайын мынчап чоруур деп мен..
Кударалга, муңгаралга четтирипкен
Кудумчуга ходугур бооп көстүп боор мен.

Экиртинмес ынакшылдың эмин-домун
Эмчилерден сураглааш-даа кайын тывар.
Күжүр кыстың хүлүмзүрөөн шырай-арны
Күзелимниң кара чаңгыс эми ол-дур!

Хертек СЕРЭЭ

СЕЛИМАА

Чалыы назын кырыыже
Сагыжымдан ыравас,
Ынакшааным чалыы кыс —
Ырым болган, Селимаа.

Сеткил-чүрээм хөлзеткен
Сергек кыс, Селимаа.

Шыкта тараан терээвис
Шыргай арыг болгуже
Чагып сургаан сөстөрүн
Сагыжымда, Селимаа.

Ону терле утпас мен,
Орлан уруг, Селимаа.

Эргеленип чаңнаан дээш
Элдеп чүве бодава.
Эрткен-барган үевис
Эгиттинмес, Селимаа.

Ындыг-даа бол, хөңнүмдөн
Ыравас сен, Селимаа.

Хоран дылдыг хопчулар
Хоорум сенден чарып каап.
Кады чурттаар салым чок,
Харааданчыып, Селимаа.

Эх, Селимаа, Селимаа
Сеткил-хөңнүм, Селимаа.

Зоя НАМЗЫРАЙ

ТӨРЭЭН ТЫВАМ

Даңгаар эртен үнгөн хүннү уткуп, өөрүп,
Даглыг Тывам делгемнерин эргип чор мен.
Хүнге чайнаан доштуг харның чайыннаажы
Хүлөр алдын эртине даш сагындырды.

Ажыг кыштың чыккылама туман соогун
Амыранчыг часкы хүннер солуп келир.
Олбук ышкаш ногаан шынаа чайлагларга
Оолдуг малдар онза чараш оъттап чоруур.

Айлыг, бестиг тайгаларның эдээн кырлап,
Авам үнүн дыннап өскөн ынак черим,
Хады, шиви, чойган, пөштүг эзим-аргаң
Каңгы чыдын пөктүр тынып, сүзүп чор мен.

Киргин буура көвүк шуурап бустагылап,
Кижиги баспаан элезинни эжип турар,
Дүвүлээн хат, шуурган-хат, чаңнык-диңми,
Дүңгүр даажы чаңгыланган буурул черим.

Даяларның чечектелген чаражы дег
Тайбың иште чолуң ырлап ханмас-тыр мен.
Черниц, дээрниц шапшылгазын ченгип четпес.
Чергелешкен даглар куржаан төрөөн Тывам!

Сергей ПЮРБИУ

ДУРГУННАР¹

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Чанзаңның өө. Бора-бүдүн дериг-херекселдиг. Өгдө Чанзаң биле Шавыраа чугаалажып орар.

Чанзаң. Кадайым чок апарган соонда, чангыс оглумну бак чаннап, кыжыктаны бээр ирги бе дээш, өске кижиги-биле-даа олурушпаан, калган кадайның төрөлдерин тыртып, бээр көжүп ажып келген, мындыг кижиги мен, башкы.

Шавыраа. Өгнүн бир ээзи чокта, аал ажылының чарты чок боор чүве болгай. Ындыг-даа болза силерниң чур-жааттарыңар хөй улус болгай. Оларның дем-билезинге кайын ажыраар силер.

Чанзаң. Ал-бот кырып назылаан, өг ажылыңга четпестеп бар чыдар мен. Эр апарган чангыс оглумну кижиги кылып кааш, дыш чоруксаар апаардым. Оң хуу-салымын көрүп берип көрүңер, башкы. (*Аптара иштинден кадак уштуп эккелгеш, Шавыраага ийи холдап сунар.*)

Шавыраа (*кадакты ап, дүрүп, хойлап алгаш, хойнундан дашка аяк, халта шо уштуп келгеш, шишип-шишип, дашкага каап көргүлээр*). Оглуңар аас-кежиктиг, чолу чаагай болур жужурлуг кижиги-дир. (*Шозун база катап көргөш.*) Ындыг-даа болза оглуңарның хуу-салымыңга улуг хай-бачыттыг бак чүве таваржыр деп турар-дыр.

Чанзаң. Бак-ла ыңай турзун! Чүү ыңдыг хай-бачыт ирги? Канчалза-чоонза оон чайлап болур чүве ирги, башкы?

Шавыраа (*база-ла шозун каар*). Чиге сонгу чүкте өске шажын-чүдүлгениң талазыңдан айыылдыг бак чүве халдаар

¹ Эгези № 70 «Улуг-Хемде».

деп турар-дыр. Бурганга авыралдап, ооң киленин чандырбас-болза, оолдуң ал-бодунга-даа, дөргүл-төрелинге-даа бак чүве-болур деп турар-дыр. Кичээнмес болзунарза, айбыл улуг-дур. *(Шозун кактап, аяан хойлап алып.)*

Ч а н з а н. Аксы-барылгазын адааныңар-биле тудар мен. Чаңгыс оглумну хай-бачыттан чайладып каап көрүңер, башкы.

Ш а в ы р а а. Ындыг-дыр. Каш хонгаш, менче кижиден чорудуптунар. Амдызында демги ол хай-бачыттыг черже баржыр-келчирин шээрленер. Мен-даа калгыптайн. *(Үне бээр, ооң соонда Чанзаң база үнгөш, кезек бооп чоруй кирип келир.)*

Ч а н з а н. *(кезек боданып олура)*. Ол-даа бодавыже, Мыкылай биле ооң уруу-ла-дыр ол. Ооң ол дириң дег уруундан оглумну канчап-чооп чарып алып кижн боор мен?

Алдын-оол далаш-биле кире маңнап келгөш, азып каан боону дүжүрө-соп алып.

А л д ы н-о о л. Саадак кайыл, ачай?

Ч а н з а н. Боону канчаарың ол? Саадак ында аптарада ыйнаан.

А л д ы н-о о л. Инектер чоокшуладып чордум. Калчан казыравысты бөрү балыглап каап-тыр. Уйнукутун хоюнун бажын досчуп берейн дээш. Бөрү келзе, бичии кижн корга бээр ыйнаан. *(Боозун алгаш үнүп бар чыдар.)*

Ч а н з а н. Адыр. Даайынны маңаа кел дидир деп чугаалааш, бар.

А л д ы н-о о л. Өөнде болза, чугаалаай мен аан. *(Үне бээр.)*

Ч а н з а н. *(таакпылап, боданып ора)*. Ол-дур. Бурган кайын эндээр. Татарның хайы халдап эгелээни ол-дур. Шынап-ла соржу башкыны чалап, ном-хүрүм кылдырбас болза, хоржок тур, оо.

Дамдакай кирип кээр. Шала эргилей берген көк чычы тоннуг, кирбей кара эрин салдыг.

Д а м д а к а й. *(эжикке тура)*. Кел диртин бе, честей?

Ч а н з а н. Дарый сүмелешпес болза хоржок чүве бар апарды. Ынаар олуруп, шайлап көр.

Д а м д а к а й. *(чүгк баарыңга олуруп алгаш, шайлавы-шаан)*. Чүү ындыг дүвү-далаш-биле сүмележир чүве тыптып келгени ол?

Ч а н з а н. Бистин бир казыравысты бөрү тудуп каанын. Алдын-оол сенээ чугаалады бе?

Д а м д а к а й. Ийе. Чугаалады-ла.

Ч а н з а н. Ону чүү деп бодап ор сен?

Д а м д а к а й (эктин кыскаш). Чүү деп бодаар боор? Бөрү черле ындыг-ла болгай, таварышкан-на черинден тудуп чиир.

Ч а н з а н. Чүге өске улустуң малынга дегбейн, ыяап-ла бистиң малывыска халдааны ол?

Д а м д а к а й. Таварылга-ла болганы ол ыйнаан. Оон өскээр чүү дээр боор ону?

Ч а н з а н. Чок. Ол анаа таварылга эвес.

Д а м д а к а й. Ынчаарга ам чүл, ол мелегей араатан бистиң малывысты шилип алганы ол бе?

Ч а н з а н. Хай-бачыт ужун оран-танды, бурган-чүдээн килени тавараан улус-тур бис. Моон сонгаар оон-даа бак чүве көөр бис.

Д а м д а к а й. Ол кайын тынтып келген, чүү ындыг кон-чуг халаптыг хай-бачыт боор ол, честей? Шынап-ла ындыг бол-за, аттыг чүве-ле-дир.

Ч а н з а н. Дем чаа Шавыраа соржу чораан. Шо-төлге кагдырып чыттым.

Д а м д а к а й. Чүү чүвеге шо кагдырып чытканың ол?

Ч а н з а н. Мен ам кырып, назылап келдим. Чаңгыс чээниң эр болган-дыр. Ону кижичи кылып, аайлап-баштап кагза дээш, оон хуу-салымын көрдүрүп чыттым.

Д а м д а к а й. Чарлы чүү-дүр, чагай-дыр бе?

Ч а н з а н. Оолдун бодун аас-кежиктиг чурттап болур кижичи-дир, ындыг-даа болза чиге сонгу чүктен, өске шажынның талазындан оолдун бодунга-даа, дөргүл-төрелинге-даа айыылдыг, улуг хай-бачыт халдаар-дыр деп, мындыг-ла-дыр. Ону чугаалажыр дээш, сени кел дирткеним ол-дур.

Д а м д а к а й. Алдын-оолду аайлап-баштап каар дээш, сагыш-човап олураарың чөп-түр, честей. Мен база ол дугайын чугаалашса деп бодаза-даа, мынчага дээр чай алынмайн келгеним бо-дур. Ам чугаалажып көрээл, харын. Демги ол өске шажын-чүдүлгениң хай-бачыды деп чүве-ле менээ арай билдинмейн тур.

Ч а н з а н. Хей билбээчснневе. Ону билбес кижичи сен эвес-ле болгай сен. Харын ол татарнын албыстыг уруундан ону канчап чарып алырын бодазыңза.

Д а м д а к а й. Ону чоп чарыксаар сен, честей? Орустаар, тывалаар, үш дыл билир үш эртемниг, дааранза уран-шевер, туткан чүвезин саадатпас кежээ, оон артык келинни кайыын тывар?

Ч а н з а н. Ол дээрге, татар ышкажыл?

Д а м д а к а й. Татар кижичи кандыг боор? Тыва уругдан артык боордан, тудуан чүвези чүл?

Ч а н з а н (шугулдан). Кижичи сөзү кулаан даштынче баар,

кандаай кижн сен? Соржу башкыга шо-төлге кагдырып турдум деп чугааладым. Бистиң кырывыска бурган-чүдээнниң килеңи дүшсүн, бисти ол татарнын хай-бачыды таварзын деп, ону күзеп орарың ол бе?

Д а м д а к а й. Мен ону кайын күзээр ийик мен. Улус чангыс чырык өртемчей кырында чурттап чоруур болганда, кандыгдаа шажынга чүдүп тейлээринге дөмей-ле ыйнаан деп бодаардыр мен.

Ч а н з а н. Канчап дөмей боор? Бирээзи чөп номналдыг, бирээзи дедир номналдыг. Ынчангаш...

Д а м д а к а й (*үзе кирип*). Адыр, адыр, честей! Ындыг-ла удур-дедир чүве болза, көрден: Сергей-Орус Самдан уруу Сарыгбайны алды, а орустаар Калбак — Чолдак-Севээлей уруун алды. Оларның кырынга бурган килени-даа дүшпээн, харын-даа кижиден артык чурттап чоруур чүзүл?

Ч а н з а н. Дүшпес боор бе? Сергей орустун улуг оглу суга барган ышкакыгай! Ол-дур.

Д а м д а к а й. Орустаар Калбак анаа-ла чоруур-дур.

Ч а н з а н (*хол чаңгааш*). Анаа чоруур-дур деп. Соң даарта дөмей-ле, бурган килеңинден чайлаvas.

Д а м д а к а й. Соң даарта черле оон чайлаар кижн турар чүве бе он, честей? Карачыыл-даа кижилер хай-бачытты үүлгедип-ле чоруур, а ламалар, дүжүметтер оон дора ышкакыл.

Ч а н з а н (*хорадаксан*). Сен черле бурган-сагызын деп чүве билир кижн сен бе, оол? Мынчап-ла чоруур болзунза, кайын эки чүве көөр сен сен?

Д а м д а к а й. Сени, улуг кижини чүү деп сургаар боор. Мен-не болза Алдын-оолга Мыкылайның уруун ап-ла бээрдир мен.

Ч а н з а н. Ол-дур! Мыкылай татарнын албыс, дириңи халдап эгелээни ол-дур! Дедир барып-тыр сен! Өскүс-чавыс дуңмаңны өрү тыртарының улуу, бак чүвеже чыгап тур сен. (*Муңгаргайы-биле бодунга.*) Эче! Чангыс оглум-даа кончугла салымы бак төл-дүрем. Ол-даа кайын орта чоруур деп аан. Мыкылай татарнын-на хайы-дыр ийин. (*Дамдакайга.*) Бээр дынна, оол. Ол татарга-даа ынча деп сөгле. Моон сонгаар оон эжин-даа ашпас мен, бажыңын-даа бакылаvas мен! Кулугурнун...

Ч о ш к а а д а й кирип кээр.

Ч о ш к а а д а й. Болар, эки хонган?

Ч а н з а н. Эки-ле. Эки хонган? Ынаар олурбайн, чоп турарың ол?

Ч о ш к а а д а й. Олурар-даа чай чок. Чоруум далашты кончуг. Алдын-оол кай барган чоор?

Ч а н з а н. Хой бажы досчуп чоруй баарды. Удавас чедип кээр боор.

Ч о ш к а а д а й (*Дамдакайже*). Шөлээн душчу кааптаалам, акым.

Д а м д а к а й. Чажыт чүве болза, ынчангай-ла бис.

Чошкаадай биле Дамдакай үнүп чоруй баарлар.

Ч а н з а н (*элээн боданып олура*). Элдеп чүве. Дамдакайның чугаазын бир-бир бодаарга, шын-даа болгу дег. Кижид амытан чаңгыс өртемчей кырында, чаңгыс хүн адаанда чурттап чоруур болганда, чаңгыс шажын чүдүлгелиг болгу дег. (*Боданып олурар.*) Чок, бодавыже, ындыг эвес. Дыл-домаа, аажы-чаңы, идик-хевинден өрү ангы-ангы-дыр. Ындыг болганда, оларнын ангы-ангы бурганнар номнааны шын болгай аан. Чок, чок. Мыкылай татар-биле куда-баар болурун бодаан-даа херек чок. (*Холдарын тейлей туткаш.*) Өршээ, хайыракан! Бак-ла чүве ынай турзун!

Дамдакай кирип кээр.

Д а м д а к а й (*эжикке тура*). Алдын-оол кээрге, дораанна бистин өөвүсче чорудувудуп көөр сен, көрем. (*Үнүп барчыда, дедир ээп келгеш.*) База бир чүве чугаалап каайн. Чошкаадайның маңаа чораанын кымга-даа чугаалап болбас эвеспе. (*Үнүп барчыдар.*)

Ч а н з а н. Адыр, адыр, оол! Бо Чошкаадай чүү-ле мындыг буу-хаа чорук кылып, чажыт чугаа-домак үндүрүп турар апаарды? (*Шыжыгып.*) Ону менден чоп чажырап улус силер? Ону билип болбас, канчап барган кижид мен? Чоп кончуг хоранныг хейлер боор бо!

Д а м д а к а й. Сен хей хорадава. Сенден чажыргаш, чоор ийик бис. Чошкаадай сени дүвүретпес дээш, ынчап турар кижидир ийин.

Ч а н з а н. Чүү канчап барган чүвел, ынчаш?

Д а м д а к а й. Чейзен Алдын-оолду тудуп, бектеп демирлээр деп чарлык болган чүве-дир-ле. Ону сөглөп чор.

Ч а н з а н. Мээң оглум тудуп, демирлээр хире кандыг херек үүлгедип каан чүвел?

Д а м д а к а й. Мындаа энирги Бугажыктын хоюнун сегин биске шамнап турар чүве-дир ийин.

Ч а н з а н (*хорадап*). Ындыг деп чүве канчап турар боор? Изиг хан-даа чиксезе, каш борбак чүве бар-дыр, Бугажыктын чөлдүр дөтпезин чоорул.

Д а м д а к а й. Оозун мен кайын билир ийик мен. Бо дарга-бошка, хам-ламаларның аажылап турары ол-дур.

Ч а н з а н. Олар дээрге шажын-чүдүлгелиг, сагыл-санмаар-лыг улус ышкажыл. Ындыг бак нүгүлдү канчап үүлгедирил?

Д а м д а к а й. Үүлгедип турганы ол-дур. Соржузу сүмелеп берген, чейзеңи шиидер деп турар.

Ч а н з а н. Ча-чаа! Ындыг чүве турбас! Мында черле бир ужур бар.

Д а м д а к а й. Кандыг ужур турар боор?

Ч а н з а н (*боданып олура*). Бакка бак улажыр. Мыкылай татарның хайы болгай аан ол.

Д а м д а к а й. Ынчаарга ам чүл? Оларны бистиң кыры-высче Мыкылай татарның дукпурупканы ол бе?

Ч а н з а н. Бурган килеңи деп чүвени сенээ чугааладым. Сен бодуң-даа, дунман-даа ол татар-биле иштежиң, чоокшу-лажып турар улус-тур силер. Ам кээп-кээп, ол татарның шул-бус уруун дунманга ап бээр деп чүве тып алган-дыр сен. Ын-чангаш бурган килеңи бисти таварып турары ол-дур.

Д а м д а к а й. Бурган мурнунга бачыттыг болзумза бурган ораныңга харыылаар мен ыйнаан. Бо оранга хоойлу мур-нунга харыылаар хире үүлгеткен херээм чок.

Ч а н з а н. Оозун сен билбес чүве-дир ийин. Күш-биле туткаш хүлүп, шарып алгаш баар деп турар ышкажыл, ону канчаар силер?

Д а м д а к а й. Мээң-биле месилдежир болза кара шорузу!

Ч а н з а н. Канчаптар сен?

Д а м д а к а й. Чыда өлүр чылан эвес дижир ышкажыгай.

Ч а н з а н. Черле канчаптар сен ынчаш?

Д а м д а к а й. Бис ийи-даа ону чугаалашкаш чоор бис ону, честей. Дөмей-ле сен мээң аайымга кирер эвес сен, мен-даа сээң аайыңга кирер эвес мен. Алдын-оол чедип кээрге, дораан менче чорудувут. Мен барып ок-чемзек, күш-хүнезин белеткеп алайын. Каш хонук аннааш келийн. (*Туруп кээр.*)

Ч а н з а н (*кезек боданып олура, шала оожурган*). Че канчаар, ындыг-дыр. Улустуң шак бо үй-балай чугаазының бир уу тывылгыже чорааш келинер. Көрөм, дунманны бак чүвеже баштавайын көр.

Д а м д а к а й. Мен кайын ынчап баар ийик мен. Харын сен-не аңаа киришпейн, шаптык кылбайн көр. (*Үнүп чоруй баар.*)

К ө ж е г е .

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Бирги көргүзүгдө байдал хевээр, чүглө чамдык ыяштарнын бурүүлери
ында-мында саргаргылай бергилээн. Кежээликтеп кел чыдар.
Дамдакай биле Мыкылай чодураа баарында чугаалажып олурарлар.

Д а м д а к а й. Чүвениң байдалы арай кадырап турар
ийин мон, Мыкылай.

М ы к ы л а й. Канчап?

Д а м д а к а й. Дем бистиң аалывыска Уртун-Назыннын
чылгычызы Чошкаадай чорааш баарды.

М ы к ы л а й. Чүге чорааны ол?

Д а м д а к а й (*ыңай-бээр көрзүнгөш, сымыраны аарак*).
Бүдүү сөс чедирип чорду.

М ы к ы л а й. Чүнүң дугайында?

Д а м д а к а й. Алдын-оол биле мени туткаш демирлээр
деп турар чүве-дир.

М ы к ы л а й (*кайган*). Уваа, ол чоору ол?

Д а м д а к а й. Бугажыктың хоюн шамнадып турар улус-
тур бис.

М ы к ы л а й. Ап чипкен улус силер бе?

Д а м д а к а й. Ол чүү дээриң ол?

М ы к ы л а й. Ам чүү дээр мен?

Д а м д а к а й. Бир-ле өштүг амытан ол хойну өлүрүп
чипкеш, сегин бистиң аалывыс чанынга октапканы ол-дур
ийин.

М ы к ы л а й. Дыка-ла кажар аза-дыр, аа!

Д а м д а к а й. Ында чүве-ле бар. Соржу лама төлге каг-
гаш, сектиң чыдар чериниң шынчы демдээн айтып берген. Оон
укталган херек-тир.

М ы к ы л а й. Лама херектиң ужурун билир турган чада-
вас ыйнаан?

Д а м д а к а й. Чок-ла болза, ону билир кижиге ламага ай-
тып берген база чадавас.

М ы к ы л а й. Ам канчаар деп тур сен, ынчаш?

Д а м д а к а й. Ырак-чоок черлерде чүвениң ужу-кыдыын
билип олурар эш-өөрүм бар. Оларнын-биле сүмележир деп
бодай-дыр мен. Анаа олурар болза, айыылдыг-дыр. Сеңээ сөг-
леп каар дээн чүвем бо-дур. Оваарымчалыг туруп көр.

М ы к ы л а й (*тоомчогу-биле*). А менде сестир-коргар чүү
боор?

Д а м д а к а й. Мындаагы дээрбечилерни уттупкан сен бе?

Мыкылай (ол-ла шиш-биле). Дээрбечилер чок чер кай-да боор.

Дамдакай. Ол сенээ аалдап чораан дээрбечилерни ужурлуг дээрбечилер деп бодай-дыр мен.

Мыкылай. Чүнүң ужуру боор, оларда? Оларның кылыр чүвези оорлаар, былаары ол-ла болгай.

Дамдакай. Олар дээрге, чүгле үптээр, хунаар эвес, тывалар, орустарның аразын ырадыр, оларны ыттар биле бөрүлөр дег көрүшпес, бот-боттарын өлүржүп, кыржып турзун деп бодап турары ол болдур ийин.

Мыкылай. Оларга оон херээ чүү боор?

Дамдакай. Силерниң дайзыннарыңар орустар, татарлар деп тываларны куйгаадып тургаш, боттарының дүржок бужарын чажырап деп бодап турар-дырлар ийин.

Мыкылай. Сээң мооң шын-даа болгу дег. Ындыг-даа болза анаа бүзүрээри берге-дир.

Дамдакай. Удавас бүзүрей бээр сен. Хемчик тывалары орустарны дээрбедеп, ойладып эгелей берген деп дамчыыр чугаа бар-дыр. Кичээнип тур. Мен үр болбас мен, чедип кээримге, чугаалашкай бис аан. Ындыг-дыр але.

Мыкылай. Ындыг-дыр. Менди-чаагай!

Мыкылай биле Дамдакай хол тудушкаш, ийи талаже үне бээрлер.

Чырык өже бээр, сценаның бир талазында Алдын-оол сезиктии-биле көрдү-нүп кирип кээр. Чырык чүгле ооң кырында хып турар. Үш катап кыскаладыр сыгырып каар. Сценаның бир талазындан база-ла ындыг сыгы дыңналыр. Алдын-оол сандайга олуруп алыр.

Сыгы уундан Делег-оол үнүп келгеш, Алдын-оолдун чанынга чеде бээр.

Алдын-оол. Солун чүү-дур моң, эш?

Делег-оол. Солун чүве-даа чок, тайбың чаагай-ла турган чүве. Дем манаа даайың чорааш барган соонда, хамык чүве хайнып-ла үнген, бо-ла дыр бо.

Алдын-оол. Чүү болган ынчаш?

Делег-оол. Мыкылай акый барган дораан-на шанак-тергезин, хомут-дугазын энмелеп, бараан-сараанын бөлүп, хө-делип-ле үндү-ле.

Алдын-оол. Ол канчаары ол?

Делег-оол. Кымга-даа чүнү-даа ыттавас, чүгле менээ ону ынчал, мону мынчал дээринге өй кижиле-дир.

Алдын-оол. А Бичеймаа канчап тур?

Делег-оол. Авазы-биле кады аптара-хааржаан чинчер-лээн, аяк-савазын чыгган, база дойлуп-ла тур.

Алдын-оол. Баргаш Бичеймааны бээр дуюкаа чоруду-вут, шүве.

Делег-оол. Ынчангай-ла мен. (Үне бээр.)

Алдын-оол ийи холу-биле бажын туттунгаш, хандыр боданып олуруп алып. Пауза. Сценаның бир талазындан Чошкаадай көрзүмүшаан кирип келир. Алдын-оолду ылавылап көрүп турар.

Алдын-оол (сырбаш дээш тура халыыр). Бо чүү киж сен?

Чошкаадай. Кортпа, кортпа! Мен-дир мен. (Алдын-оолдуң чанынга чоокишулап кээр.) Кандыг кончуг сезиктиг киж боор сен?

Алдын-оол. Мен дег соонда сүргүүлдүг, мурнунда доскуулдуг киж сезиктиг болбайн канчаар. Мында кай барып чорууруң ол?

Чошкаадай. Сени дилеп аалынарга база чордум. Делег-оол билир боор дээш келгеним бо-дур.

Алдын-оол. Мени канчаарың ол?

Чошкаадай. Шынап-ла мурнунда доскуул, соонда сүргүүл үнер деп барып-тыр.

Алдын-оол. Ол чүү ындыг доскуул, сүргүүл боор?

Чошкаадай. Бугажыктың хоюнуң сеги дээш, сени даайың-биле катай тудуп бектээр деп, боо-хөөлүг улус чыып белеткеп турар чүве-дир.

Алдын-оол. Кандыг кончуг хоранныг чүве боор! Дээр боо-биле, турбас аът-биле эдеришпес болза, хоржок болган-на-дыр.

Чошкаадай. Меңээ сургадыр киж сен эвес сен. Боданып-ла көр. Дыңнаан, билгенимни чугаалааным ол-дур.

Алдын-оол. Ындыг, ындыг. Боданганы ботка херек дижир, але? Сен мону кайын ындыг таптыг дыңнап, билип алганың ол?

Чошкаадай. Чүл? Мени хей чүве чугаалап олуруп деп бодаарың ол бе?

Алдын-оол (дегийт-ле). Чок, чок! Кайын ынчап бодаар ийик мен. Кымнар-биле көржүр апаар киж ирги мен, ону билип алыксааш, айтырарым ол-дур ийин.

Чошкаадай. Мону үндүрүп турар улус Уртун-Назын чейзең, Шавыраа соржу, Бугажык дарга болар чүве-дир. Чугаалажып органын дуокаа дыңнадым. Бодум ышкаш өскүс-чавыс киж боорунга кижээ кеми, малга багы бар эвес дээш, чугаалааным ол-дур. Улуска ыттаптың халак. Даайынга база чугаалап каан мен.

Алдын-оол. Менээ ол хире дуза каткан эжимни канчап бакка сугар киж мен? Ол дугайында сагыш човава.

Чошкаа дай. Дүрген барып даайың-биле сүмелеш. Ол ам бирээни бодап алган олур боор. Ол улузунуң кажан-даа халдап кээри билиш чок. Бо дүне-даа чадап чок. Мен-даа чоруптайн. Менди-чаагай. *(Үнүп чоруй баар.)*

Алдыноол *(соонче)*. Менди-чаагай. *(База бажын тутунгаш, боданып олурунтар.)*

Бичеймаа аяар кирип кээр. Оожум кылаштап келгеш, Алдын-оолдуң чанынга олуро кааптар. Алдын-оол сырбаш дээш, ырадыр халый берген, бижээн сегирип алгаш, албаарай берген көрүп турар.

Бичеймаа *(туруп келгеш, корга берген)*. Бо канчап баардын, Алдын-оол?

Алдыноол *(орталанып)*. Аа, сен-дир сен ала, карам?

Бичеймаа. Кажан-даа мындыг эвес ышкаш ийик сен, канчап ындыг кончуг каралыг апарганың ол?

Алдыноол *(сандайга олуруп алгаш)*. Бээр олурам. *(Бичеймаа олуруп алырга.)* Мен-даа сезиктиг-каралыг чорбас арга чок болган кижидир мен, Бичей.

Бичеймаа. Чүге ынчап барганың ол, сарыым?

Алдыноол. Мындыг ыр бар-ла болгай. Дыңна даан. *(Ырлай аарак):*

Хүнүн манаан күжүр бодум,
Хүлүг манаан ийи холум.
Шагын манаан чангыс бодум,
Шаагай манаан ийи чаагым...

Ынчап барган кижидир мен ийин.

Бичеймаа. Дадайым бааш! Ол чүнү оштап орарың ол?

Алдыноол. Ындыг бак чүвени оштааш чоор ийик мен. Бо черниң дарга-бошкалары даайым-биле мени тудуп, бектеп демирлээр деп турар чүве-дир. Кажан-на ийик, кырымче халып кээр, белеткенип алган улус-тур.

Бичеймаа. Ам канчаар деп бодап тур сен, ынчаш?

Алдыноол. Келген шаанда көрүп тургаш болгай аан.

Тудуп аар дээш, чедип кээрге,
Туттурбайн барган-на мен.
Туттурбайн чорза-чорза,
Дургун атка кире бердим...

Че, ол-даа канчаар. Харын сен бодуң чүү бооп тур сен? Ачаң канчап тур? Ону чугаалап көрөм, Бичей.

Бичеймаа *(улуг тынгаш)*. Мен ам шуут аймап калдым. Ачам дем даайың-биле чугаалашкан соонда, көнгүс өскерлип каап-тыр. Чүнү-даа айтырарга, кадыг-шириини кончуг,

«сенээ хамаанчок чүве-дир» деп каар, авам биле бисти «идик-хевиңер, аяк-шынааңар бөлүп шыгжаңар» дээр, ол-ла. Бодап көөрүмгө, бир-ле черже көжөр деп турар ышкаш.

Алдын-оол. Сени ачаң моон ырадыр аппаар деп барган, а мени дүжүметтер тудуп демирлээр дей берген. Кандыг кончуг аас-кежик чок улус боор бис? (*Ырлаар.*)

Кижн бажын кижн билнр,
Хнлннчөктнн канчаар нргн?
Аът-ла бажын кымчы билнр,
Аарышкылыын канчаар нргн?

Бичеймаа. Чүге ындыг боор, Алдын? Мынча дээр ыш-кажыгай. (*Ырлаар.*)

Дагдан баткан кара дашты
Далай мен дээш, суг-ла канчаар?
Даңгырактыг ийн-ле эитн
Дарга мен дээш, кым-на канчаар?

Алдын-оол. Ындыг-даа болза, мындыг бир ыр база бар болдур ийн. (*Ырлаар.*)

Чанчын чарлыы кончуг дээн мен,
Чаштан чарлыр оон артык.
Эжен чарлыы кончуг дээн мен,
Эштен чарлыр оон артык...

Бичеймаа. Ол чарлыр-чурлур деп чүнүл? Чарлыр деп турар кижн сен бе?

Алдын-оол. Ындыг чүве кайын сактыр ийик мен. Бодап көрдөн: мени туткаш, саактап каар-дыр. Канчаар сен?

Бичеймаа. Назыда саактаар эвес. Салыплаттар ынаан.

Алдын-оол. Ачаң көжүп чоруур деп турар-дыр. Сени кааптар эвес, алгаш баар-ла болгай. Ону канчаар сен?

Бичеймаа. Сенден чарылзымза, дириг чораан дүжүүм чок. (*Алдын-оолдуң мойнундан куспактангаш, бажын ооң эктинге чөлей салып алыр. Кайызы-даа шимчеш дивейн, ыгт чок олураарлар.*)

Алдын-оол. Сен чок болзунза, мээн дириг чораан херээм чүү боор. (*Ырлаар.*)

Кара-бора аъдым чокта
Доштуг чоңаам кайын эриир.
Кара чаңгыс ынаам чокта
Донган баарым кайын чылыыр.

Бичеймаа (*хенертен бир чүве бодап алган хевирлиг*).
Адыр, Алдын, дыка муңгарава! Арга бар чадавас.

Алдын-оол (*идегел чогу-биле*). Кандыг арга турар боор?

Бичеймаа. Бээр дынна. Бир чүве чугаалаайн. Дургуннай берээл.

Алдын-оол. Дургуннап? Кайнаар дургуннай бээр бис?

Бичеймаа. Бис ийинин чаштына бээр черивис кай баар? Калбак эзим чок бе, кадыр туруг чок бе? Орустар мынча дижир чүве болгай: сары-биле кады болза, чадыр безин дываажан дег.

Алдын-оол. Бистин улус болза: «Кижээ эш херек» дээр чүве болгай. Чернин черинге ийи кижичүге-даа тава-рышкай. Өске аргазын бодаза, Бичей?

Бичеймаа (*шиштинирли-биле*). Ам боданыр хөлү эртен, кестин кырында келген улус-тур бис. Ачам бо дүне-даа көже берип болур, а сени ам дораан-на тудуп ап болур апарган-дыр. Мен дем-не чугаалап кагдым: сен чокка дириг чорбас мен деп. А сен бодунну бодун-на бодап көр. (*Ишкирнигип ыглай бээр*.)

Алдын-оол (*Бичеймааны чассыдып, экин суйбавы-шаан*). Мунгарава, карам. Сенден чарлып кай баар мен? (*Арай хөглүг көстүрүн оралдажып*.) Тевеш дизс, карбаш дизс, дембил-биле демим чангыс. Бистин коштунушкан доңувус шивейлигип калган, ону кым-даа чежип шыдавас, билдин бе, карам?

Бичеймаа (*Алдын-оолче улам чыгыш олуруп алгаш*). Ийи чүрээвистин судалдары чангыс апарган улус-тур бис ийин, сарыым. Бир эвес сээн чүрээң сокпастай берзе, мээңи база сокпастай бээр. (*Ковайтыр олуруп алгаш*.) Че, канчаар бис?

Алдын-оол. Суму чуртунга-ла сынмас-тыр бис, а оран бай, танды делгем болгай аан. Бис ийинин кире бээр черивис муңчок болгай аан. Сени хинчектени бээр ирги бе дээш, чүгле аңаа тыртылар-дыр мен. Оон башка бо дораан-даа айтаны-рынга белең мен.

Бичеймаа. Анаа сагыш човава, мен дээрге аттыг шыдамык кижичү боор мен. Бээр көжүп ора, чартык ай черге хонуп келдивис. Ачам бо багай бажынны тудуп алгыже, даштыгаа чурттап турдус. Ачам мени кыс оглум дээр кижичү боор. Мен каяа-даа ажырбас мен. (*Муңгаргайы-биле*.) Хөөкүй авам-на кээргенчиг-дир, уруглары шупту бичин, дуза кадар шаа четпээн...

Алдын-оол. Болар мени чеже сүрерил, чөгөл төнгөш, ырмазы сынып, соксай-ла бээр ыйнаан.

Бичеймаа. Ындыг харын. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас. Бистиң чырык хүн көөр аксывыс кежиин база бар болгай аан.

Ыяштар аразындан Делег-оол көстүп кээр. Алдын-оол тура халааш, Бичеймаанчы дуглай туруптар.

Алдын-оол (*Делег-оолду танып кааш*). Аа, сен-дир сен, але. Че, чүү бооп тур моң, эжим?

Делег-оол. Демги-ле хевээр, чыгдынып бөлдүнмүшаан. Ам ок-чемзээн белеткеп тур. Менээ база боо ап бергеш, иштин чүлгүп аштап ал дидир.

Алдын-оол. Бичеймааның бодааны-ла шын-дыр. Көжер деп барган-дыр.

Делег-оол. Хирези көжер ышкаш-тыр. (*Бичеймааже*.) Ачаң сени айтырып тур. Барбааженче болур деп бе?

Бичеймаа. Канчаайн, Алдын, барайн бе?

Алдын-оол (*олуруп алгааш*). Бичеймаа-биле бистиң сагыжывыс өскерилген ийин моң, эжим.

Делег-оол (*дүрген-не олура дүшкеш, сонуургал-биле*). Канчаар өскерилген? Чүнү канчаар деп баардыңар?

Алдын-оол. Сээн-биле бистиң аравыста ижин кара бар эвес але, эжим?

Делег-оол. Ындыг-ла болгай харын.

Алдын-оол. Ынчангаш чугаалаарым ол-дур. Бичеймаа биле бис чарылбас деп чыгаан дангыраавыс солушкан улус болгай бис.

Делег-оол. Ынчаарга ам чүл, дангыраанар бузар деп турарыңар ол бе?

Бичеймаа (*дегийт*). Ол чүү деп орарың ол?

Алдын-оол. Адыр, Бичей, мен чугаалап берейн. Бо чернин дүжүметтери мени туткаш, демирлээр деп турар, а Бичеймааны ачазы эдертип алгаш, моон көжүп чоруур дей берген. Ындыг болганда, бистиң дангыраавыстың бузулбас чери кайдал? Сен ынчап барган болзунза, канчаар сен?

Делег-оол (*кезек када хандыр боданып олура*). Шынап-ла бергедээн-не улус-тур силер. Мен чүү-даа дээр аайын тыппас кижидир мен. Канчалза-даа, дангырак бузуп болбас-ла деп бодаар-дыр мен.

Бичеймаа (*дегийт-ле*). Ол-дур, көрдүң бе! Дангырак бустур чадавас деп чүңүл?

Алдыноол. Мен дангырак бустур диведим. Бустур ча-
давас деп ор мен. Дангыракты буспас дизе, чүнү канчаарыл?

Бичеймаа. Эр кижидир сен. Сээн сагыжын чүл? Сен-
ден-не чарылбас болзумза, чүден-даа чалданмас мен. Чүү-ле
дей-дир сен, айындан эртпес мен.

Алдыноол (элээн бодангаш). Сээн ынча дээринге бү-
зүрөп чораан мен. Мындыг-дыр, Бичей: бодунга-ла херектиг
ине-чүскүүң, сиир-удазының, хачы-шивегейиң, идик-хевиң бү-
дүү ылгап, бөлүп ал. Шай-таакпыдан база. (Делег-оолче.) А
сен, эжим, ол-ла хамык чүвелерни артып, чүдүрүп чоруурда
эптиг кылдыр шоодайларга ыяк суккулап бээр сен. Ону улуска
билдирбейн, бүдүү кылбааже хоржок эвеспе. Чүвениң ужурун
билип ор сен бе?

Делег-оол. Угаазылап билип ор мен. А сен, Бичеймаа,
чүвениң ужурун билип ор сен бе? Чүү деп бодай-дыр сен?

Бичеймаа. Мен база билип-ле ор мен. Мен чүү дээр
мен? Дем чугааладым. Алдын-оол чүү дей-дир, оон-биле дө-
мей мен.

Алдыноол. Ындыг-дыр, карам. Мен сенээ ону чугаа-
лаар дээш, дидинмейн ордум. Даап билип алганың эки бооп-
тур. Ындыг-даа болза баш удур чугаалап каайн. Чүвени ындыг
белен деп болбас. Чүге-даа таваржып болур. Аштап-суксап-
даа болур, доңуп-дожап-даа болур. Амдыгааштан...

Бичеймаа (үзе кирип). Адыр, Алдын! Сен чоп даады-
ла мени кортпактаар апаардың, азы менден хөңнүң калы бер-
ди бе?

Алдыноол. Ол чүү дээриң ол, карам? Соонда баргаш,
чүден-даа бергезинмезин дээш, ынча деп орарым ол-дур.

Делег-оол. Сен ону менээ кайын сөглээр деп сен. Ын-
дыг-даа болза, дөмей айтырып көрейн: кажан, кайнаар деп
бодап алдың?

Алдыноол. Сенден өске, кымдан дуза эрээр мен. Даар-
та карангылаары билек, Калбак-Кежиг аксынга манап олулар
мен. Бичеймааны анаа чедирип каг шүве, эжим.

Делег-оол. Ынчангай-ла мен. Даартадан эгелеп, дургун
деп санадырыңар ол ышкажыл, але?

Алдыноол. Ындыг-даа болза дургуннар янзы-бүрү
болур болдур ийин. Чамдык кижилер хөйүнүң мурнунга бак
херек үүлгеткеш, оон коргуп, ыяткаш дезе бээр, дургун атка
кирер. А Бичеймаа-биле бисте хөйүнүң мурнунга үүлгеткен
ханныг херээвис чок.

Бичеймаа. Бистин кылган-на чүвевис — бот-бодувуска
ынак болганывыс-тыр. Сен ону кемниг херек дээр сен бе,
Делег?

Делег-оол. Ону кемниг херек дээр болза, делегей кырынга херек кылбаан киж и артар чүве бе, мооңар?

Алдын-оол. Ынчангаш Бичеймаа-биле бистин арнывыс кымның-даа мурнунга кыспас. Ынакшылды хоруп шыдаар хоойлу чок-тур ийин, эжим. Ынчангаш Бичеймаа-биле бис чоргаар бис.

Делег-оол. Силер-даа дургуннавас, биеэ хевээр кады чоруур болзувусса, эки-ле чүве-дир ийин. Ам хоржок болганы ол-дур ийин. Силер чогуңарда та канчап чоруур киж и мен ыйнаан, аайын тыппас-тыр мен.

Бичеймаа. Назыда чарылган чүве дег, ол чүү деп ора-рың ол, Делег. Мунгараар-даа болза, Алдын-оол-биле бис муң-гараай бис.

Делег-оол. Силерге өөренип калганым кончуг-дур. Сак-тырымга чангыс өгнүң уруглары-даа ышкаш.

Алдын-оол. Бичеймаа шынын чугаалап олур. Бис на-зыда дургуннаар эвес бис. Чүвениң хөлү эрте бээрге, чедип кээр-ле болгай бис. Ынчан бо кулугурларның өжүнде таптыг чаагай чурттай бээр бис. Мен далашпаажемче, хоржок. Чоруп-тайн. Даарта дүне Калбак-Кежигге чеде бээр силер. (*Үнүп чоруй баар.*)

К ө ж е г е.

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Чалым хая баарында оргулаашта чадыр. Чадырның ишти көзүлбес, оон эжинде даштын одаг. Солагай талазында ханы өзен бар деп билдинер: ыштар баштары көстүп турар. Частың ортан үези: чалымның ол-бо тала-ларында мыйгак-хараганнар чечектелип колгилээн. Одаг кыдында Бичеймаа кавайлыг уруг тулуп алган, оозун өпейлеп олурар.

Бичеймаа (*ызын арай боорда туттунуп, кавайын чай-гавышаан*).

Өпей, өпей, өпей,
Өпей сарыым, уду.
Өштүглерниң өжээнинде
Өөрүп, хөглеп, өзем, оглум.

Увай, увай, увай,
Увай, сарыым, уду.
Дайзыннарның хораныында
Дарган, чоргаар өзем, оглум.

(*Кавайынче ээгин көргөш.*) Удуй бердин бе, чарашпайым?
Чажындан тура аастыг-дылдыг кылдыр чаяттыңан болза,

оом-моом аарып тур деп чугаалаай эртик. Чаш деп чүвенин кончуун-даа ынай. *(База-ла уруун өпейлээр.)*

Бөөвей, бөөвей, бөөвей,
Бөөвей сарыым, уду.
Базымчага базындырбас
Маадыр кылдыр өзем, оглум.
Упай, упай, упай,
Упай, сарыым, уду...

(Өпейлевишаан, чадырже кире бээр. Кезек болгаш, үнүп келгеш, одаг кыдыынга олуруп алыр.) Чаш чүвенин хинчээ бар эвес, хөөкүй оглумну кандыг хамчык таварааны ол? Хайлыг, бачыттыг хугбай куурумчулар чок эвес, оларны чүге оюп каапканы ол? Кандыг хүндүс төрүттүнген, мындыг кончуг салымым бак амытан боор мен? *(Пауза.)* Чүү кандыг-даа болза, ажыг кышты ажып-ла алдывыс. *(Тургаиш, мыйгак-хараганнарның чечектерин суйбавышаан.)* Ыяш-даштын бүрүзү четчип, оът-сиген чечектелип келген. Чараш чаагайын. Безин чадаарда кушкаштарның үнүнүн тааланчыг таптыын көрбес бе. Сактырга, хамык-ла чүве дөгerezи дирлип, чырык хүнге амырап, өөрүп-хөглеп турган ышкаш. Ол хиреде, мээң хөрек-чүрээмниң оду имистелип, сагыжым карангылап кел-ле чыдар. Сактырымга, бир-ле халаптыг чүве хөме кел чыдар. *(Пауза.)* Алдын-оол чоп кончуг чиде берген кижичи боор? Чүве аайлашпас боорга, саадап чору ыйнаан, хөөкүй. Ам база куруг кээр чадавас. *(Пауза.)* Та канчап барганым ол, мурнунда ындыг-даа эвес кижичи мен. Чооктан бээр-ле чааскаан олураарымга, чалгааранчыг, коргунчуу аажок апарган. Сактырымга ужу-бажы билдинмес чүвелер оон-моон кедеп кел чыткан ышкаш. *(Ыңай-бээр сезиктиг көргүлээр.)* Баштай дагның бединче үнүксээр, арганың шыргайынче кириксээр турдум. Ам ындыг чөрлерден харын-даа сестир апаардым. *(Пауза. Хенертен дүврөп.)* Ойт! Оглум канчап чыдыр ирги? *(Далаш-биле чадырже кире халыыр. Элээн болгаш, кавайда уруун ийи холдап тудуп алган, арны агара берген үнүп кээр. Кезек када ыт чок, шимчевейн, чаңгыс черже көрүп алган турар.)* Хайыраан оглум! Халак-ла, халак! *(Баарында чүү-хөөнү көрбейн, илди-ге-илдиге солагай талада хаяже углай каш баскаш, доктаай бээр.)* Ам канчаар дээр, ажырбас, оглум. Аваң сенден чарылбас. Ачаң база бисти кагбас, соовустан чеде бээр. *(Мурнунда хая кырынга үнүп кээр. Хая көрүп келгеш.)* Ынаам, эжим, Алдын-оол! Даңгырааң утпас сен, шүве. Бис сени аза оранынга барып манаар бис.

Хая кырындан халый бээр.

Пауза.

Алдын-оол аар шоодай чүктөп алган, бир холунда боо туткан үнүп кээр.
Боозун салыпкаш, шоодайын дүжүр октаптар.

Алдын-оол (*чеңи-биле дерин чотпушаан*). Биче, Бичей! Көрдөн, чүнү эккелген-дир мен? (*Дыңнаалаар. Харьы чок.*) Удуй берген кижиге боор бе? (*Чадыр эжиштен бакылап көргөш.*) Бичей, а Бичей! (*Хары чок. Одагга чедип келгөш боданып тура.*) Канчап барган кижиге боор? Чок, ындыг эвес, суглай берген-дир ол. Эртен чоруурда, баштактанып, суг изидип турар сен дээн кижиге болгай мен.

Сценаның бир талазынче үнө бээр. Сцена кезек ээн турар. Өзен иштиңден бир-ле кижиге бирде бажы көстүп каап, бирде ажытталы каап, тендирий каап, арай боорда үнүп орат. Таалың чүктөп алган, бир холунда боо туткан.
Делег-оол көстүп кээр.

Делег-оол (*таалыңын дүжүрүп салгаш, боозун чадырга чөлөй салып кааш, дерин чотпушаан*). Дыка-ла берг черде турар улус-тур бо. Те-чунма-биле дөмей-ле. Каш-даа чуглу бээр частым. (*Ыңай-бээр көргүлээш.*) Бо канчап барган улус боор? (*Чадыр иштиңче бакылап көргөш.*) Мында-даа чок. (*Одаг кыдыыңга келгөш.*) Оду өшпээн. Чаа-ла маңа тургандыр болар. (*Долгандыр көргүлээш.*) Хамык чүү-хөөзү, боозу безин мында. Ыраваан-на улус-тур. Манаар-дыр ийин.

Алдын-оол хая артындан көстүп келир. Дедир чаштына бергөш, бижээн уштуп тудуп алган кедеп үнүп келгөш, хая көрнүп турган. Делег-оолдуң кырынче шурай бергөш, бижээн арнып кээр. Хүрөш үнөр.

Делег-оол (*Алдын-оолдуң бижек туткан холундан сегирип алгаш*). Бо чоондуң?

Алдын-оол (*холунда бижээн оскунупкаш*). Сен-дир сен, але? Өршээ, хайыракан! Халап-ла бол часты. (*Даш кырынче шагжок олурту барып дүшкеш, доңгайып алган олурар.*) Канчап бисти тып чедип келдиң?

Делег-оол (*олуруп алгаш*). Даайыңның кылып каан демдектерин көрүп чорааш, мүн-не аспайн, чедип келдим. Эскеринчел эвес кижиге болза, аза берип-даа болур-ла чорду.

Алдын-оол (*хөндүрө олуруп алгаш*). Даайым боду чүгө келбээни ол?

Делег-оол. Даайың дээрге кудазы Даппый ашак, чуржузу мөге Күнзек суглар он шаа кижиге каттыжып алган, чайжок хөделип чоруп турар кижиге-дир. Улус оларны дургуннардаа дедир, дээрбечилер-даа дижир чорду. Ынчангаш мени айбылаан, силерге күш-хүнезин, идик-хеп чедирип келгеним бо-дур.

Алдыноол. Чүнү канчап чоруп турар улус боор ол?

Делегоол. Эрткен кыжын казак солааннар ол чарык кежип чораан кезек кижини тудуп алгаш, чамдызын өлүргүлөп каан чүве-дир, өлүрткеннерниң бирээзи мөге Күнзектин адазы Шайлаар ашак. Ынчангаш Күнзек чоок эш-өөрүн чыып алгаш, казак солааннарның оруун дозуп, таңныыл-хараалдарыңче халдап турар кижидир.

Алдыноол. Чол, дургун-дээрбечи дирти берген улус боор?

Делегоол. Уртун-Назын чейзең оларның боо-хөөзүн хавыргаш, боттарын тарадыр дээш, база-ла боо-монгулуг улус аъткарган чүве-дир. Ынчаар орта, Күнзектин өөрү оларны тоо быдарадыр ойлаткаш, өжээн бодааш, Уртун-Назынның шарызын хүнезин кылдыр соп чээн улус-тур. Ынчангаш-ла оор, дээрбечи диртип чоруп берген.

Алдыноол. Ачам канчап турар-дыр, сураан дыннадың бе?

Делегоол. Ачаң даайың-биле бакташкаш, мөгаттынып, лөө черже ажа берген дээр чорду.

Алдыноол (*бажын туттунуп, боданып олура*). Ат болган улус-ла-дыр бис. Мен база дургун, даайым база дургун, ачам ол будулуп чоруй барган. Ажыл-хожулуvus сандарап буураан улус-ла-дыр бис. Канчап-чооп чурттаар улус боор бис?

Делегоол. Өөңерде Тенек-Сарыг акың турар чорду. Базыр даайың база аалыңарда көжүп кээп хонуп алган. Сен хей сагыш човава.

Алдыноол. Сени Бичеймааның ачазын көжүрүп чоруй барган дээр чораан. Каяа чедирдиң, кажан ээп келдиң?

Делегоол. Мини-синский дээр улуг хоорайга чедирдим. Садыгның ээзи тывылбаан. Дезип чиде берген. Бараан-сараанының артыын Совет дээр черге данзылааш, дужаап берди. Мыкылай дээр улуг садыгжының хөлечии чораан, ам чанып бар чыдар тыва кижиде деп бижик кылдырып берген, ону көргүзүп чорааш, чанып келгеним бо-дур.

Алдыноол. Орук ара будулбайн, эки чедип келдиң бе?

Делегоол. Будулбас чүвөң кайда дээр сен? Туттуруп-даа, байысаадып-даа чордум. Бир черге казак солааннар тудуп алдылар. «Кызыл сен бе?» деп айтыра-дырлар. «Чок» деп кагдым. «Ынчаарга ак сен бе?» дей-дирлер. База-ла «чок» дидим. «Ам чүү кижиде сен?» дей-дирлер. «Тыва кижиде мен» дидим. Ынча дээримге, каттыржыр-даа, дүкпүрер-даа. Оон аъдымны алыр дей берген. Ынчап турда, хенертен «кызылдар» деп улус халдап келген, мени каапкаш, ынай болдулар, оон башка, чернинг черинге чадап калыр ийик мен.

Алдын-оол. Ол «кызылдар» деп чүү ындыг улус боор ол?

Делег-оол. Кым билир дээр сен ону. Орустар актар, кызылдар деп ийи үстүп алган, аразында чаалажып турар улус эвеспе аан ол... Сен чоп мени айтырып байысаарыңга өй кижн сен? Көрүшпээнден бээр чыл чоокшулай бердивис. Бо аразында канчаар чурттап турдунар? Бичеймаа кайыл? Даайын силерни оолдуг-даа дээр чораан.

Алдын-оол (*дегийт-ле*). Ойт, шынап-ла, чүге оглумнун шимээни чок чүве боор?

Чадырже кире халыр. Кезек болгаш, ари агара берген, холдары салдына берген, бажы халая берген оожум кылаштап үнүп кээр. Одаг кыдыында даш кырынче олуртундур бады барган, донгая берген олурар.

Делег-оол (*девидеп*). Канчап бардын, эжим? Оглуң канчап чыдыр?

Алдын-оол (*арнын дырыштырып, ызыртынгааш, үндүр тыныптар*). Ах-х-х! Салым-дыр ийин. (*Хол чаңгааш, катап доңгая берген олурар.*)

Делег-оол (*Алдын-оолдуң чанынга чедип келгеш*). Чүү болду, Алдын? Чоондун? (*Алдын-оол анчыг кынма дээн хевирлиг хол чаңгыыр.*) Мооң моозу орта деп бе? (*Чадырже кире халааш, кезек болгаш, үне маңнап кээр.*) Оглуң кайыл? Бичеймаа кайыл? (*Алдын-оолдуң эктинден сегирип алгаш, силгивишаан.*) Оглуң кайыл, Бичеймаа кайыл дидир мен! (*Одаг кыдыында турган хөнектен шай куткаш.*) Ма, мону иживит.

Алдын-оол (*шайны ижипкеш, өндөйип келгеш*). Йох!

Делег-оол. Деттигип келдин бе?

Алдын-оол. Чүгээр апаардым, эжим. Билир-билбес эзир кижн дег олурдум... Сээң чугаанның безин чамдык кезини орта дыңнавадым.

Делег-оол. Бичеймаа оглу-биле канчап барганы ол?

Алдын-оол. Аайын тыппас мен, эжим. Аннап чорааш кээримге, чок болду. Суглап чоруй барган-дыр деп бодадым. Черле чиктии кончуг боорга, дилеп чорааш кээримге, сен чедип келген болдун.

Делег-оол. Чиктиг чүве-ле-дир. Канчап барган кижн боор? Алгыжып, бакташпажык силер бе?

Алдын-оол. Чок. Мынча болгуже бот-бодувуска анчыг сөс сөглежип, сен-мен дижип көрбээн улус-тур бис.

Делег-оол. Оглу база чок. Ол мырынай элдеп.

Алдын-оол. Оглуvus сылданып турган оол болгай. Соокка каксыпкан боор бис. Эъдиниң изии дээрге от-көс-ле.

Делег-оол. Улус тудуп аппарат баан деп бе?

Алдын-оол. Кымнар тудуп аар боор, оларны?

Делег-оол. Уртун-Назынның улузу, казак солааннар: Олар дээрге даайын сугларны сүрүп, барбас-четпес чери чок азалар боор.

Алдын-оол. Олар тудуп аппарат-даа болза, моон үнер чүгле чангыс орук бар — сээң келген черин. Ынчангаш сенээ ыяап-ла ужуражы бээр ужурлуг.

Делег-оол. Ынчаарга ам канчап барган деп бодаар сен?

Алдын-оол. А сен канчап барган деп бодай-дыр сен?

Делег-оол. Мен канчап билир кижини мен?

Алдын-оол. Мен база сен дег, чүвенин ужурун тыппайн орап кижини-дир мен.

Делег-оол. Канчап-даа барган болза, ужа бээр чалгынныг куш эвес, бо-былаада кижини-дир деп бодай-дыр мен. Мынчап олурган херээ чок, дилээр херек.

Алдын-оол (*боданын олура*). Дилээр дээр болза, чүгле бистин ыяштаар черивисти барып көөр. Оон өскээр орук чок. Че, чоруур бис бе? Кичээнип чор. Хаядан андарлы бердин, халак. Бо черин дээрге кончуг оран боор.

Делег-оол. Барыктыг ыйнаан. Шом-Шумга өскен кижини боор мен. Че, чоруул.

Алдын-оол биле Делег-оол сценанын оң талазынче үне бергеш, дедир кирип кээрлер.

Алдын-оол. Боону чоор чүвөл? Боолаар чүве бар эвес. Хей-ле аартык.

Делег-оол. Ол чүү дээрин ол? Ээн черге улус чедип келгеш аппарат, канчаар сен? Кызыл чудуруун-биле меннир сен бе?

Алдын-оол. Ындыг-дыр, ындыг-дыр, че. Сээни шын-даа бооп магаг. Бо чүү-хөөнү база чадырже кирип каал. (*Шоодайын алгаш, чадырже кирип кааш, дайзазын куржанын турар.*)

Делег-оол. Ынчанмайн канчаар. Даайын үргүлчү-ле серемчиде хорамча чок дээр кижини чоржук. Ооң оозу... (*Өзен иштинче көрүп алган, көжээ дег, шимчеш дивейн турар. Ынаар көрбүшаан.*) Ойт. Алдын! (*Холу-биле имневишаан.*) Бээр-келем.

Алдын-оол (*чедип келгеш*). Че, чүл?

Делег-оол. Дөө ол, көрөм.

Алдын-оол. Кайда, кайда? Чоп көрбейн тур мен?

Делег-оол. Мырынай бо, бээр үнер одуруг аксында..

Алдын-оол. Ам-на көрүп кааптым! Канчап эскербейн барган согурлар боор бис! Чүү улус деп бодай-дыр сен?

Делег-оол. Кым билир дээр сен, боларны. Сени сүрген улус эвес ыйнаан?

Алдын-оол. Мону даайымдан өске билир кижичок. Шаг шаанда кайгал Дегежик деп кижичок бузуп турган чер-дир бо. Оон соонда мээң кырган-ачам ая, дузак салып чораан, оон бээр кагдынган, билир кижичок-даа чок.

Делег-оол. А бо улус канчап тып келген деп бодаар сен?

Алдын-оол. Чок-ла болза, боларның аразында кончуг ис көөр кижичок бар боор, чок-ла болза... Чок, чок! Ындыг чүве кажан-даа туруп болбас.

Делег-оол. Кандыг чүве туруп болбас дээриң ол?

Алдын-оол. Хей чүве-дир ийин.

Делег-оол. Болза-даа?

Алдын-оол. Анчынынны але, оол! Даайым сөглөп берип-чик ирги бе деп бодадым.

Делег-оол. Канчап билир сен? Өлүр эрээдеп тургаш, сөглөдип алган чадавас.

Алдын-оол. Чок, чок! Даайымга бүзүрээр мен. Ол кажан-даа ындыг чүве кылбас!

Делег-оол. (девиден). Ойт, көрөм! Бис мынчап маргыжып орувуста, ол улус бээр одуругже үнүп эгеледилер. Канчаар бис?

Алдын-оол. Дыка девидеве. Бээр чоокшулазыннар харын. Шупту одуругга үнүп кээр орта, дөгөрезин санап кааптар бис. Каш кижичок-дир. Санап көрөм?

Делег-оол. Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш... алды кижичок-дир.

Алдын-оол. Боон кайы хире дээр ийик?

Делег-оол. Үш чүс базым хире черге карак-биле дөмейле. Бырдаан дээш, хоомайзынма.

Алдын-оол. Доортур одуруг орта үнүп кээрге, адып эгелээр бис. Чангыс-даа кижичок дириг үнмес.

Делег-оол. Мынча кижичок кырып кааптарга, кончуун але.

Алдын-оол. Оларны мен сүрүп турган эвес мен, боттары сүрүп келген болганда, шорuzu ыйнаан. Белеткенип ал.

Алдын-оол биле Делег-оол даштар артынга онгуландыр бооларын хараалдап, октарын чанынга салгылап алыр.

Делег-оол. Баштап орган кижичок чүве-даа көдүрүп алган ышкаш. Ол чүзү дээр сен?

Алдыноол. Ындыг-ла чүве-дир. Ооң соонда киж и таа-
лың чүктеп алган чор. Элдептиин але.

Делег-оол. Доортур одуругда кирди-ле. Канчаар бис?

Алдыноол. Адыр, адыр. Дыка далашпа. Канчаарлар
эвес, мен шенеп көрейн. Бооларын дүжүрүп, адар деп барза,
боолаар сен. (*Бедигип алгаш, кыйгы салыр.*) Чүү улус силер?
Бээр келбегер, кыра боолап каар бис! (*Дыңнаалап турар.*)

Элээн ыракта үн дынналыр: «Болгаан, болгаан, Алдын-оол!
Мен-дир мен! Даайың-дыр мен, даайың!».

Делег-оол (*тура халып келгеш, Алдын-оолдуң эктин-
ден силгивишаан*). Дыңнавайн тур сен бе? Даайың мен дидир
ышкажыл.

Алдыноол. Адыр, адыр! Өске улус ону өттүнүп, кажар-
лап турар чадавас. Чоп тура халып келдин? Барып чыт, бар!

Делег-оол (*хыйланы аарак*). Дөмей боолавас улус
ышкажыл. Чыдып-ла алгай мен. Ында чүү боор. (*Барып чы-
дып алгаш, боозун шыгаап алыр.*)

Алдыноол (*база-ла кыйгы салыр*). Бээр келбегер!
Беш базар болзунарза, бооладым-на!

Дамдакайнын үнү (*элээн чоокшулап келгеш*). Мен-
дир мен, мен. Даайың-дыр мен. Дыңнавадын бе?

Алдыноол (*база-ла кыйгы салыр*). Ындыг болза, өө-
рүңнү анаа каавыт, чааскаан кел. (*Делег-оолче.*) Ол тудуп
алган чүзү дээр сен?

Делег-оол. Харын аан. Киж и-даа ышкаш.

Алдыноол. Бо кадыр-кашпал, хая-даш аразыга киж и
көдүрүп чорааш чоорул олар?

Делег-оол. Көдүрүп чорбас боор бе? Кылаштай албас,
аарыг-аржык-даа, бертик-межел-даа киж и чораай-ла. Ылап-ла
киж и-дир, бажын өндөйтир, буттарын халайтыр көдүрүп ал-
ган чор.

Алдыноол. Қаям, топтап көрейн. (*Ылавылап көргеш.*)
Ам-на танып кааптым. Даайым-на ылап-тыр.

Дамдакайнын үнү (*мырыңай чоокта*). Алдын-оол!
Шаам төне берди. Чоп көрүп турар киж и сен? Кээп дузалаш.

Алдыноол (*Делег-оолче*). Мени тудуп алыр дээш, ка-
жарлап турар чадавас. Сен бар, барам.

Делег-оол. Мени тудуп аарга, ажырбас чүве бе?

Алдыноол. Кем-бурууң бар эвес, сени тудуп алгаш
чоорул олар?

Делег-оол. Даайың мени кый дээн эвес, сени кый деп
тур ышкажыл.

Алдыноол. Коргарың ол бе, эжим? Шуут чугаалаар-ла болгай, коргар мен деп.

Делегоол. Ындыг-ла кортук болза, бо үнгүр дег, карангы орукче канчап кел чыткан деп бодаар сен? Баргай-ла мен, харын. Кандыг боор. *(Боозун салып кааш, үнүп чоруй баар.)*

Алдыноол боозун хаяга сыртай салгаш, шыгаап алган турар. Пауза. Хертеп өндөйип келген, көрүп турар.

Алдыноол. Ах! Халак! Халап-ла болган-дыр! *(Ийи холу-биле хая кырын орта шашкаш, холдарының кырынче доңгак дүжөр, боозу хая ажилдыр дүжө бээр. Пауза.)*

Дамдакай ийи эдээн астып алган. Бичеймааны мурнунда көдүрүч алган чөөртү көстүп үнүп кээр. Ооң соондан беш-алды боолуг кижилер шууштур үнгүлөп кээр. Улус Дамдакайны долгандыр ыт чок турар.

Дамдакай. Чүнү көрүп турарыңар ол? Чадырда дөжөк, сыртыктан эккеп салыңар!

Делегоол-биле база бир кижичадырже кире халышкаш, алгы тоннар эк-көлгөш сыртык. дөжөк салып каар. Дамдакай Бичеймааны дөжөккө аяар чыттырып каар.

Бичеймаа *(сырбаш кылынгаш)*. Йо-х-х! *(Пауза.)*
Соок... суг... *(Караан көрүп кээр.)*

Дамдакай. Дөө хөнекте чүү бар-дыр, көрүңерем.

Делегоол одаг кыдында хөнекти чайып көргөш, аякка шай кудуп эккээр. Дамдакай Бичеймааны ковайткаш, шайны ижиртип каар. Ол аразында Алдыноол дегтип келгөш, шийтпир чогу-биле чоокушуп келгөш, көрүп турар.

Алдыноол *(Бичеймааның баарыңга олура дүшкөш)*. Дириг сен бе, эжим? Дириг сен бе, карам? Мени көрүп чыдыр сен бе, Бичей?

Бичеймаа *(харык чогу-биле)*. Ийе, көрүп чыдыр мен, эжим. Көрүп чыдыр мен, сарыым. *(Пауза.)* Оглувус чок, Алдын... Бисти каапкаш барган... Ооң соондан бар чыдырым-да, дайың ара дозуп алгаш, дедир эккелгени бо-дур.

Алдыноол. Кончууну але, Бичей, мени каапкаш бар чыдар...

Бичеймаа *(үну дыңзыгып кээр)*. Бо-даа назыда, сонгу-даа назыда чарылбас дишкен дангыраавыс бар-ла болгай. Сени бистиң соовустан чедип кээр деп бодаан мен. *(Ковайып алырын оралдажып, хөлзөп.)* А сен... чедип кээр... *(Сыртыын-че ойда дүжөр.)*

Д а м д а к а й. Че, че, ону дүвүретпе. Көрбес сен бе, ам-
даа пат кижги ышкажыл.

А л д ы н о о л. Даай, кайың, канчап тып алганыңар ол?

Д а м д а к а й (*олуруп алып*). Бо хая баарында чангыс
чодур пөш бар ышкажыгай (*улус база уурук-суурук олургулап
алыр*). Көөрүвүске, ооң адаккы будуктарында бир чүве ас-
тына берген тур. Топтап көөрүвүске, кижги! Тону будукка ил-
диге берген. Дүжүрүп эккээривиске — Бичеймаа-дыр-ла. Суда-
лын тудуп көөрүвүске, багайтыр соп чыдар. Онгарып алгаш,
эккелгенивис бо-дур. Бээр үнүп орувуста, баксырай бээди.
Канчап турган улус силер, чүү болган чүвөл? Чугаалап көрөм?

А л д ы н о о л. Канчанган-даа чүве чок. Хүнезинивис үстүр
деп барган. Анчап чорааш кээримге, ол-ла-дыр. Бичеймаа чок,
оглувус сылданып турган чүве. Ол база чок. Дилеп чорааш
кээримге, бо Делег-оол чедип келген тур. Аайың тыппайн тур-
ганывыс бо-дур. Та, чүү бооп турган чүве ыйнаан, ужурун-на
билбес мен.

Д а м д а к а й. Дем Бичеймааның шал-шул чугаазын дын-
надың бе?

А л д ы н о о л. Ийе. Дыңнадым.

Д а м д а к а й. Ужурун билдиң бе?

А л д ы н о о л (*хандыр боданып олура*). Адыр, адыр...
Ынчаарга... ынчаарга. (*Хаяже айыткаш.*) Моон халый бергени
ол-дур аа?

Д а м д а к а й. Хөөкүйнүң ажыг-шүжүгге шыдашпааны ол-
дур ийин.

А л д ы н о о л. Ол пөштүң оон үнүп келгени-ле чаяан бол-
ган-дыр.

Д е л е г - о о л. Шынавыла. Сен моон соңгаар ол пөштү
дагып чор, эжим.

А л д ы н о о л. Ынчаар мен харын, эжим. Сен хамнап бе-
рип чоруур сен шүве.

Д е л е г - о о л. Ча-чаа, хупурай бер! Мени хамнадып өөре-
дириңиң орнунга, кырган аскырны чырааладып өөрөткени дээре
болгай аан.

Д а м д а к а й. Шында-ла, оюндан башка. Лама, хам кай
баарык. Бетиг кыды мен чоонган мен? Ол пөштү бөгүн
ыдыктааш, арамайлап каар бис.

Ү н н е р: Шын-дыр! Дагыр херек!

— Лама, хамнарны чоор бис? Боттарывыс сандан салып,
чажыгдан чажып каай бис.

— Алгап-йөрээп каай бис.

Б и ч е й м а а шимченип, човууртай кааптар.

Алдын-оол (*Бичеймаажэ ээккеш*). Сен дыка шимчеве, анаа чыт, Бичей.

Бичеймаа (*бажын ковайтпышаан*). Бичии ковайып олурайн деп. (*Алдын-оол ону бодунуң дискээнге чөлей ковай-тыр олуртуп алыр.*)

Алдын-оол. Кандыг-дыр, аарышкылыг эвес-тир бе?

Бичеймаа. Чок, ажырбас-тыр. (*Улусче.*) Мен силернин чугаанарны дыннап чыттым, ха-дунмам. Буянын-ла чүве кылыр деп турар-дыр силер. (*Пауза.*) Тыным алган бурганым ол-дур. Анаа тейлевейн, чүге тейлээр мен? (*Алдын-оолга.*) Мен сени чааскаандырынны каап, даңгыраавыс үреп, бак чүве кылыр деп турган кижидир мен, сарыым. Ол бурганывыс мээң тынымны өршээп, мени сенден чарбайн, даңгыраавысты бүдүү хевээр эрттырып каан-дыр. (*Шимчени каапкаш.*) Йо-хх...

Алдын-оол (*Бичеймааны чыттырып кааш*). Ам шимчевейн, дыштанып чыт, карам.

Дамдакай. Че, оолдар, ыяштап, суглап келинер. Бөгүн орайтаан-дыр. Даарта даң бажында пөжүвүстү дагып, сандан салып, чажыгдан чажып кааш, чоруувус улап чоруптар бис. Аыттарны оыткарып кааңар. (*Улус уурук-суурук үнүп чоруп турар.*)

Алдын-оол. Кайнаар бар чыдар улус силер, даай?

Дамдакай. Бистиң бо чоруувус дээрге кончуг чажыт чорук болдур эвеспе. Бистиң боттарывыстан өске, кым-даа билбес ужурулуг.

Бичеймаа (*арай деп ковайып алгаш*). Биске база чугаалавас силер бе?

Дамдакай. Силерге бе? Силерге чугаалап берип болур боор. Бис Ус ажып бар чыдыр бис.

Алдын-оол. Ынаар чүге баарыңар ол?

Дамдакай. Бис-даа дүжүметтер-биле эп-чөптүг, кады кожа чурттаар арга чок, чүве болза-ла, боо-монгу гудар апаар-дывыс, оол. Ол аразында бо казак солааннар база кедерээн.

Алдын-оол. Күнзектин адазын баштадыр, анаа чораан улусту өлүрүп каапкан деп, Делег-оол чугаалады.

Дамдакай. Ынчанган-на болгай, харын. Күнзек эш-өөрүн чыып алгаш, казак солааннарны дозуп, сүрүп чоруп турары бо-дур.

Алдын-оол. Сен база анаа киржи бергениң ол бе?

Дамдакай. Мындыг ужур-дүржок чүве бооп турда, анаа көрүп оорар эвес.

Алдын-оол. Усче кай бар чыдарыңар ол?

Дамдакай. Кижиде боо-чөпсөк чокка, эш-өөр чокка чорууру берге апарган шаг-дыр ийин бо, Алдын.

Алдыноол. Ында эш-өөрүн бар ышкыжыл, але? (Бичеймааже.) Аарышкылыг эвес-тир бе? Эде чыттырып каайн бе? Бичеймаа. Чок, чок. Ажырбас. Даайынның чугаазын дыннаал, харын.

Дамдакай. Мында Тывада турар актарны базар дээш, кызылдар кел чыдар чүве-дир. Ол кызылдарны уткуп бар чыдарывыс ол-дур ийин. Оларның оруунда дайзыннарның ая, какпазын-даа көрүп бергей бис, орук-чириин-даа айтып-ла бергей бис.

Алдыноол. Актар, кызылдар деп чүү улузул аан ол? Делег-оол база эки билбес кижичорду.

Дамдакай. Актар дээрге, баяат, дүжүметтерниң шерии-дир, а кызылдар — бис дег, анаа чоннун шерии болур чүве-дир.

Бичеймаа. Силер ам ол кызылдарга барып каттыжарынар ол бе, бээм?

Дамдакай. Ындыг. Бо казак солааннарны чылча шапкаш, Уртун-Назынны ырмазын сыкпас болза, чон анаа чурттаар арга чок тур.

Суг көдүрген, ыяш куснактаан улус уурук-суурук кээп турар.

Алдыноол. Күнзек ам кайда, чүнү канчап чоруп тур?

Дамдакай. Оюннар чурту Таңды эдээнде кызыл партизаннар дээр улус бар чүве-дир, олардан арга-сүмө айтырар, дуза дилээр дээш, ынаар чоруй барды. (Өөрүнче.) Че, оолдар, оттан ужудуп, шайдан хайындырып, эьттен улдуруп турар-ла болгай. Кежээ хат борай кагар чер-дир бо. Одагны бо хая баары ыжык черге кылып алыңар.

Улус эккелген ыяжын, кочалдарын, таалыңдарын хая баарынче дажыглап турар.

Алдыноол. Сен Ус ажып бар чыдар. Күнзек оюннар чурту кире берген. Оран-чуртка кажан-чежен эеп кээр улус силер?

Дамдакай. Удавас. Чайның башкы айның он бештен эртпес бис.

Бичеймаа. Оон келгеш чүнү канчаар силер ынчаш, бээм?

Дамдакай. Актар-биле чаалашкай бис. Уртун-Назынны, өске-даа дүжүметтерни бажын көдүрер арга чок кылдыр хараган аразынче хорудур сывыргай бис.

Бичеймаа. Бис база даайың-биле кады чораан болзусса але, Алдын.

Алдын-оол. Шында-ла, даай, бис канчаар бис? Кырыже чедир манаа чурттаар бис бе?

Дамдакай. Чүге кырыже чедир манаа чурттаар силер?

Бичеймаа (*сирилээш үн-биле*). Ам канчаар бис? Каяа чурттаар бис?

Улус уурук-суурук киргилеп кээп, одагны долгандыр олуртулап ап турар.

Дамдакай. Улус аразынга улус-биле дөмей чурттаай силер.

Бичеймаа (*үнү дыңзыгып*). Кажан! Кажан ычап, улус-биле дөмей чурттай бээр улус боор бис, бээм? Дүрген-не болза дээримге, сагыжымга четтирбес-тир ийин.

Дамдакай. Кажан деп че? Казак солааннары чок кылып, баяат, дүжүметтерни ажып тиилээнвис соонда, ынчаар чурттай бээр силер.

Алдын-оол. Шында-ла болчаг кылып, хуусаа салып болбаан херек эвес бе он, даай?

Дамдакай. Хонук-хуусаа салып болбас боор бе? Бис кээрде-баарда чеди-сес хире хона бээр бис. Аңаа үш-дөрт хонар бис ыйнаан. Ол-ла-дыр. Чартык ай-даа четпес. Ол доораан-на хөме тавартып кириптер бис.

Алдын-оол. Мен канчаар мен? Манаа-ла бузуп чыдар мен бе?

Дамдакай. Чүге бузуп чыдар кижин сен? Бистин-биле кады чаалажып хап тургай сен.

Алдын-оол. А Бичеймаа канчаарыл?

Дамдакай. Бичеймаа бе? Одунарны кыпсып, алгап йөрээп каай бис. Өөнге олургай-ла. Уртун-Назын, Шавыраа ышкаш чүвелер Бичеймаага хол дээй албас апаарлар болдур ийин.

Бичеймаа. Чок, бээм. Мен өгге олурбас мен. Силерин-биле кады чоруур мен.

Дамдакай (*кайган*). Бистин-биле кады? Чүнү канчаар кижин сен?

Бичеймаа. Дора дизе, ожук-пажынар паштанып бергей мен, кедерезе, адып-боолап-даа болур-ла мен. (*Ыглаар чыгыты.*) Мени черле эдертип ап көрүнер, күжүр бээм. Силерге аартык болбас мен.

Дамдакай кезек боданып олурар.

Делег-оол. Эдертип алза, ажырбас боор деп бодай-дыр мен, акым.

Ү н н е р: Ажырбас, ажырбас!

— Бо хире эрес кижн дуза кадардан өске, дужамык болбас болгай аан.

— Эрезн-даа магалыг-ла! Қандыг-даа оолдардан дудак чок.

Д а м д а к а й. Бир-тээ удур кижн чок болганда канчаар, чоруур бооп-тур сен ийн. Соонда баргаш, халактап, ыгладың халак.

Б и ч е й м а а (*Алдын-оолдуң эктинге даянғаш аарышкылыыңа шыдай-шыдай, туруп кээр. Алдын-оол кожа туруп алыр.*) Күжүр акыларым! Менээ бүзүрээнинерге четтирдим. Акыларым силерге даңгыраам берейн: кайнаар-даа айбылазыңарза, чүнү- даа кыл дизинерзе, чүден-даа далдаравас мен, өлүр тыным-даа сагынмас мен.

Д а м д а к а й (*туруп келгеш, Бичеймааның эктин камныы-биле суйбап тура*). Сээң берген сөзүннү ээлеп шыдаарыңга бүрүн бүзүрөп тур мен. Бис чедип кээривиске, экирий берген турзуңза, чүү боор, бистиң дайынчы ырывысты ырлашышаан, чаалажып кириптер бис. Ырлажыңар, оолдар.

Улус ырлажыр.

ДУРГУННАРНЫҢ ЫРЫ

Анай-хаактар хадырдан бээр
Арга-суме алыр дээн бис.
Аралажып, сүмелешкеш,
Аъттыг-хөлдүг турар дээн бис.

Чечек бажы четчирден бээр
Четчележип алыр дээн бис.
Чергележип, чыгып алгаш,
Чөпсек-боодуг турар дээн бис.

Чайнын айы төнгелекте,
Чаалажып кирер дээн бис.
Чаалажып, сокчуп тургаш,
Чаа төре тудар дээн бис.

Күстүн айы дүшкелекте,
Хүреживис доозар дээн бис.
Хүреш-адаан шүүлдезинде
Күзеливис чедер дээн бис.

Ырның сөөлгү купледи чоорту ырап чоруй баар, көжеге оожум хаглы бээр.

Т ө н г е н.

Олег СУВАКПИТ

КУШТАР ХӨӨНҮ

ЧАЛАЙ БЕРДИ

Чараш куштар,
Чацныг куштар,
Чанывыска ужуп келир —
Чаптап, көрүп магадаар бис.

Мендилежип,
«Бээр кел!» дээр бис.
«Канчаарың ол?» дигензиг-даа
Катап-катап топтап көөрлөр.

Ынчап чоруй
Ырак ужуп,
Арга-эзим турлаандыва
Агаар чарып, кылайтыптар.

Каш-каш янзы
Хамык үннер
Кайын тура каттыжып кээр —
Кайгамчыктыг хөгжүм апаар.

Кудай долган
Куштарывыс
Сагыш-хөңвүн үлөшсин дээш
Чалай берди, бараалыңар!

ТОРГА

Арга-эзим эмчизи
Ала-шокар торга мен.
Аранарга олурупкаш
Амыр хөглөп болур бе?

Ү н н е р:

Ынчал-ынчал, торга,
Ылап шынын сөгледин.

Ток-ток кылдыр соктапкаш,
Топтап-топтап дыңнапкаш,
Чилби-чазый курттарны
Чиптер чанныг болгай мен.

Ү н н е р:

Шын-дыр, шын-дыр, торга,
Шынап черле эки-дир.

Ынак черим өкпези —
Ыяш-арга өссүннер!
Кажан шагда түрег чок
Каң дег кадык болзуннар!

Ү н н е р:

Ындыг болзун, торга,
Ылап эки күзел-дир!

АҢГЫР

Алдын-сарыг хептиг
Аңгыр мен, аңгыр мен.
Алаак шыктыг черге
Амырап базар мен.
Базар мен, хөглүг мен,
Бардам шөлээн базар мен.

Алгы-кыйгым дыңнап,
Ажы-төл келир-дир.
Чемнеп чиптер черим
Чедишпес, черле чок.
Черле чок, көңгүс чок,
Черле канчаар күжүр мен?

Ховар ужуп келгеш,
Хонар чер тыппас мен.
Ак-көк Тывам сени
Ам-на чер көрбес мен.
Көрбес мен, келбес мен,
Көрнүп келир кижичок.

ХАМНААРАК

Хову-шөлдер өннөр чуруп,
Хорагай дег чаттылзын дээш,
Ак-көк дээрим аяс болуп,
Алдын хүнүм чырызын дээш
Аян тудуп ырлай бээр мен,
Амыр-дыш чок ырлай бээр мен.

Чүзүн-бүрүн малдар сүрүг
Сүткүр, дүккүр семирзин дээш,
Сергек-омак кадарчылар
Сеткил ханып дыңназын дээш
Аян тудуп ырлай бээр мен,
Амыр-дыш чок ырлай бээр мен.

Хову кужу болур-дооста
Хоюг үннүг болганым дээш,
Эргим ынак делгемнерим
Ээзи болуп чоруурум дээш
Аян тудуп ырлай бээр мен,
Амыр-дыш чок ырлай бээр мен.

ХҮРЛЭЭШ

Чазый-чилби кулугур деп
Чацнап, кончуп, дажай бээр-дир.
Канчап мени көрбес силер,
Кандыг херек кылыпкан мен?
Боктан чемиш чыгдынып чип,
Борастанып чоруур-дур мен.

Хову кезип, тараа-чимис
Хорадып-даа чорбас-тыр мен.
Кодан кужу болганымдан
Хойбас, деспес амытан мен.
Амыдырал салымым-дыр,
Ажык бербес чөгенчиим-дир.

Көге-буга, дагааларны
Тала тыртып, өннүктежип,
Тараа-чимис октай берзе,
Көзүлдүр-ле мурнаптар мен.
Кашпагайын кашпагай мен,
Карак кызыл амытан мен.

ТОГДУК

Тогдук мени көрүп кагза,
Дораан адар кижилер бар.
Сезигленип чоруур болгаш
Четгирбейн баргылаар мен.
 Ынчангаштың чуртум каггаш,
 Ырап дескен амытан мен.

Эрги чуртум — ынак черим
Эргип келдим, сактып келдим.
Эмниг оыттуг ховуларым,
Эжен-сүлде, танывадым.
 Чире-чара тарып каапкан —
 Чиптер чемни тыппас-тыр мен.

Делгем шөлээн эки черлер
Делегейде көвей болгаш,
Эчис чуртум эргим-даа бол,
Эглип келбес апарган мен.
 Араңарда сөөлгү катап
 Аас-кежин болуп тур мен.

БОЙДУС ТӨЛҮ

Бойдус төлү —
Бодувус бис, билир силер.
Бойдус төлү —
Бо-ла бүгү куштар ол-дур.

Ынчангаштын
Оларны бис камгалаар бис.
Ыяк ажаап,
Оран чуртка өстүрер бис.

Буянныйвыс
Қара чангыс чүгле ында.
Буруу кылбас
Қара чангыс хүлээлгевис.

* * *

Ээй, куштар, ойнаалыңар,
Элдеп бодал арлы берзин!
Самнап-девиң хөглежиңили,
Сагыш хандыр ыражыылы!

* * *

«Бойдус төлү — бодувус бис,
Бо-ла бүгү куштар-дыр бис.
Камгалажып, карактажып,
Кады-кожа чурттаалыңар!»

Дадар-оол ООРЖАК

МЕРГЕН УГААННЫГ ООЛ

Ооргазын чүктенипкеш,
Оолак-даа базып орган.
Арга ишти орук черден
Аът дагазын тып ап-тыр оо.

Амдыы оолак топтап шинчээш,
Айже көрүп, боданып-тыр:
«Ээтпек ай-даа дээрден дүшкеш,
Элей берген чыдар ол-дур».

ЭГЛИП КЕЛБЕС ЧИДИРИГ

Мөгөншелчек ооргалыг
Мөңгүн салдыг кырган ирей
Арга черге улчуп чорда,
Аныяк эр душчуп келген.

— Чүнү дилеп чор сен, ирем,
Чүге мынчаар ырап келдин?
— Ам бир катап душсумза дээш
Аныяк шаам дилеп чор мен.

ЧЫЖЫРГАНА

Авам, ачам чайлаанга (дачазынга) ногааны чылдын-на кө-вүдедир тарып алыр апарганнар. Чайлаг хериминиң бир ужун-га кезек ыт-кады-даа олуртуп алганнар. Ыт-кадындан хайың-дырган хандыга ачам кончуг ынак. Ону чыгаш, кургадып алыр апарган бис. Авам, ачам ону эм кат дижир.

Ийи чыл мурнунда ачам ийи дөс чыжыргана садып эккел-ген чүве. Ону дораан олуртуп каан. Олар баштай халбыйып, кургап бар чытканнар. Бичии-ле болза шуут кадып каар час-кан. Авам олардан чүве үнмес хире-дир деп турду. А ачам кат-чимис дугайында номнар-даа номчуп шаг болган. Чыжырганазы үнүп турар таныштарындан-даа айтырып турган болдур ийин. Арга-сүмезин олар база чугаалап берип турдулар. Немең чем-герилге-даа, кара довурак-даа төп турду. Үргүлчү суггарып турган бис. Шуут соок суг-биле безин суггарбадымыс. Ол үеде элээн элбек чаъс-даа чаггылаан чүве. Ынчап турда демги дөс-тер чоорту аян кирип орган. Ногаарарып кел чыткан.

Мен бичии дунмам-биле кады чыжырганавыстың чанынга бо-ла халчып чеде бээр турган бис. Дыңнап турарымга олар ыттап, тынып-даа турган ышкаш болур.

Удаваанда чыжырганавыс үнгеш, кады билдирип кел чы-дыр. Артында борбак-борбак. Ынчап чоруй чоорту быжып эге-леди. Чаражын канчаар боор! Дизип каан чинчилер-ле. Сарыг-сарыг. Бир көөрүмге борбак өөктер-даа дег. Хат-салгын аайы-биле чайганып тургулаар. Ынчан бичии дунмам ооң чанынга турган болза, ыяавыла мынча дээр:

— Дыка чайганма, чыжырганаларың төктүп каар. Оон ке-дерезе мынча деп ырлагылаар-даа:

Чинчилер дег чыжырганам,
Чиирге чаагай чыжырганам.
Чыды чаагай каттарыңны.
Чыып аар дээш белен тур мен.

Тенниг-тенниг чыжырганам,
Теннеринден көртпас-даа мен.
Дескиндир-ле халып тургаш,
Деспи долдур чыып аар мен.

Чыжырганаларывысты дунмам-биле бышканнап чип турар апарган-даа бис. Ачам ынчан шуптү быжа бээрге, чиир силер дээн чүве. Кезек манаар диштивис.

Ол өйде ачам база-ла сургакчылай берген. Дыштаныр хүн-че болгай. Чайлаавыска ажилдап турдуvus. Бичии чулар ситгер арткан чүве. Ону чулуп турган мен. Ынчап турумда эжим Коля чедип келди. Оларның чайлаа бистен ырак эвес чүве. Келгеш, менээ дузалажы берди. Ажылывыс дораан доозуптуvus. Бажындан соок шай ижип алыр диштивис.

Чыжырганавыс бажың чоогунда болгай. Эжик ажыдып чыдырывыста ооң даажындап-на корткан боор, чыжырганавыстап эндерик бора-хөкпештер хиг дээш ужа берди.

Мен мырыңай алгырыптым. Аксым ажып алган тур мен. Боду-ла ажыттына берген. Ала-чайгаар-ла. Эжим сырбаш диди.

— Кончуг хоптак кулугурларны көрөм. Чыжыргана чип турганнары ол-дур — деп ол чугаалай-дыр.— Энир чылын Мөңге акымның чыжырганазын чүү-даа чок чип каапкан болган. Арта соруп ижиштер дээр чораап. Чүглө кештери артып каар.

— Ам канчаар чоор — дээш, аайын тыппайн, боданып тур мен.

— Ойт, эжим — дээш, Коля менн шенектей-дир.— Сактып келдим.

— Чүнү?

— Энир чылын Мөңге акым кушкаштарга калбак ыяштар кылгаш, азып берген. Чем каан бээр аан. Чыжырганага хонмазын дээш. Мен база ону кылыштым. Канчаар кылырып билип алган мен. Чыжыргана быжып турда, кушкаштарны эки чимгерер болза эки дээр чораан. Ол калбак ыяштарны бедик ыяштар бажыңга аскылап каан бис. Баштай аңаа хонмайн турза-даа, чоортү барып хонгулапканнар. Ана мыжырткайныпла турарлар чораан. А чыжыргананы долгандыр хоятку ыяштар кылып каан бис. Эрги солундан азы пөс быжыңдыларындан кылып турган бис.

— Чүү кончуг тывызык кижн боор сен, эжим!— дээш, Коляга өөрүүрүм-даа аажок. Ачамны манаар болза, чыжыргана-выстан чүү-даа артпас хире.

Эжим-биле кады ол калбак ыяштар дег ыяштар кылыр деп чугаалаштывыс. Чайлаавыста бичии бажыңывыстың азыында чый салып каан чүүл-бүрү калбак ыяштар-ла эңмежок. Узун хирээни ачам ында кадагда бедидир азып каан турар чүве. Хоорайда бажыңывыс адаанда кладовкавыс бар. Ооң иштинде кырган-авамның эрги аптаразы чыткан чүве. Ону ачам чайлагга эккеп алган. Хамык хер-херекселдерни ында шыгжап алган. Ында балды, узун-кыска хирээ, маска, шүүче, эгээ, кадаглар дээш ачамның кандыг-даа херекселдери бар.

Канчаар кылырын баштай саазыңга чуруп, шыйып алды-выс. Катап-катап хирээлеп, кадап тургаш, ийи кезек калбак

ыяш кылып алдывыс. Чинге хендир артыы база бар болду. Ам чүгле азары арткан.

Бажынывыс ийинде чөлендир тургузуп каан чада бар чүве. Артында ийи адыр буттуг. Олап бажынывыс серизинин адаанче үнүп-даа турган кижии мен. Ачам-биле кады аан. Ону көдүржүп алгаш, чыжырганадан ырак эвес ыяш чанынга тургузуп алдывыс. Чүү-даа болза, чаданы билдир кижии мен олап үндүм. Калбак ыяштың бирээзин анаа быжыглап кагдым. Бажындан ап алган хлевивис тогланчызын анаа төп кагдывыс. Өске калбак ыяжывысты база бир ыяшка азып каан бис. Чайлаавыста бичии бажынывысче кире халыштывыс. Чемненир стол чанында бичии шкаф бар чүве. Ооң иштинде пөс хап дүвүндө чиг тараа артыы тып алгаш, ооң чамдызын ынаар уруп алдывыс. Кезинин арттырып алдывыс. Бора-хөкпештерниц чазыйлыы аайлыг эвес. Дораан чип кааптар ыйнаан. Даарта хүн каап бээр диштивис. Черле ынчаш оларга бээр чем дугайында бодап тур мен.

Оон чадавысты чыжырганавыс чанынга эккеп салып алдывыс. Демги ыяштарывыска кушкаштар амдызында чоокшулавайн-дырлар. Билип каапса, дораан ужуп кээрлер ыйнаан. Карактарының көскүзү аайлыг эвес. Чыдындан-даа билип кааптар чадавас.

Ам чыжырганага канчап хоютку кылырын сүмележип эгеледивис. Адак соонда бодап алдывыс. Эрги солундан кезип тургаш, чинге хендирге дизер. Оон чыжыргананы долгандыр азыптар. Салгын аайы-биле солун шимчеп хылыраарга, кушкаштар хоя-ла бээр ыйнаан. Чыжырганага ам каяа хона бээрлер деп.

— Саазын орлуп, үстүп каар болза, канчаар бис, Буян?— дээш, Коля боданып тур он.

— Авамдан эрги пөс быжындызындап дилеп алыр мен — дидим.— Ынча дидиң чоп. Ону кескеш, база дизип каай мен. Амдызында ачам келгижеге чедир бо саазыннаар хойгузуп турарлар ыйнаан. Ачам даарта азы сонгузу хүн чедип келир.

Чыжыргананың хол четпес черинге бедик чадалап үнүп тургаш хендиривисти азып алдывыс. Ийи долгандырыптывыс. Оон эжим алгыра берди:

— Че, хупура, оон бээр холувус чеде бээр. Дүжүп кел, ам чада херек чок. Артканнарын халчып тургаш баглаптаалы. Ийи долгандыр баглапкаш, көрүп тур бис.

— Салгын-салгын, сырынна-ла — дээримге, эжим каттырадыр.

— Ынча дээр-дивезиңге-даа саазыннаарывыс шимчеп тур ышкажыл.

— Шынап-ла салгын бар-дыр.

— Көрөм, көрөм, хылырткайнып турлар.
— Э-э-эй, бора-хөкпөштер, ам чыжырганага хонманар!
— Силерниң чеминерни белеткеп кагдывыс. Көрүп тур силер бе?

— Бистен хоюп турарлары ол-дур.
— Ындыг болза бажыңче кире берээлем.
— Шынап-ла.

Бажыңга кирип келгеш, соок шай пактап тур бис.

— Буян, Буян, көрөм! Бир кушкаш ыяжывыста хонупту.
— О-ой, шынап-ла! Экизин аа.
— Өскелери ам четкилеп кээр боор.

Сонгадан көрүп алгаш, чугаалажып турувуста авам биле дуңмам бо кел чорлар. Чыжыргананы авам топтап көргүлээр-даа. Ынчап тура бажыңче басыпты. Кирип келгеш, ону чүгө ынчап кааныңар ол — дей-дир. Чүвениң ужурун чугааладывыс. Авам өөрүүрү аажок.

— Кежээзин, оолдарымның. Тывызыынарың ала. Ол болбас ийикпе. Чыжырганага ам кушкаштар хонмас болгай аан. Үргүлчү көрүп турбас болза, хоржок-тур. Хөөкүй кушкаштарга чем салып бээр ыяштар кылып бергениңер кончуг эки-дир. Оларны эскербээн-дир мен. Ам барып топтап көрейи адырам. Кушкаштарны азырап, камнаар херек. Олар силерниң өңүктөринер-дир. Огородка хоралыг курттарны чип кааптарлар чораан, оолдарым. Эки ажыл кылган улуска чем кылып берейи — дээш, авам чугаалаттынып-ла тур.

— Четтирдим, угбам. Авам мени манай берген боор. Мен-даа чаныптайн — дээш, Коля бис-биле байырлашкаш чорупту. Даарта база келир болду. Кушкаштарны көөр дээш аан.

КУШКАШ ООЛДАРЫ

Авам, ачам дүште чеменип алгаш, ажылыңче чаа-ла чорупканнар. Мен аяк-сава чуп турдум. Ырлап каап тур мен он. Ындыг чанчылдыг кижин болдур мен ийин. Бо-ла ырлай берген турар. Чамдыкта бодум безин билбейн сыгыра берген-даа турар. Сыгырарымга авам анчыгынар чүве. Ол турда ынчанмас болгай мен. Ынчан сактырымга кижин эжик соктаан-даа ышкаш. Дыңнааларымга шынап-ла бир кижин эжикти аяар соктай-дыр.

— Кириңер, кириңер, эжик ажык — дээш, дөмей-ле эжик чанында бо барган тур мен. Кирип келзе-ле, кады эштир эштирим Мөңгө биле Аржаан болду.

— Байлаңнаалыңарам, Буян — дидирлер. — Оон улаштыр ында эштир саарывыска эжингеш кээлиңер.

— Бар чыткаш, курттардан казып алыр-дыр.

— Каяа каап алыр бис?

— Мээң бичии демир лаазам бар. Артында ийи талазындан үттеп каан. Ачам үттеп берген. Чиңге пөс-биле оон баглап алган мен.

— Мен база бичии шил сава ап алдым. Ооң мойнундан так баглап алдым. Курттарны ынаар каап турар чүве.

— Мен база ынчап алыин, адырам. Бичии када мени ма-наптыңар. Аяк-савам өрү кааптайн — дидим.

Оон сырткыжым ап алгаш, эштерим-биле кады чоруп-тувус. Эштир суувус бетинде курттаар черивиске-ле келдивис. Удатпаанда шыйлашкыннарны-даа казып алдывыс. Ол чорук-каш, байлаңнаар черивиске келдивис. Үш тарай турупкаш, сырткыыштарывысты октап-ла тур бис.

Бир байлаң тудуп алдым. Мөңге ынаар-ла алгыра-дыр:

— Э-э-эй, оолдар, бээр келинер! Туттуна берди ышкаш!

Халышышаан келдивис. Кайда боор, сырткыжы ылдыртына берген болду. Элээн октагыладывыс. Чүве черле аайлаш-пастаан. Ооң кадындан хуннүң изии база кедереп келген.

— Аа хупура, эштилинер, оолдар — дээн Аржаанның үнү дыңналы-дыр. Оон эштир черивиске-ле келдивис. Эжинген оолдарның хөйүн чүү дээр боор ону! Бис база эштип карипти-вис. Мен шору карбаныр кижии мен. Эштерим база шору. Шым-нып база билир болгай бис. Шымнып-шымнып, өрү халып тур бис. Элээн эжингеш-ле ында төп каан элезинге дөгеленип чыткылаптар бис. Чүгле бис эвес, шупту оолдар база ыңдыг чо-раан. Элээн эштип тур бис.

Бир көөрүвүске кезек оолдар хевин кеттинипкеш, чанып турлар.

— Бис база чанаалыңар — деп, Мөңге өрү көргөш, чугаа-лай-дыр.— Дуу кара булутту көрдүңер бе? Чаяс чаар азы хат хадыр дээн-дир.

Бис база дүвү далаш-биле хевивис кедипкеш, халчып чанып ор бис. Халчып олурувуста-ла хат хадып келди. Мээң бажыңым эштеримниң бажыңнарының бетинде бичии борбак, озалааш бажың чүве. Долгандыр бичии херимниң. Херим чанынга чоокшулап келиривиске, бир кушкаш-ла аажок алгырып ужуп тур. Дүвүрөп турары илден. Бажың ийинден черле ыра-вайн-дыр. Ону долгандыр мырыңай хиилээр. Өрү бедидир уш-каш, хиг дээш куду-даа куураш дээр.

Чүү болган чоор дээш, херим иштинче кирип келдивис. Ба-жыңче чоокшулай бээривиске, кушкаш улам хиилээр. Эдери дам барды.

— Ойт, оолдар — деп, Аржаан алгыра-дыр.— Черде ийи чаш кушкаш оолдары чыдыр!

Шынап-ла мырынай чаш чүвелер. Ана кызыл-анай. Артында көк-даа ышкаш.

— Бажың серизиниң адаандан андарлы бергеннер боор.

— Кыдыыңга чытканнар ирги бе?

— Андарлып-дүндерлир дээш, чыла бергеннер чадавас.

— Хат хадыырга оон чуглуп батканнары ол-дур.

— Ам канчаар бис?

— Сери адаанче салып каалыңарам.

— Ынчалылыңар харын.

Ол чугаалажып турувуста хат мырынай дыңзып келди. Чааь база кудуп келген. Кушкаш ам мырынай шуут кырывыста ужуп чоруп тур. Чүден-даа коргар хире ырымы чогул. Харыктыг турган болза, бисти ызырыпты-даа ыйнаан. Арнывыс баары-биле чеже-даа ушту. Төлдеринге кандыг кончуг кушкаш боор.

— Сээң оолдарыңга дегбес-тир бис ийин.

— Чүү кончуг девидээр сен, кушкаш?

— Оолдарыңны чыткан черинге ам салып бээр бис. Бичин-ле манап көр.

— Ынаар канчап чедер бис, ынчаш? Чада херек-тир, Буян — деп эштерим чугаалай-дыр.

Бажың кыры үнер чадавысты сактып келдим. Ону дилеп эгелсидвис. Ам-на сактып келдим. Кожавыс акый ачылап апарган болбас ийикпе. Мөңгө демги чаш кушкаш оолдарың кадарып турар болду. Мен бажыңче кире халааш, оларны ораап алып пөс эккелдим.

Мөңгө ынаар ыыттай-дыр:

— Чылбыраңнаан эпчок деп чүезин, оолдар! Кызыл-хол-биле тудуп албас-тыр мен. Чаа чазылган чүвелер-дир.

— Ол пөзүң-биле ораай тудуп ал. Чылыксың-даа, хөөкүйлөр.

Мен-даа чада эккээр дээш, Аржаан-биле иелээ халчып чорутувус. Дораа-ла көдүржүп эккелсидвис. Бажыңга чөлөндир салып алдывыс.

Куш ам-даа алгырбышаан, ужуп чоруп-тур. Хөөкүй та кайы хире турупкан чүве. Хат хадыырга, оон аайы-биле барып-барып, оон эеп кээп тур.

— Бичин-ле манап көр, кушкаш. Ам дораан оолдарың салып бээр бис — дижип каап тур бис он.

Хатты канчап билир дээш, ийи эжим чаданы тудуп турлар. Мен-даа пөсте ораап каан кушкаш оолдарың бир холумга оваарымчалыг тудуп алдым. Өске холум-биле чадалап тутту-

нуп үнүп чыдыр мен. Бичи кушкаш оолдарын аажок кампыг, хөрээмде чөлей тудуп алган бар чор мен.

Ам-на бажың кырында сери адаанда келдим. Баштай демги куш оолдарын аяар салып алдым. Топтап көрүп тур мен. Шынап-ла ында уя хевирлиг чүве бар болду. Кушкаш оолдарын ооң иштинге каап кагдым. Кургаг-даа болза, даштындан демги пөзүм-биле чылыглай шуглап кагдым. Аксын ажып каап мен. Иези үнүп-кирер болгай. Кушкаш оолдарының уязындан чуглуп кээп дүшкени илдең болду. Ам-на чаданы куду бадын келдим. Кушкаш ам-даа алгырбышаан.

Эштеримни «бажыңче дүрген кире бээлиңер» дидим. Ооң башка оолдарын хопталааш, ужуп-ла турар ыйнаан.

Бажыңга кирип келгеш, доңганывысты ам чаа эскерип кааптывыс. Эштеримни көөрүмге дидиреп турлар. Дүрген-не шай чылыдып ижин олур бис. Хевивис база кургадып алдывыс. Аажок хөөрежиң, каттыржыр-даа бис.

Хевивис кетгинип алгаш, үнүп келдивис. Чаъс аяскап, хат соксай берген болду. Агаарның ары-даа хөлчөк. Шөлөөн-не чүве. Ында-мында кушкаштар мыжыраары дыңналыр.

Демги кушкажывыс кайда-даа чогулу. Оолдарының чанында барган боор. Ам-на сагыш-сеткиливис ана ажый берген.

— Кушкаш оолдары, моон сонгаар чайылбанар! Аванар сөзүн дыннап чорунар!— дээш, Мөңгө бажың серизинче көрдү.

— А сен, кушкаш, оолдарың эки хайгаара — дээш, Аржаан холун кушкаштар уунче чайып, байырлажып тур эвеспе. Эштерим-даа чоруктулар. Мен чүглө мынча деп чыдып калдым:

— Четтирдим, эштерим!

Виктор ЧОТПУҢ-ООЛ

АЛДЫН ШИРЭЭНИҢ ШААНЧАА

Тоол аяны-биле

Дөрт чыл бурунгаар кызыл суглуг Баян-Колдун Кызыл-Чыраа деп черге синген кезип турган бис. Бир кежээ Доспан-оол катымның аалыңга барып хонар деп дугуруштувус. Аалы синген шөлүндөн улуг ырак эвеске турган.

Чоруур деп турувуста, улуг катым Тас-оол ашак:

— Аъттар өртээр өргөннер херек. Галдан кескеш, чазай каавыт, оглум — дээш, өөрү-биле аъттарыңче кылаштады.

Арыг кыдындан чинге бора талды кескеш, будуктарын аштап каапкаш, үш өргөн чазап алдым.

Ашактар аъттарын четкилеп алган четкилеп келдилер.

— Па, катап өргөн чазаар болган-дыр сен, але. Чинге бажын куду кылдыр чазап ап-тыр сен, оглум — деп, катым мындыг.

— Турган ыяшты турган аайы-биле өрү баштандыр тургузар. Чүнү-даа чазаарда ол чаңчылды сагыыр, куду баштаңдыра бээрге кайын боор — деп, Чаш-оол катым улашты.

— Мен бодаарымга, чинге бажын черже киир кадаарга эптиг хире болду — дидим.

— Ажырбас, ажырбас, оглум, өөренип ал — дээш, Чаш-оол ашак демги өргөннеримни кончуг таптыг эде чазай каапты. Эпчоксунгаш, кезек ыт чок тура:

— Чүге ындыг чүве ирги? — деп айтырыптым.

Одагга таакпылап орган көк баштыг Хертеш акый хүлүм-зүрүй каапкаш, катым ашактың уунче имней аарак мынча диди:

— Кончуг кырганың билир-ле болгай. Ооң билбес чүвези бар эвес. Ынчаш дөө өггө хөөредип көр даан.

Доспан-оолдун чиик машиназынга олурупкаш, имир дүжүп турда, ооң аалынга хап келдивис. Хүнзедир тургузу ажылдап каапкан улус, изиг шай аартапкаш, ижик-дөжөк салып, ындамында чыткылаптывыс.

— Демги ол ыяшты канчаар чазаар дугайында күдээнге хөөрөп берзинзе, ашак — деп, Чаш-оол ирей катымче көрүп келди.

— Ийе, ийе, чугаалап берейн харын. Бичии шаамда кырган-ачам мындыг тоол ыткан. Ооң оозун ам-даа утпас-тыр мен ийин — дээш, хөрөөн ажыды чөдүргүлээш, дөжөөндөн ковайып келген, олуруп алды.

Өг иштинде улус шимээн чок барды.

— Шаг шаанда тоянчы улчумал бир оол чер кезип чо-раан-дыр. Кыш, чай чок аалдар кезип, хырынын дүптөп алыр шаа-ла ол чүвөң иргин.

Бир катап шала кежээликтей орук аксында бир өггө чедип кээп-тир. Өггө кирип келгеш, мендилешкеш, чүк баарыңа барып олуруп ап-тыр. Өггө ирей-кадай улус аажок дүвүрөөн туруп тур эвеспе.

— Кенивистин эди арааш, уруу доктааваастаан. Ам база божуп чадап чыдыр. Оглувус тудугжу кижидилеп чорупту. Ду-залап шыдаар болзунарза, арга-сүмеден айыткап өршөөнөр, оглум — деп мону сөглөп, ажын-чемин салып-тырлар эвеспе.

Ирей-кадайның кенни уруг орун кырында мөгүдөп, дембээр-рөп човууртаан чыдып-тыр эвеспе.

Демги оол ирей-кадайның салган аыш-чемин амырап чип, ак судун, ааржы-саржаан отче бүдүү өргүп, чаагай йөрөөл салып орган.

Кезек болганда кенни уругнун човууртаары намдап, чинк-чаагайы кончуг, бичин оол божуп ап-тыр. Ирей-кадай кажан шагда өөрүвөөн боттары өөрүп, амыраваан боттары амырап турганнар.

Удатпаанда ирей-кадайның оглу:

— Хай-бачыттыг хүнде тудугжу тыппадым — деп, муңгарап келген.

Ирей-кадай ора:

— Экизи көргөн, ачы-буянның аалчы келген. Ооң ачызында кеннивис оол уруг чинк-чаагай божуп алды, амырадывыс — деп хөөрөп олурганнар.

Чаа ам-дээ чүү боор, ашак, кадай, оглу, кенни аалчызын хүндүлөп, алды хонук ажыр найырлап-байырлап, ирт-сергезин дөгөрүп, ижер-чирин делгеп, дойлап, хөглөп кээп-тирлер эвеспе. Чеди дугаар дүнезинде аал ишти удааш чыдыпкан иргин. Үр болбаанда хамык улус кылын үйгүзун удуй бергенер.

Аалчы оол бир-ле дыңнап чыдарга эжик аксында ийн кижичугаалашканы дыңналган.

— Че, эжим, база катап чедип келдим, ап бээр сен бе? — деп, бир кижичүскезинден айтырган.

Өскези тура:

— Чок, эжим, бо дүне бо өгдө хонача кижичонуп чыдыр, даарта дүне кел, шунма — деп харыылап-тыр.

Ооң соонда шимээн чок барганнар.

Аалчы оол аяар туруп келгеш, эжик аксынга баргаш, мынча деп-тир:

— Ам чаа кымның-биле чугаалажып турдун, эжим, чүнү сүмележип турдунар?

— Даштын дөө куу ыяш бажыңның ээзи шулбус кээп чорду — деп, харыылай берзе-ле, эжик бажыңның улун салдырыы ылдыртыр ыяш шаанчаа чугаалап турар бооп-тур.

— Ол чүнү үндүрүп бер деп турары ол? — деп, демги оол айтырып-тыр.

— Бо өгнүң чаа төрүттүнгөн оглун үндүрүп бер — деп турары ол-дур. Уруг төрүттүнүп кээрге-ле, үргүлчү кээп алгаш баар. Ынчангаш бо өгнүң уругларының доктаавас ужуру ындадыр ийин — деп, Шаанчак харыылап-тыр.

— А сен ол шулбууска бо өгнүң уругларын чүгө үндүрүп берип турарың ол, эжим? — деп, оол база катап айтырган.

— Мен болза үстүү орандан баткан алдын ширээни шаанчаа чораан мен. Бо улус мени улун салдырыы ылдыртыр дээш эжик бажында куду баштандыр олуртуп алдылар. Оорга-мойнумнуң шылаарыңга бергедээш, аңаа хорадааш, бо улустуң чаа төрүттүңгөн уругларың шулбуска ап берип турарым ол. Ыяш-даа болза, дедир баштандыр олуртпас ужурлуг чүве-дир ийин — деп, Шаанчак харыылаан иргин.

— Ынчаарга ол шулбусту канчап басып каап болурул? — деп, оол айтырган.

— Даарта ыяш куу бажыңның соңгаларың, хаалгаларың дуглааш, өрттедиптиңер — деп, Шаанчак харыылаан.

Оон-даа чүү боор, демги оол дөжөөңгө кээп чыдып алгаш, удуп хонган иргин.

Даартазында ирей, кадай база оглу, кенни аалчызын ямбылап туруп турлар эвеспе оо.

Оол оргаш:

— Даштын турган ыяш куу бажыңның соңгаларың, хаалгазың дуй каккаш, өрттедиптиңер. Ооң соонда уруг-дарыыңар доктаар эвеспе — деп, арга-сүмезин сөглөп берип орган иргин.

Оолдуң чугаалааны ёзугаар демги бажыңны шулбузу-биле катый өрттедипкенер-дир эвеспе.

Тоянчы оол чорууруңга белеткенип, өгнүң ээлериңге йөрөөл салып:

— Мен-даа оруум уламчылаайн, улуг буян силерге келзин. уруг-дарыыңар хөй болзун, тодуг-догаа, бай чурттаңар! — деп турган иргин.

— Ачы-буянның, аас-кежиктиң аалчывыс, уруувусту божудуп, сегидип каан силер. Малдан мал, эттен эт ап алыңар.

— Менээ эттен эт-даа, малдан мал-даа херек чок. Бо эжик аксында улун салдырыы ылдыртыр ыяш шаанчааңарны берип көрүңер — деп мону сөглөөн.

— Алыксаан чүвеңни алыр-ла болган-дыр сен ийин — дээш, өгнүң эр ээзи шаанчакты ушта соп берип-тир.

Улчумал оол ол шаанчакты хойлап алгаш, оруун уламчылап чоруп каап-тыр эвеспе. Ол-ла чорааш, та чеже өглерге, чеже аалдарга кирген. Ара-албаты чонунга шаанчаан көргүзүп, ачы-буян тарадып, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр эвеспе оо...

Оон бээр-ле тыва чон өргөн, чагы-даа кадаарда, согааш-бала-даа чазаарда, чүнү-даа кылырда турган ыяштың айы-биле өрү көрүндүр кагар, чазаар, дедир баштандыр кылбас апарган чүвең иргин — деп, Тас-оол ашак тоолун ыдып төндүрдү.

Мээң-биле бо болган таварылга бурунгу ада-өгбемниң төөгүзүн, чаагай чанчылдарың сонуургап эгелээнимниң баштайгы чадазы болган чүве.

Василий МОНГУШ

ОТ

Кырган-ававыс бисти оттан сала кааптыңар оолдарым деп айбылаан. Хеймер-оол туралыг туражок үнүп чоруткаш, доорап каан будук тудуп алгаш, кирип келгеш, отче киир салып каан. Үр болбаанда кырган-ававыс олургаш:

— Чангыс кезек чалгаарааш, кыппас чоор, оолдарым, база немей кааптыңар — дээн.

Мен үнүп чоруткаш, база бир чоон будук эккелгеш, немей салып каан мен. Одувус биеэ хевээр кыппаан.

— Ийи кезек сымыранчыр дээш кыппас чоор, ам база ыяштан эккелинер — деп, кырган-ававыс чугаалаан.

Ам Хеймер-оолдуң ээлчээ. Баргаш, база чангыс будук эккелгеш, отче киир каапты. Пашта шай ам-даа хайынмаан, турза-ла турар мындыг.

— Үш кезек хүннежир дээш кыппас чоор, оолдарым, ам база ыяштан эккелинер — дээн.

Баргаш, дөрт дугаар будукту суугуже киир каапкан мен. Одувус ам-на хөглүү кончуг дызырткайндыр хып келген.

— Ол-ла болгай, демнигде чүү-даа чүве бүде бээр — деп, кырган-ававыс чугаалаан.

ИРИК

Ыяш кезер дээш, ачам-биле иелээн арыгже кирип каан бис. Балды-биле хирээни ачам боду тудуп алган, хапта суп каан маска, хайырга, чаныыш, эгээ дээн ышкаш аап-саап чүвөлери менээ тутсуп каан.

— Будуктары эвээш, хөнү дыттардан көрүп чор, оглум. Сээң караң көскүзү кончуг болгай — деп, ачам чугаалаан.

Ыяш хөй-даа болза, кезип апкы дег дыттар белен таварышпас мындыг. Биче дүш четкиже дээр үш-дөрт хире дыт

кезип алган бис. Оларнын шуптузун ачам тыпкан. Канчангаш-ла көре кааптайн дээримге, мырынай чанымда кедергей хөнү, чүгле бажыңда чокпак будуктуг дыт бо тур.

— Ачай, мында дыт көрүп кагдым!— деп алгырдым.

Ачам дытты долгандыр кылаштап, унун өрү шыгаап көргүлээш, балдызынын чушкуузу-биле унунче ийи-үш улай каккылаан.

— Бо тудугга таарышпас дыт-тыр, оглум — дээн.

— Чүгө?— деп элдепсинип айтырган мен.

— Ишти ирик-тир, даажын дыңна даан — дээш, база катап балдызы-биле каккан.— Ишти ирик ыяштың даажы бир янзы болур чүве.

Мен бүзүревейн, арай деп тып алган дыдымче хомудаан-зыг кайгап алган турган мен. Ачам мээң бодалдарымны база билип каапкан хире.

— Бүзүревейн тур сен бе? Ынчаарга көр шинме — дээш. Балдызы-биле дытты кезе берген. Үр-даа болбаанда иштинде ирик чери бо көстүп келген.

Ам караам-биле көргөш, бүзүрей бергеш, буруум билинген хевирлиг чугааладым:

— Даштындан көөрге, көңгүс анаа болду чоп, ачай. Элдеп чүве-дир ала!

— Ыяштар база чамдык кижилер ышкаш-тыр ийин, оглум: даштындан көөрге анаа-даа болза, ишти ирик болгулаар... Сөөлүңде өзе бергеш, бодуң көре бээр сен — дээн.

Шынап-ла көрүп чор мен, шын дивес силер бе...

ШАГ ШАА-БИЛЕ...

Доржу-биле эң баштай таныжып, ынакшылдың чалбыраа-жынга чалыы чүректеривис шондуруп турар шаавыста кедергей-ле тааланчыг сөстөр дыңнап чораан мен. Мээң адымны долузу-биле Минчиймаа деп адап көрбээн — чүгле Минчий азы Минчийим дээр. Хей-аъды көдүрлүп, эвилен-ээлдек сагыжы хайнып келгенде адымны шуут адавайн анаа «Алдын хүнүм», «Аксым кежиин», «Амы-тыным», «Салым-чолум» дээр чораан-на болгай.

Мен ону база шаам-биле чассыдып адап чораан мен. Арай төрүмелимден чевен кижини болгаш шоолуг ындыг чечен ат тып-паан-даа болзумза шын-на сеткилим-биле «Эрезим», «Эзирим» деп бо-ла чугаалай бээр мен. Бир эвес чогаалчы турган болзумза кыс кижинин чүрээ кайы хире ынакшыл билирил, ол канчаар өөрүп, ырлап, ыглап чоруурул дээрзин эңдере чаза бижип

кааптар турган ийик мен. Сагышта бар-даа болза чаяаттын-маанда хоржок чораан — сөс кожуп бижип шыдаваан мен.

— Сен мээң бир дугаар ынакшылым сен!— деп, Доржу меңээ чугаалаар турган. Оон ол сөстөринде кандыг-даа чигзиниг чок — кады өзүп келген болгаш билир-ле болгай мен.

— Сен мээң бир дугаар ынакшылым сен!— деп, мен аңаа чугаалаан мен. Ол база бүзүрөп турган, ынчанмас аргажок — ол мени эки билир турган.

Иелээн кады-ла болзувусса кыштын соогу-даа, чайнын изии-даа бистерге берге эвес турган. Айдың дүнелерде суг данны атсы четтинчип алгаш базып кээр бис. Туруп могаар, аштаар-суксаар деп-даа чүве билбес боор чүве. Суур дужунда алаакта кокпа оруктарны каш катап эргип кааптар бис. Даң адар мурнуу чарында бажыңга келгеш, хензиг када удуй тыртып алгаш, ажылдап чоруй баар турган мен. Магалыг-ла үе чүве. Ол чылдар төнчү чок уламчылаар ышкаш сагындырып турган, бистер кажан-бир кырый бээр бис деп бодал башка кирбес-даа. Мөңгө чай, мөңгө чалыы назын турар ышкаш сагындырар чүве-ле болгай. Чылдар эрткени безин эскертинмес чүве чораан. Болчагга ужуражып келгеш кады базылтарга хатшуурганныг хүн безин каан, чылыг ышкаш болур.

Ол магалыг чаагай, ыры дег чараш харылзаавысты ийи бодувус үрөп алган бис — куда дүжүргөш, өгленип алгай болбазык бис бе. Оон ыңай чүү болганын чугаалаары кымга-даа солун эвес боор деп бодай-дыр мен. Өг-бүлени туткан олустарга ол шупту билдингир, а амдызында бот чалыыларга ооң ажыы чүү деп, үези кээрге, боттары билип алырлар ыйнаан.

Доржу-биле ам-даа кады чурттап чоруур-ла бис. Биеэде ышкаш Минчийим дээрининг орнунга болганчок «Сээдең кадай», «Мелегей курьяк» дей бээр. Шаг шаа-биле турбас дээри шын турганы ол-дур ийин көрөм...

ДЫРГАК

«Шаг-үениң эрткени билдиртпес-даа чүвс-дир ийин. Сактырга чоокта чаа-ла чангыс партага олуруп алгаш, бот-боттарывыстың кыдырааштарывыстан дүжүрүп бижип чораан ышкаш болур. Ам чүстүң чартын апканывыс бо ышкакыл. Аал аразы ырак, ажыл база бачым болгаш сеңээ четкеш, чырыткылыг шырайынны көрүп, чылыг-чымчак холуңну түдә албас кижи-дир мен. Хомудай бербес сен.

Шаанда интернатка тургаш, чангыс дыргак-биле баштары-выс дырап чораан ышкакык бис. Ону мынчага дээр утпас-тыр

мен. Ам сен дээрге, бай шыдалдыг, машина, дачалыг магалыг чурттал чоруур кижиле сен ыйнаан. Кызыл кода киргеш келген оолдар ынчап кээп турганын дыннаан мен. Багай эжиң мен чүү боор, өскөн төрөөн суурувуста ол-ла хэвээр артып калган, трактор, машина мунуп мынчаар чурттал чор мен. Бай-ла чүвем ажы-төлүм — үш оол, дөрт кыс. Оларның дөртү өгленип алган, база ажы-төлдерлиг. Кадайым уруглар садында чээрби ажыг чыл ажылдап турар. Алган эжинге-даа, ажы-төлүнге-даа, аралажып чурттал чоруур эш-өөрүнге-даа хала чок, чугаа-сооттуг, суксун-суггаттыг шору-ла кижиле. Кадайын мактай берди деп бодава, чүвениң шынын чугаалап олуарым бо, эш.

Сенээ чүнү белек кылдыр чорудар чоор дээш дыка-ла бодандым. База катап чаңгыс дыргак-биле баштарывыс дырап чораанывыс сактып келгеш, магазинден чок дээн чараш дыргак саткаш, почта дамчыштыр чорудуптум. Дыдыраш кара бажынны ол ногаан дыргак-биле тааланчыг дырап олургаш, бичии чораан чылдарывысты, эжиң мени база катап сактып кээрин чугаажок боор деп чүвөгө бүзүрөп олур мен».

Кайгал-оол найысылалда чурттап турар эжинче ынчаар бижээ чагаазып чорудупкан. Каш хонганда кежээ телевизор экраныга эжин база көргөн: чоонган биеэги Кежик-оол боор — семизы шуут хөлчок, сегел салын сула өстүрүп алган, карак шилдиг, галстуктуг, даштыкыда мастерлер даараан кара көстүмүг бо олурган. Ат сураглыг чурукчу апарган дээрзи илдең. Чүгө маандагы дыдыраш кара баштын дүгүндөн чүү-даа артпаан — тейи кыланайнып турар кылдыр тазарып калган болган...

САҢМАА

Тос дугаар класска өөренип тургаш, эжим Седен-оолдун бажынынга чеде берген мен. Онаалга күүседирде херек апарган өөредилге ному ачылап алыр дээш барган херээм-не ол. Седен-оол бажында чок болган. Чүгө келгенимни безин чугаалавай дедир үнүп чыткан мен. Ол душта кухнядан уруг үнүп келгеш:

— Бичии када манай каавыт, Седен-оол ам дораан чедип келир — дээн.

Эжик аксында тур мен. Оон демги уруг база катап көстүп келгеш, меңээ чуруктарлыг альбом сунгаш, сандайже имнээш:

— Мону көрүп дооскалак олурунда эжиң чедип келир. Сээң адын кымыл? — диди.

— Дийимей.

— Адың чаражы кончуг кижидир сен. Эрткеп чайып Ак-Хемде чайлагга чорааш, диинер көргөн мен. Шеттер дамчып уламнап турда шуут караңнаар чүве чорбадыве. Мээң адымны Саңмаа дээр.

Альбомну төндүр көргөш, хаарым кыры чорда эжим бо кире халып келген. Херек номум ап алгаш, далаш-биле чаныпкан мен. Ол кезжээ удуур дээш чыдып алырымга кулаамга демги уругнуң үнү дыңналып келген ышкаш апарган. «Бичии када манай каавыт...» назыным иштинде ылдыг тааланчыг, чымчак, чассыткан ышкаш, аялга дег үн черле дыңнаваан мен. Улус шупту удуп калган, а мен чааскаан сонга өттүр дээрде айже көрүп алган шып-шыпшың чыткан мен.

Дартазында школадан чанып олура, силерниң бажынынарда кымыл ол деп Седен-оолдан айтырган мен.

— Даай-авамның уруу-дур. Кызылда техникумда өөренип турар. Бир эвес силерниң малыңар аарый бээр болза, ону эмнеп кааптар.

Ол кезжээ дүүн ачылап алган номум чедирген кижиде болуп база катап Седен-оол сугга чеде берген мен. Саңмаа чок болган. Кайнаар барганын айтырар дээш дидинмээн мен. Бир эвес Седен-оол чыт хап каапса дораан-на «Честей оол!» диге хөңнү эш-ле болгай. Бир катап Саңмаа бистинг клазывыска чедип келген. Мээң-биле кожа олуруп алгаш, канчаар харыылаарымны, кыдыраашка бижиirimни база топтап көрүп олурган. Чапсар үезинде мени шору-дур сен деп мактап, Седен-оолду шала чемелеп кааш, чанып чоруй барган.

Ам көрүп турарымга Саңмааның чаражы шуут онза апарган. Баштайгы ынакшылдың чалбыраажы чүрээмге киискип келгенин бүгү мага-бодум-биле билип турган мен. Саңмаа дээш туржурунга белен мен деп даңгыракты бээринге белен турдум.

Бир кезжээ Седен-оол сугга база ном алыр кижиде бооп чеде берген мен. Саңмаа тулдур кеттинип каапкан тур эвеспе. Мээң кээримни бүдүү билгеш, ынчанганы ол боор деп даап бодай кааптарымга чүрээм шуут дывылаан аът ышкаш апарган. Саңмааның чааскаан олурганын ажыглап алгаш, бодалымны бөгүн ажыы-биле чугаалаар мен деп бодай шаап алдым эвеспе.

— Сеңээ кижиде чүс хуу бүзүрөп болур бе, Диинмей?— деп, Саңмаа айтырган.

Уруг бодунуң ынакшылын бир дугаар чугаалаар дээни ол-дур, а чугаалаар мурнунда мени хынап турары-дыр деп билип каан мен.

— Бүзүрөп болур сен, Саңмаа! Кезим сойза-даа, эдим кессе-даа, сөөгүм сыкса-даа сөглөп өлбөс мен!

Санмаа карманындан саазын уштуп эккелген. Чагаазы олдур деп чувени дораан эскерип каан мен.

— Ынчаарга мындыг-дыр, Диинмей. Бо саазында ынакшылдың чагаазы дээрзин билип тур сен ыйнаан. Ону сенээ берип каар мен. Алгаш чоруткаш, машина-трактор мастерская-зынга чеде бергеш, ында механик оол Болатка чедирип бээр сен шимме. Болат дээрге, мээң таныжым-дыр, келир чылын өгленир деп турар улус бис. Бо дугайында амдызында кымгадаа чугаалавас-ла болгай сен, Диинмей!

...Чагааны чедирип берген мен. Кымга-даа чугаалаваан мен... чугаалаар харык-даа чок...

КУДАЙ ЫШКАШ ЧАҢНЫГ УЛУС

Суурумда кожа-хелбээ улустарымның канчаар чурттап чорууну багай эвес билер мен. Канчап билбес боор: эвээш эвес чылдар иштинде караам-биле көрүп, кулаам-биле дыцнап келген-не болгай мен. Эң ылаңгыя херээжен улустарның аажы-чанынга хамаарыштыр хөй хайгааралдарны кылып келдим. Оларның хорадай бергенде канчап турарын көргөш кижини кайгаар. Каш эижектен чугаалап берейн бе? Март-оолдун кадайы Байлакайны көрээлинер даан. Анаада көөрге ай, хүн херелдиг даңгына дег көстүр. А хорадай бергенде ооң алгы-кышкызы дээрге, чоок-кавыга сымас апаар. Аксы-боску кургааже алгыраш, ооң кээп чоорту оожургап бадар мындыг чаңныг. Ооң чанында чурттап турар Ким-оолдун кадайы хорадаанда чүгле химиренир. Чогум чүү деп чугаалап турарын чанынга турган кижини безин дыңнаары берге. Хорадааны кончуг болза хондурдаа бол химиренип кээр.

Демир-оолдун кадайы Чодурааны алыр болза мырыңай халап: ооң аксындан үнүп турар сөстөрүнү дыка хөйүн кандыгдаа словарыдан тыппас сен. Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг чүве апаар. Карганып турда суг кижини кайгаар. Кожалары кулаан кыскаш, ылым-чылым баар. Удур чүве чугаалаарын оралдашкан улусту са сөглөп кааптар. Үр болбаанда Чодурааны көөрге, аяс дээрде хүн дег хүлүмзүрөөн, ооң ээлдек, оон эвилеп кижини чок апарган басып турар-ла болгай. Бажыңының чанынга таварышкан улустарны доктааткаш, багай казанакка киргеш, аяк шайдан иже кааптыңар деп чалап турар. Кижини кире бээрге, олуртур чер тыппайн өөрээш, өрү-куду маңнаарынга өйлөжилп каар.

Бир кежээ таныжым Сереннин бажыңынга кире берген мен. Кижим чааскаан шайлаан олур. Меңээ база куткаш, сун-

ган. Амыр-менди солчуп, агаар-бойдус дугайында чугаалажыг олурган бис. Кадайың кайыл деп айтырган мен. Удуур өрээлинче бажы-биле имнээш, чыдыр-ла деп каан. Аарып турары ол бе дидим. Аарып чүзү аарыыр боор, мен ышкаш кижини колдуктап алгаш, маңнап турар шыырак кадай ышкажыл. Хорадааш мөгаттынганда чоорганны бажынга дуй тырткаш, ыт-дааш-даа чок чыдып бээр кижиге болбазыкпе. Ынчап барганда чүве-даа чугаалаан ажыгы чок — дүлей-биле дөмей-ле. Оода аыш-чемден чип алгаш, ооң соонда чыдып ал-даа дээрге безин кара шору. Өгленип алганывыста эге баштай ынчап баарга харын коргуп турган болбазык мен бе. Кижиниң эрге-чассыг уруун кадай кылдыр ап алгаш, аштадып өлүрүп алза херекке онаажыр ыйнаан дээш девидээрим хөлчок турган. Ам тоовас апарган мен. Ынчаар чыдып-чыдып туруп келгеш, чемненип алгаш, анаа ажылдап чоруй баар. Ооң кырынга ынчал турар болза бажы эъттени бээр болдур эвеспе. Херекке албазынга чеже чыдар боор, аштаар хырын ала-чайгаар тургузуп эккээр-ле болгай. Ном, сеткүүлде бижип турары-биле алыр болза, эр-херээжен улустуң эргези дең деп турар боор-дур. Мен бодаарымга, сөөлгү үеде херээжен улустуң эргези бистерден ажып алгаш барган хире чүве бо. Моон соңгаар кижиге та канчап чурттап чоруур чүве...

Серенниң чугаазында шынныг чүве база бар хире дивес силер бе. Чүве болза-ла бистерни, багай ашактарны буруудады-ла бээр-дир.

Мээң кадайым хорадаанда база элдеп дивес силер бе! Хензиг кижиге албас, ыт чивес чүве дээш сырбанайнып үнер. Ооң соонда мээң чанымга келгеш, ийи быктын даянып каапкаш, Ф деп үжүк ышкаш апарган чугаалап-ла эгелээр:

— Сээн-биле мынчаар чурттап чоруурунуң орнунга багай адам, нем чанынга кулаам дыш, ханым хоюг чоруур мен. Багай ашактың орнунга чааскаан чоруурга эки деп Уранның чугаалаары шын. Хувурай бер ынаар, херек чок чүвени. Ам бо кежээ авам, ачам сугже чоруй барганым бо. Сүрер мен деп бодава-даа. Дөмей-ле кел чыдырында көрүп кааш, Сарыг-Булуңнуң чылаң өтпес шыргай арының иштинче караш дээр мен. Мен чоруй баарымга бодуну бодун бил, мойнунну бажың билзин. Хая кадарлыр чүвем-даа чок. Сөзүм чангыс уруг боор мен. Хей чүвени ана!

Ынча дээш шынап-ла ол-ла дораан арлы бээр.

Тос харлыг оглум, алды харлыг уруум-биле артып каар бис. Дааргазында кежээ үш адашкы эдержип алгаш, катым ашак, кат-нем кадай сугже базыптар бис. Оларның бажыңы бистерниинден чартык километр хире черде суурнуң мырыңай

кыдында арыг чанында турар. Ававыс бистерни көрүл кааш,
маң-биле уткуштур халып кээр:

— Багай чувелеримни ай ана! Аванар чокта түрей бердинер
бе? Бя багай хол, буду хоочулуг, чүгө-даа күш чеде албас
кырган-аваңарга дузалажып бергеш, ийи-де хонгаш дедир че-
дип келир мен деп каш катан чугаалап тургаш чоруттум чоң.
Ам силер чүгле чаңгыс хонгаш сүрүп чедип келгениңер бо ыш-
кажыт. Көңчүг буктарымны ай ана...

Удаваанда дөртөлзөн чугаа-сооттуг, көтөм-хөглүг чанын-
тар бис...

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Кызыл-Эник КУДАЖЫ. Уйгу чок Улуг-Хем. Мөңгүн том.</i>	3
<i>Салим СҮРҮН-ООЛ. Ынакшыл-дыр. Парлалгага үнмээн эгелер.</i>	31

ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, ШҮЛҮКТӨР

<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ. Чүнүң-биле дуза кадайн. Репортаж-шүлүглөл.</i>	83
<i>Александр ДАРЖАЙ. Чаа-Хөл шынаазының суг хөөлбээнче дүжүп кире берген үезинде кырган ирейниң халактап ыглааны.</i>	87
Уруум кудазынга йөрээлим.	91
<i>Владимир СЕРЕН-ООЛ. Өртөгдө аът</i>	94
Күзүн	95
Хүннүг шүлүк	96
Айлыг шүлүк	—
<i>Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ. Күжүгеннер.</i>	97
Чараш	98
Аас-кежинн эккеп бээр мен	99
Кайнаар?	100
Сунган холун.	101
<i>Салчак МОЛДУРГА. Бөмбүрзек (Экология).</i>	102
Ынакшыл — хуу өнчү эвес.	105
<i>Николай КУУЛАР. Амыдьрал чангызы бооп.</i>	—
Датка чиртпес.	106
«Терсн далай сыгын сүзе басып чораш...»	107
«Карактарым шозу донду»	108
Харыывыс чүл?	109
<i>Антон ҮЕРЖАА. Дүжүндө.</i>	110
Тук.	111
<i>Чүргүй-оол ДОРЖУ. Буяныгы ийи дон.</i>	112
Чедн-Хаан сылдыс	114
<i>Зоя АМЫР-ДОНГАК. Ала-Даг.</i>	116

«Сеткилимге аар дашты баалап кааштын...»	117
Чалы чүрөк	—
<i>Ирбижей ЧЕЧЕН</i> . Ырларымга кады чорзун.	118
«Дудүскектиг эзимнерни куржаыпкан...»	119
<i>Таспай СААЯ</i> . Чылында бе?	—
Чараш кыстар.	120
<i>Серээ ХЕРТЕК</i> . Селимаа.	—
<i>Зоя НАМЗЫРАЙ</i> . Төрөөн Тывам.	121

ЧОГАЛЛЧЫНЫҢ АРХИВИНДЕМ

<i>Сергей ПЮРБЮ</i> . Дургушар. <i>Шт.</i>	123
--	-----

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Олег СУВАКПИТ</i> . Куштар төөнү.	151
Чалай берди	—
Торга	—
Ангыр	152
Хамнаарак	153
Хүрлээш	—
Тогдук	154
Бойдус төлү	—
<i>Дадар-оол ООРЖАК</i> . Мерген угаанныг оол	155
Эглип келбес чидириг.	—
<i>Елена БАДЫ-МӨНГЕ</i> . Чыжыргана.	156
Кушкар оолдары.	159
<i>Виктор ЧОТНУН-ООЛ</i> . Алдын ширээни шаанчаа.	162

БАШТАК ЧУГААЛАР

<i>Василий МОНГУШ</i> . От.	166
Ирик	—
Шаг шаа-биле	167
Дыргак	168
Саңмаа	169
Кудай ышкаш чаңныг улус	171

Литературно-художественный альманах

Улуг-Хем № 71

На тувинском языке

Редактор *Ю. Ш. Кюнзегеш*. Редакторы издания *О. Д. Байыр-оол*, *В. Ш. Чамыян*. Художественный редактор *М. Ч. Чооду*. Технический редактор *А. А Чернова*. Корректор *Г. Н. Биче-оол*.

Сдано в набор 14.03.89. Подписано к печати 14.06.89. ТС 00169. Форма 60×84^{1/2}. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-отт. 10,52. Уч.-изд. л. 10,32. Цена 75 коп
Тираж 10000 экз. Заказ 880. ТП 1989 г. Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

1р. 50к.

75 көп!

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**